

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

गोविन्द बहादुर मल्ल गोठाले (१९७९-२०६७) आधुनिक नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा प्रसिद्ध आख्यानकार हुन् । उनको जन्म पिता ऋद्धि बहादुर मल्ल र माता आनन्द मायाबाट जेठो छोराको रूपमा भएको हो । नेपाली साहित्य जगत्मा गोठालेले १९९५ मा *शारदा* पत्रिका मार्फत 'सन्ध्याकालीन नेपाल' शीर्षकको कविताबाट साहित्यिक यात्रा आरम्भ गरेका हुन् । उनले कथा, कविता, उपन्यास र नाटक विधामा कलम चलाएका छन् ।

गोविन्द गोठाले नेपाली समाजमा घटित सामाजिक यथार्थलाई कथामा मनोवैज्ञानिक रूपमा प्रस्तुत गर्ने कथाकार हुन् । उनका *कथा संग्रह* (२००४), *कथैकथा* (२०१६), *प्रेम र मृत्यु* (२०३९), *बाह्रकथा* (२०५२), *जंग बहादुर र हिरण्य गर्भ कुमारी* (२०६१) गरी जम्मा पाँच वटा कथासङ्ग्रहहरू प्रकाशित छन् । उनका उपन्यास अन्तर्गत *पल्लोघरको भ्याल* (२०१६), *अर्पणा* (२०५३) र *दुई प्राणी* (२०६७) शीर्षकका उपन्यास र नाटक विधा अन्तर्गत *भुसको आगो* (२०१६), *दोष कसैको छैन* (२०२७), *भोको घर* (२०३४), *नयाँ घर* (२०५१), *च्यालिएको पर्दा* (२०१५) र *घोषणा* (२०५४) जस्ता नाट्यकृतिहरू पनि प्रकाशित छन् । गोठालेले नेपाली साहित्य जगत्मा विभिन्न विधामा साहित्य सृजना गरी नेपाली साहित्यमा विशिष्ट योगदान दिएका छन् ।

गोविन्द गोठालेका कथाहरूमा समसामयिक विषयवस्तुको जीवन्त चित्रण पाइनुका साथै सीमान्तीयताको चित्रण पनि पाइन्छ । उनी मानवमनका अन्तरकुन्तर खोतल्दै पात्रगत मनोदशाको उद्घाटन गर्ने कथाकार हुन् । उनका कृतिमा मानवमनका विभिन्न ग्रन्थि, जटिलता एवम् द्वन्द्वात्मक अवस्थाको प्रभावकारी ढङ्गले चित्रण गरिएको पाइन्छ । उनका कथामा असामान्य मनोवैज्ञानिक चित्रण, यौनजन्य मनोदशाको वर्णन र बालमनोविज्ञानको प्रयोग पाइन्छ । उनले निम्न र निम्न मध्यम वर्गका आवाजविहीन भएर बाँच्न बाध्य भएका छन् । यिनै उत्पीडित, आवाजविहीन वर्गका आवाज सुन्ने र यस पात्रहरूको चयन गरी तिनको मानसिक छटपटीलाई चित्रण गरिएको छ । उनका कथामा अन्ध परम्परा रुढि र सामाजिक संस्कारले छटपटिएका पात्रहरूको उकुसमुकुस र अन्योलको चित्रण पाइन्छ ।

इटालेली चिन्तक एन्टोनियो ग्रास्सीद्वारा पहिलो पटक प्रयोग गरिएको सीमान्तीयता (सबाल्टर्न) शब्दले सदियौंदेखि पछाडि परेका, किनारीकृत, शोषित, पीडित आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गहरूको आवाजलाई बुझाउँछ । समाजको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक र अन्य क्षेत्रमा सीमान्तीय वर्ग सक्रिय रहे पनि शासक वर्गले सबाल्टर्नहरूको आवाज नसुन्दा र प्रभुत्वशालीहरूले दबाउने र हैकम चलाउने हुँदा आवाजविहीन भएर बाँच्न बाध्य भएका छन् । यिनै उत्पीडित, आवाजविहीन वर्गका आवाज सुन्ने र यस वर्गको अथाह योगदानलाई केन्द्रमा राखेर इतिहास र साहित्यको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक अवधारणालाई सीमान्तीय अध्ययन भनिन्छ । सबाल्टर्नले कुनै पनि जातजाति, वर्ग, धर्म, संस्कृति, क्षेत्र, पेसा आदि हरेक हिसाबले दमित शोषित, उत्पीडित वर्गलाई मात्र नभई सबाल्टर्नीय अवस्थामा बाँच्न बाध्य पारिएको अवस्थालाई पनि जनाउँछ । शक्तिकेन्द्रको हैकमबाट दिनप्रतिदिन शोषित पीडित निमुखाहरू नै सबाल्टर्न हुन् । सबाल्टर्नको पहिचान, प्रतिनिधित्व र अप्रतिनिधित्व, प्रतिरोध चेतना, ज्ञान र शक्तिको सम्बन्ध तथा भाषा प्रयोगजस्ता सैद्धान्तिक मान्यताका आधारमा साहित्यिक कृतिको सबाल्टर्न अध्ययन विश्लेषण गरिएको पाइन्छ । प्रस्तुत शोधमा पनि सबाल्टर्न सम्बन्धी यिनै मान्यताका आधारमा गोविन्द गोठालेका कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

१.२ समस्याकथन

गोविन्द गोठालेका कथाहरू प्राज्ञिक अध्ययनका दृष्टिले गहन अनुसन्धेय र मौलिक छन् । आख्यानको विश्लेषण गर्ने सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको नवीन समालोचनात्मक सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयताको आधारमा अध्ययन विश्लेषण गरी अन्तरनिहित ज्ञानको प्रस्फुटन गर्नु पर्दछ । गोठालेले कथाहरूमा सामाजिक यथार्थवादी धारामा टेकेर समाजमा घटित सत्य कुरालाई उद्घाटन गर्ने कार्य गरेका छन् । गोठालेका कथाहरूमा निहित सीमान्तीयता सम्बन्धी ज्ञानको नवीन उद्घाटन गर्नु प्रस्तुत शोध अध्ययनको समस्या हो । उनका आख्यानमा अभिव्यक्त वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक सीमान्तीयताको अवस्था र सीमान्त वर्गको आवाजलाई मुख्य शोधसमस्याका रूपमा लिइएको छ । यस समस्यासँग सम्बन्धित शोधप्रश्नहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- १ गोविन्द गोठालेका कथामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्वको अवस्था कस्तो छ ?
- २ गोविन्द गोठालेका कथामा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति तथा सीमान्तहरूको भूमिका र पहिचान कस्तो देखिन्छ ?
- ३ गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज के कसरी प्रस्तुत गरिएको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

गोविन्द गोठालेका आख्यानमा अभिव्यक्त सीमान्त वर्गको वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक अवस्थाको अध्ययन विश्लेषण गरी सीमान्त वर्गले गरेको प्रतिरोधको अवस्था खोजी गर्नु नै यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो । सीमान्त वर्गको पहिचानका लागि समस्याकथनमा उल्लेख गरिएका समस्याहरूसँग सम्बद्ध उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् :

- १ गोविन्द गोठालेका कथामा प्रयुक्त सीमान्त समुदायको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक स्थितिको मूल्याङ्कन गर्नु,
- २ गोविन्द गोठालेका कथामा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति तथा सीमान्तहरूको भूमिका र पहिचानको विश्लेषण गर्नु र
- ३ गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गका आवाजको विश्लेषण गर्दै सीमान्तीय चेतनाको मूल्याङ्कन गर्नु,

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

आधुनिक नेपाली साहित्य जगतमा गोविन्द गोठाले एक परिचित नाम हो । यिनले धेरै विधामा कलम चलाएका छन् । उनले आफ्ना कथाहरूमा सामाजिक यथार्थ घटनाहरूलाई मनोवैज्ञानिक ढङ्गले व्यक्त गरेका छन् । यस क्रममा सीमान्तीय वर्गको पीडालाई कथामा समेट्ने उनी उत्कृष्ट कथाकार हुन् । साहित्यिक अध्ययनका सन्दर्भमा सीमान्तीयता सिद्धान्तलाई जोडेर गरिएका अध्ययनहरूको सर्वेक्षण तथा गोविन्द गोठालेका कथामा यस अघि भएका समालोचकहरूले व्यक्त गरेका अभिव्यक्तिहरू सीमान्तीयता सम्बन्धी मान्यताको विश्लेषणका निमित्त आवश्यक पर्ने सिद्धान्त तथा शोधविधिसँग विभिन्न पुस्तकाकार कृतिहरू, लेख, शोधपत्रहरू, शैक्षिक संस्थाका शोधप्रबन्ध आदिको व्यवस्थित अध्ययन गरी कालक्रमका आधारमा पूर्वकार्यको समीक्षालाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

अमर गिरी (२०७०) ले *भृकुटी* नामक पत्रिकामा 'सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा' शीर्षकको लेखमा द्वितीय विश्वयुद्धपछि आर्थिक र राजनीतिक क्षेत्रमा देखिएका परिवर्तनले जाति, जनजाति, नारी लगायतका विषयमा वर्ग विभेदका कुराहरू उठेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले सांस्कृतिक अध्ययनले विशेष गरी पछाडि परेको वर्ग, जाति, लिङ्ग, राष्ट्र आदिका बारेमा कुरा उठाउँछ भन्ने कुरा पनि व्यक्त गरेको छ । उनले औपनिवेशिक राष्ट्रहरू पनि सबाल्टर्न कै रूपमा रहेको र ती पराधीन हुने कुरा उल्लेख

गरेका छन् । उपनिवेशवादको वास्तविक उद्देश्य जनताको सम्पत्तिमाथि नियन्त्रण गर्नु हो । शक्ति राष्ट्रहरूले अन्य राष्ट्रहरूमा आफ्ना सांस्कृतिक मूल्यहरू लागु गर्ने र त्यहाँका संस्कृति र सांस्कृतिक मूल्यहरूलाई नष्ट गर्ने गर्दछन् भन्ने कुरा उनले व्यक्त गरेका छन् । उनले पितृसत्तात्मक समाजमा नारीहरू आर्थिक, राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक रूपमा पनि पछाडि परेका र नारीलाई कमजोर, कामुक, यौनवस्तु आदिका रूपमा प्रस्तुत गरिने कुरा व्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा शासकहरूबाट शाषित भएका वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूका बारेमा उल्लेख गरिएको हुँदा यस लेखको अध्ययनपछि गोठालेका कथामा युद्धका कारण वर्ग विभेदमा सहयोग पुगेको र सीमान्त वर्गको अवस्थाको बारेमा थप अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ ।

चतुर्भुजलाल दास (२०७०) ले *राजन मुकारुडका उपन्यासमा प्रतिनिधित्व, पहिचान, प्रतिरोध र सीमान्तीयता* नामक दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा समाजका दबदबा कायम गरेर बसेको प्रभुत्वशाली संस्कृतिका विरुद्ध सांस्कृतिक चरित्रको विकास हुनु नै सांस्कृतिक प्रतिरोधको स्थिति हो भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले प्रतिरोधले सामान्य अर्थमा कुनै किसिमको आक्रमण, बल प्रयोगलाई रोक्ने कामलाई सङ्केत गर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले सांस्कृतिक अध्ययनको सन्दर्भमा प्रतिरोध भनेको सांस्कृतिक शक्तिको प्राप्ति र रक्षाका लागि गरिने प्रयत्न हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले कुन समुदाय कस्तो अवस्थामा छ, कुन वर्गको वर्चस्व स्थापित छ, राजनीतिसँग प्रतक्ष्य सरोकार राख्ने विषयवस्तुको खोजी प्रतिनिधित्व अन्तर्गत गरिन्छ भन्ने कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । प्रस्तुत लेखमा सीमान्तहरूको प्रतिरोध चेतनाका विषयमा उल्लेख गरिएको हुँदा यस लेखबाट गोठालेका कथामा प्रतिरोध चेतना सम्बन्धी अध्ययन गर्न सहयोग पुगेको छ ।

ताराकान्त पाण्डेय (२०७०) ले *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र* नामक पुस्तकमा 'संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद' शीर्षकको लेखमा उच्च वर्गले बौद्धिक र नैतिक नेतृत्व सिर्जना गरेर शक्ति प्राप्त गर्छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । उनले यस्तो नेतृत्व प्राप्त गर्नका लागि श्रमजीवी वर्गसँग सहमती गरिन्छ र साभ्ना मान्यताको विकास गरिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले विचारहरू, मूल्यहरू, विश्वासहरू माथिबाट लादिँदैन, न त स्वतन्त्र वा आकस्मिक रूपले नै यसको विकास गरिन्छ र एउटा यस्तो अवस्थाको निर्माण हुन्छ जतिबेला श्रमिकहरू हामी शोषित भएका, ठगिएका वा लुटिएका छौं भन्ने थाहा पाउँदैनन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । यस

लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा सीमान्तीयतासँग सम्बद्ध अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ ।

मोहनराज शर्मा (२०७०) ले *आधुनिक तथा उत्तरआधुनिक पाठकमैत्री समालोचना* पुस्तकमा सङ्कलित 'अवरजन अध्ययन साहित्य' नामक लेखमा अवरजन अथवा सीमान्तीय वर्गको परिचय दिएका छन् । उनले सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक दृष्टिबाट तल्लो दर्जाको अधीनस्थ समुह, समुदमय र व्यक्तिलाई नै अवरजन भनेका छन् । उनले अधीनस्थ, अशक्त, आवाजविहीन, इतिहासविहीन, उत्पीडित, उपेक्षित, गरिब, दबिएको, दमित, निमुखा, निर्धो, पिछडा, मातहतको, विपन्न, शोषित, श्रमिक, सर्वहारा र सीमान्तीकृत आदि सबाल्टर्न हुन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् साथै अवरजनका लागि आमजनता, तल्लो वर्ग भुईँमान्छे, साधारण जनता, सामान्य जन आदि शब्दको प्रयोग गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपालको परिप्रेक्ष्यमा अवरजन भनेका मुख्यतः ग्रामीण गरिबहरू, दलितहरू, असाक्षरहरू, पीडितहरू हुन् । सामान्यतः गरिब शब्दले ढाक्ने किसान, मजदुर, आदि सम्पूर्ण आमजनता यस अन्तर्गत पर्दछन् भन्ने विचार अभिव्यक्त गरेका छन् । उनले बेलाबखत विदेशी दबाउ, प्रभाव वा हस्तक्षेपमा परेर सत्ताधारी, सम्भ्रान्त वर्ग, सम्पूर्ण समाज वा पूरै देश पनि अवरजनको स्थितिमा पुग्ने देखिन्छ र साहित्यमा अवरजन कुनै पात्र, चरित्र वा सहभागीका रूपमा देखापर्छ भन्ने कुरा उक्त लेखमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको पहिचान र सीमान्त वर्गको वास्तविकताको अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ ।

शैलेन्द्र अधिकारी (२०७०) ले *अमर न्यौपानेका आख्यानमा सबाल्टर्न* शीषकको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा सदियौँदेखि किनारीकृत, शोषित, पीडित, आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गहरू नै सबाल्टर्न हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले सबाल्टर्न वर्गसमाजको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक तथा अनेक क्षेत्रमा सधैं सक्रिय रहेपनि सधैं शासकीय प्रभुत्वमुनि रहेर इतिहासविहीन जीवन बिताउन बाध्य छन् र सम्भ्रान्त वर्ग वा सामन्त वर्गको जत्तिकै इतिहास बोकेका सबाल्टर्नहरू शासक वर्गका दमनकारी शक्तिको अगाडि आत्म समर्पण गर्दछन्, शीर निहुराउँछन्, कि त चुपचाप रहन्छन् भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले नेपालका दलित, पछौटे वर्ग, भूमिहीन, शोषित, पीडित, अल्पसङ्ख्यक, धार्मिक, उच्च वर्गबाट किनारीकृत कुनै समुदाय विशेष, वर्ग, नस्ल वा क्षेत्र नै सबाल्टर्नका अध्ययनीय विषय क्षेत्र हुन् भन्ने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले राज्यको

मूलधारमा मिसिन नदिएकाहरू नै मूलभूत रूपमा सबाल्टर्नभिन्न पर्दछन् र आफूसँग वर्ग चेतना नहुनु र विद्रोह गर्ने आट नहुनु सबाल्टर्नहरूको मुख्य कमजोरी हो भन्ने कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्तीयताको पहिचान र अवस्थाका सम्बन्धमा विश्लेषण गर्न थप सहयोग पुगेको छ ।

गोकुल पोखेल (२०७१) ले *विशेष प्रायोगिक नेपाली समालोचना* नामक पुस्तकमा 'सङ्ग्राम बहादुर सार्की कथामा सबाल्टर्न' शीर्षकको लेखमा आवाजविहीनहरू खासगरी आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, धार्मिक, शैक्षिक र समग्र सांस्कृतिक रूपले कुनै न कुनै रूपमा दमनमा परिरहेका हुन्छन् भन्ने विचार अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यति मात्र नभएर जातीय, लैङ्गिक, परालैङ्गिक रूपमा पनि राज्यको अभिजात्य संस्कृतिबाट प्रताडित बनेका हुन्छन्, किनारीकृत भएका हुन्छन् । वास्तवमा सबाल्टर्नहरू इतिहासविहीन पनि बनाइएका हुन्छन् । उनीहरूले देशको विकासमा प्रभुत्वशाली वर्गको भन्दा धेरै योगदान दिएका हुन्छन् तर विडम्बना उनीहरूका इतिहास हुँदैन । उनीहरूको योगदान र मूल्याङ्कनलाई पाखा लगाइन्छन् र प्रभुत्वशाली वर्गकै पक्षपोषणमा इतिहास लेखिन्छन् । त्यसैले सबाल्टर्नहरू इतिहासविहीन भएका हुन् ।

सबाल्टर्नहरू सधैंभरि पेलिँदै, हेपिँदै र पछाडि पारिँदै आएको सत्य निरुपित हुन्छन् । त्यस्तै लिङ्गगत रूपमा समाजमा नारीहरू पनि सबाल्टर्न हुन पुगेका छन् । पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थाबाट स्थापित भएको प्रभुत्वशाली संस्कृतिले महिलालाई सधैं कमजोर पारिएको छ । त्यस्तै जातीय रूपमा पनि जनजातिहरू कैयौँ समय अगिदेखि राज्यको मूल धारबाट किनारीकृत बन्दै आएका छन् । उनले सबाल्टर्न देशभित्रको वर्गीय, लिङ्गीय, सम्पन्न र विपन्न, शिक्षित र अशिक्षितसँग मात्र सिमित नभएर अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत व्याप्त भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । पाखेलको उक्त लेख वर्गीय, जातीय र लैङ्गीकतासँग सम्बन्धित रहेको हुनाले यस लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक अवस्थाको विश्लेषणमा गर्न थप सहयोग पुगेको छ ।

शमशेर थापा (२०७१) ले *विशेष प्रायोगिक नेपाली समालोचना* पुस्तकमा 'इरफान अली कथामा सबाल्टर्न' शीर्षकको शोधप्रबन्धमा समाजमा शासक र शक्ति केन्द्रहरूबाट शोषित, पीडित र दमित निमुखा वर्गहरू रहेका हुन्छन् र ती वर्गहरू शोषण र दमनका विरुद्ध बोल्न सकेका हुँदैनन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । अधीनस्थ वर्गहरू धर्म, बजार लगायत संस्कृतिका विभिन्न क्षेत्रहरूमा जरा गाडेर रहेका वैचारिकीहरूलाई आत्मसात गरी शाषित हुन स्वीकार गर्दछन् । उनले सबाल्टर्न वर्गको

चेतनालाई पूर्ण रूपमा निषेध गरी शासकीय शक्तिको प्रयास मार्फत दबाउने जति चेष्टा गरे पनि र स्रष्टालाई शक्तिको दबावमा दमन गरे पनि सबाल्टर्न वर्गले कुनै पनि प्रतिक्रिया देखाउँदैन भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । तानाशाहद्वारा राज्यका साधारण जनता वा सबाल्टर्न वर्गमाथि गरिएको दमन सहने सोझा जनता नै आवाजविहीन हुन् भन्ने कुरा उनले उल्लेख गरेका छन् । उनको यस लेखबाट सीमान्त वर्गको पहिचान, आवाज र प्रतिरोध चेतना र सीमान्त वर्गको अधीनस्थताको स्थितिको जानकारी प्राप्त भएको हुँदा यस लेखको अध्ययनबाट गोविन्द गोठालेका कथाको विप्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

सीता शिवाकोटी (२०७१) ले *फुटपाथ मिनिस्टर कथामा सबाल्टर्न* शीर्षकको शोधप्रबन्धमा समाजमा पछि परेका किनारीकृत वर्ग नै सबाल्टर्न हुन् भन्ने कुरा उनले उल्लेख गरेकी छन् । सबाल्टर्न शब्दले सदियौँदेखि शासित आवाजविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई जनाउँछ । हरेक समाजको शासक तथा शक्ति केन्द्रहरूबाट शोषित र दमित निमुखा बोल्न सक्दैनन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेकी छन् । हरेक किसिमले निम्न वर्गहरूको उपभोगका दृष्टिमा चाहिँ उपेक्षित रहेको कुरा उनले व्यक्त गरेकी छन् । उनले सबाल्टर्न वर्ग समाजको सबैभन्दा तल रहेको भए पनि उत्पादनको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण भए पनि उपभोक्ताका अवस्थामा भने उसको महत्त्व किनारामा पुगिसकेको हुन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेकी छन् । उनले सीमान्त वर्गको भूमिका उच्च स्थानमा रहे पनि उनीहरूलाई हेर्ने दृष्टिकोण चाहिँ उपेक्षित रहेको र सीमान्त वर्ग समाजको तल रहेर किनारामा पुग्न बाध्य भएको हुँदा यस लेखको अध्ययनबाट गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्तीयताको अवस्थाका बारेमा सैद्धान्तिक अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ ।

कृष्णचन्द्र शर्मा (२०७२) ले *मार्क्सवादी साहित्यसिद्धान्तका प्रतिनिधिमूलक विचारहरू* नामक पुस्तकमा इतिहास र समाजको नयाँ सिद्धान्तले जातको, लोकको, रगतको र माटोको बारेमा बोल्न अवरोध पुर्याउँछ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले समस्त राष्ट्रलाई असर पुर्याउने युद्धले मानिसको ठुलो जमातलाई गरिबीतिर धकेल्छ तर त्यति नै बेला शोषक वर्गले केही नभएर युद्धबाट पनि फाइदा लुटिरहेको हुन्छ । उनले सामान्य सङ्कटहरूमा आर्थिक रूपमै सम्पन्न समुदायसँग सङ्कटलाई हटाउने थुप्रै अवसर हुन्छन् जति आर्थिक रूपमै कमजोर समुदायसँग हुँदैनन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस लेखको अध्ययनपछि गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गहरूलाई किनारीकृत गर्नेतर्फ सामाजिक सिद्धान्तले पनि सहयोग पुर्याएको देखिन्छ । प्रस्तुत लेखबाट युद्धका कारण समाजको ठुलो जमात

गरिबीतर्फ उन्मुख भई सीमान्तीयताको स्थितिमा पुग्ने र सीमान्तहरू किनारामा रहने हुँदा गोठालेका कथाहरूको विश्लेषणमा वा अध्ययनमा थप सहयोग पुगेको छ ।

श्रीकृष्णप्रसाद कोइराला (२०७३) *भवानी भिक्षुका कथामा सीमान्तीयता (सबाल्टन)* शीर्षकको शोधप्रबन्धमा व्यक्ति र समाजलाई किनारीकृत गर्ने कार्य जातजाति, धर्म, लिङ्ग, वर्ण, आर्थिक स्थिति र अन्य विविध आधारमा भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । प्राय समाजमा कथित माथिल्लो जातले तल्लो जातलाई र गोराले कालालाई, सबलाङ्गले अपाङ्गलाई किनारीकरण गर्दछन् । त्यसै गरी बहुसङ्ख्यक जातिले अल्पसङ्ख्यक जातिलाई, शक्तिशाली धार्मिक समुदायले अल्पसङ्ख्यक जातिलाई किनारीकृत गर्ने खेल भइनै रहेको देखिन्छ । हिजोका दिनहरू केन्द्रमुखी भएको हुँदा साहित्य मात्र नभएर अध्ययन विश्लेषणका हरेक क्षेत्रमा केन्द्रकै गुणगान गाइन्थ्यो । अब समय बदलिएको छ । हिजोको अवस्था आज रहेको छैन । उनले अध्ययन विश्लेषणको क्षेत्र अब केन्द्रबाट किनारातर्फ सरेको पाइन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा निहित माथिल्लो वर्गले तल्लो वर्गलाई आफ्नो अधिनमा राख्ने, दबाउने, हेप्ने जस्ता वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक जानकारी प्राप्त गर्न सकिने हुनाले सीमान्त वर्गको अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ ।

ताराकान्त पाण्डेय (२०७३) ले *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र* नामक पुस्तकमा उनले गोठालेको कथाकारितालाई सामाजिक यथार्थका सन्दर्भमा हेर्न सकिने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले यौन मनोविज्ञानका कोणबाट हेर्न सकिने सम्भावना पनि त्यतिकै हुँदै छ तर गोठालेका कथा कृतिलाई पढ्दा प्राय के देखिन्छ भने उनी यथार्थलाई मनोसामाजिक कोणबाट हेरे पनि प्राय विरोधाभास र विडम्बनापूर्ण सामाजिक यथार्थको अभिव्यक्तिमा ज्यादा रुचि लिन्छन् भन्ने कुरा अभिव्यक्त गरेका छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा यौनमनोविज्ञानको प्रयोगका साथै पात्रको मनोसामाजिक यथार्थको बारेमा अध्ययन विश्लेषणमा गर्न थप सहयोग पुगेको छ ।

राजेन्द्र सुवेदी (२०७३) ले *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य* नामक पुस्तकमा सीमान्तीयताका विभिन्न तह र पक्षहरूमध्ये जातीय दृष्टिले सीमान्तमा पुगेका सांस्कृतिक सन्दर्भहरू विश्वसाहित्यका विभिन्न विधाहरूमा पनि अध्ययन हुन सक्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले नेपाली समाज प्राचीन कालदेखि वर्णाश्रमका विभिन्न भेद र प्रभेदका आधारमा चल्दै आएको छ र ती भेद प्रभेदहरू सीमान्तीयकृत बनेका छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् । कामका आधारमा पनि मानिस सीमान्तीयकृत बनेको हुन्छ । मानव सभ्यतामा मान्छे

योजनाबद्ध स्वार्थमा मान्छेलाई नै उपयोग गरेर आफू केन्द्रमा रहन प्रयास गर्ने प्राणी हो । नेपाली समाज जातिगत विभेदका अनेक रेखामा विभक्त बनेको छ । उनले यस विभाजनमा मान्छे छुट र अछुतका, उच्च र नीचका, कामको अधिकार र अनअधिकारका अनेक सीमामा विभक्त बनेको अवस्थामा सीमान्तीकृत गरिएको छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । यस लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गहरू जातिगत विभेदका कारण, छुट, अछुतका साथै अन्य विविध कारण सीमान्त वर्गका रूपमा रहेको हुँदा यसबाट सीमान्त वर्गको पहिचानमा सहयोग पुगेको छ ।

राजेन्द्र श्रेष्ठ (२०७३) ले *इस्लामीका कथा सङ्ग्रहमा सीमान्तीयता* शीर्षकको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा जात, वर्ग, लिङ्ग, यौनिकता, संस्कृति धर्म आदिका कारणबाट किनारीकृत समुदायका लागि प्रयोग भएको विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले वास्तवमा ग्राम्चीले सीमान्तीयता शब्दको प्रयोग सर्वहारा वर्गकै लागि प्रयोग गरेका छन् तर पछि आएर यस शब्दको अर्थमा विस्तार हुने क्रममा समाजमा किनारामा पारेका जातीय, वर्गीय र लैङ्गिक सीमान्तीयताको अवधारणामा विकसित भएको हो भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले वर्गीय दृष्टिबाट हेर्दा समाजमा उच्च वर्गले आर्थिक कारण वा अवस्थालाई आधार मान्दै निम्न वर्गलाई सीमान्तीकरण गर्छ भन्ने उच्च बहुसङ्ख्यक जातिले जन्म र जातिका आधारमा निम्न र अल्पसङ्ख्यक जातिलाई सीमान्तीकरण गर्छ अनि लिङ्गलाई दृष्टिगत गर्दा प्राय पुरुषले नारीलाई सीमान्तीकरण गर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । उनले एउटै समाजमा केन्द्रिय तथा प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा रहने गर्दछ र विभिन्न बाँचिरहेका वर्गलाई सीमान्तीकृत समुदायका रूपमा लिन सकिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यस अध्ययनबाट गोठालेका कथामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तीयताको अवधारणा सम्बन्धी अध्ययन विश्लेषण गर्न सहयोग पुगेको छ ।

प्रभाकुमारी बराल (२०७४) ले *प्रदीप नेपालका कथामा सीमान्तीयता* भन्ने शीर्षकको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा सीमान्तीयता भन्नाले सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एउटा नवीन सैद्धान्तिक अवधारणालाई बुझिन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छिन् । उनले सीमान्त वर्ग समाजको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक र अन्य क्षेत्रमा सधैं सक्रिय रहे पनि सधैं शासकीय प्रभुत्वमुनि रहेर इतिहासविहीन गुपचुप जीवन बिताउन बाध्य रहेको कुरा पनि उल्लेख गरेकी छिन् । सभ्रान्त वर्ग वा सामन्त वर्गको जत्तिकै इतिहास बोकेका सीमान्तहरू शासक वर्गका दमनकारी शक्तिको अगाडि शक्तिविहीन बनेका देखिन्छन् ।

उनले यिनै उत्पीडित आवाजविहीन वर्गका आवाज सुन्ने र यस वर्गको अथाह योगदानलाई केन्द्रमा राखेर इतिहास र साहित्यको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक अवधारणालाई सीमान्तीयता अध्ययन भनिन्छ र शोषक, सामन्त, वर्गले कसरी निमुखा जनतालाई उत्पीडनको सिकार बनाउँछन् भन्ने कुरा उनले व्यक्त गरेकी छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गका ज्ञान, शक्ति र आवाजको अध्ययन विश्लेषणमा सहयोग पुगेको छ ।

शान्ति सापकोटा (२०७५) ले *लैनसिंह बाड्देलका उपन्यासमा लैङ्गिक सीमान्तीयता* शीर्षकको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा विवाहिता नारीले आफ्नो श्रीमानले सौता ल्याए पनि चाहे जस्तो सुकै अत्याचार सहनु परे पनि लोकमर्यादाका लागि आफ्नो अस्तित्व गुमाएर पनि जीवन गुजारा गर्नु परेको बाध्यकारी परिस्थितिको यथार्थ चित्रण गरेकी छन् । उनले समाजमा शासक र शक्ति केन्द्रहरूबाट शोषित, पीडित र दमित निमुखा वर्गहरू रहेका र ती वर्गहरू सामाजिक, आर्थिक, लैङ्गिक, शैक्षिक, राजनैतिक, भाषिक तथा पितृसत्तात्मक रुढिवादी संस्कृतिबाट उत्पीडित बनेका हुन्छन् भन्ने कुरा व्यक्त गरेकी छन् । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा पुरुष वर्गलाई बौद्धिक, पढेलेखेका, मालिक, अफिसमा काम गर्ने, परिवारमा उच्च अहमको अस्तित्व जमाएका र महिला वर्गलाई अबौद्धिक, पढ्न लेख्न नजानेका, घरधन्दाभै जीवन व्यथित गर्नेहरू नै लैङ्गिक सीमान्त वर्ग हुन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोविन्द गोठालेका कथामा लैङ्गिकताका कारण समाजमा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति रहेको र सीमान्त वर्गको अवस्थाको बारेमा अध्ययन विश्लेषण गर्न यसले थप सहयोग पुगेको छ ।

सावित्रा पाण्डे (२०७६) ले *पद्मावतीसिंहका उपन्यासमा शरीर राजनीति* शीर्षकको शोधप्रबन्धमा नारी जीवनले भोग्नु परेको विविध समस्याहरू, लैङ्गिक विभेद महिला भएकै कारण वञ्चित हुनु परेको स्वतन्त्रता, पितृसत्तात्मक समाजले महिलामाथि गरेको विभेद, शक्ति र प्रभुत्वको कारणले महिलामाथि हुने दमन तथा नारी अस्तित्व र पहिचानका बारेमा उल्लेख गरेकी छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा निहित लैङ्गिकताका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग पुगेको छ ।

मेनका वाग्ले (२०७७) ले *मनु बाज्राकीका कथामा सीमान्तीयता* नामक दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा मानिसले मानिसलाई सीमान्तीकृत गर्ने कार्य स्थानीय स्तरदेखि नै विश्व स्तरसम्म भइरहेको हुन्छ र हरेक व्यक्ति, समुदाय एवम् राष्ट्रले अर्को व्यक्त समुदाय वा राष्ट्रलाई आफूभन्दा फरक देख्ने र आफ्नो उद्देश्य प्राप्तिका निम्ति उपयोग गर्ने गरेको कुरा

उल्लेख गरेकी छन् । उनले कृतिभिन्न वर्गीय, जातिय र लैङ्गिक सीमान्तको प्रतिनिधित्वको खोजी गर्नुका साथै कृतिमा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व कति मात्रामा गराइएको छ र प्रभुत्वशाली वर्ग र सीमान्त वर्गमध्ये कुन वर्गलाई प्राथमिकता दिइएको छ भन्ने कुरा नै प्रतिनिधित्वको केन्द्रीय विषय हो भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन् । प्रस्तुत लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा सीमान्तहरूको अवस्थाका साथै प्रभुत्वशाली वर्ग र सीमान्त वर्गमध्ये कसलाई प्राथमिकता दिइएको छ भन्ने बारेका जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग पुगेको छ ।

शान्ति पौडेल (२०७७) ले *पारिजातका उपन्यासमा शरीर राजनीति* शीर्षकको दर्शनाचार्य शोधप्रबन्धमा खासगरी महिलाको शरीरमा महिलाकै अधिकार हुनुपर्छ र पुरुषको शोषणबाट महिलामुक्त हुनुपर्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन् । शरीर राजनीतिमा पितृसत्तात्मक समाजले महिलाको आफ्नो इच्छाअनुसार वा इच्छाविरुद्ध जबर्जस्ती सहमतिबिना उसको यौनिकता र शरीरमाथि अवरोध गरेको हुन्छ । उनले समाजमा महिलाको मात्र नभएर पुरुषको शरीरमाथि पनि राजनीति भएको पाइन्छ र शरीर राजनीतिका तात्पर्यमा यी दुवै पक्ष समेटिन्छन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेकी छन् । प्रभुत्वमा रहनेले पुरुष र महिलालाई विभिन्न प्रकारका डर, त्रास र आशा देखाएर जबर्जस्ती उनीहरूको शरीरमाथि अधिकार जमाउने गरेको पाइन्छ भन्ने कुरा उनले उल्लेख गरेकी छन् । यस लेखको अध्ययनबाट गोठालेका कथामा समाजमा रहेको लैङ्गिक विभेद र सीमान्तहरूको अवस्थाका बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न सहयोग पुगेको छ ।

उपर्युक्त पूर्वकार्यहरूको समीक्षा गर्दा केही पूर्वकार्यहरू गोविन्द गोठालेका कथात्मक प्रवृत्ति र विश्लेषणसँग सम्बन्धित छन् भने केही सीमान्तीयताको सौद्धान्तिक अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेका छन् । विभिन्न कोणबाट गोविन्द गोठालेका कथाहरूको अध्ययन अनुसन्धान, समालोचना र समीक्षा भएता पनि सांस्कृतिक अध्ययनभिन्न पर्ने सीमान्तीयताको सिद्धान्तका आधारमा गोविन्द गोठालेको कथाहरूको अध्ययनको अभाव रहेको कुरा माथिका पूर्वकार्यको समीक्षाबाट स्पष्ट हुन्छ । यस पृष्ठभूमिमा सबाल्टर्न अध्ययनको दृष्टिकोणबाट गोठालेका समग्र कथाको वस्तुगत र व्यवस्थित रूपमा शोधपरक अध्ययन हुन नसकेको कुरा उपर्युक्त पूर्वकार्यको अवलोकनबाट स्पष्ट हुन्छ । उपर्युक्त पूर्वकार्यहरूमा गोठालेका कथामा अभिव्यक्त सीमान्त समुदायका पात्रहरू र तिनका अवस्थाका बारेमा विभिन्न सन्दर्भहरू आएका छन् तर प्रस्तुत शोधमा निर्धारित समस्याहरूको सम्यक समाधान तिनमा उपलब्ध छैन । सीमान्तीयताका विभिन्न सन्दर्भको सूक्ष्म र केन्द्रीय अध्ययनको अभाव तिनमा देखिन्छ । सोही अभावपूर्ति गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

१.५ अध्ययनको औचित्य

गोविन्द बहादुर मल्ल गोठालेका कथामा सीमान्तीयता अध्ययन आफैँमा एउटा गहन अनुसन्धेय विषय हो । गोठाले र उनका कृतिका सम्बन्धमा नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा थुप्रै अनुसन्धान भएका छन् । *कथैकथा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत पात्रहरूको विश्लेषण हुनुका साथै उनका रचनाहरूको कृतिपरक अध्ययन भएको पाइन्छ । उनका कथाहरूमा मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक आदि पक्षका बारेमा अध्ययन र अनुसन्धान भएता पनि उनका कथामा सीमान्तीयतामा कुनै प्रकारको अनुसन्धान भएको छैन । सीमान्तीय वर्गका आवाज उठाउने नेपाली समाजमा रहेको दलित, महिला, पिछडिएका वर्ग र कमजोर आर्थिक अवस्था भएका व्यक्तिहरूका आफ्नै कथा र व्यथालाई यस अध्ययनले स्थान दिएको छ । यसर्थ प्रस्तुत शोधकार्यमा सबाल्टर्न विश्लेषण प्रवृत्तिका आधारमा कथाकार गोविन्द गोठालेका कथाको अध्ययनद्वारा नेपाली साहित्यको क्षेत्रमा नवीन र मौलिक ज्ञानको सृजना हुने भएकाले शोधकार्य आफैँमा औचित्यपूर्ण रहेको छ । यसका साथै यस विषयसँग सम्बन्धित जिज्ञासु पाठकहरूका साथै यस विषयसँग सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धान गर्ने शोधार्थीका लागि पनि यसले सहयोग गर्ने भएकाले प्रस्तुत अध्ययन महत्त्वपूर्ण रहेको छ ।

कथाकार गोविन्दबहादुर मल्ल गोठालेका कथामा सीमान्तीयता अध्ययनका दृष्टिले उपयुक्त छ । गोठालेका कृतिमा थुप्रै अनुसन्धान भएका छन् । उनका कथामा पात्रहरूको विश्लेषण हुनुका साथै कृतिपरक अध्ययन भएको पाइन्छ । उनका कृतिहरूमा मनोवैज्ञानिक तथा सामाजिक पक्षका बारेमा अध्ययन र अनुसन्धान भए पनि उनका कथामा सीमान्तीयताका बारेमा कुनै अनुसन्धान भएको छैन । गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक अवस्थाको चित्रण गर्नुका साथै प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र त्यस सम्बन्धमा सीमान्तीयताको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने विषयमा अध्ययन गरिएको छ । उनका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने विषयमा पनि अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । उनका कथामा सीमान्तिकृत पात्रहरूको जटिलतालाई मार्मिक रूपमा प्रस्तुत गर्नुका साथै सीमान्त वर्गका वर्गीय, जातीय, लैङ्गिक अवस्था, प्रभुत्व र अधीनस्थताको भूमिका र सीमान्त वर्गको आवाजलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

१.६ शोधको सीमाङ्कन

गोविन्द गोठालेका आख्यानमा निहित सीमान्त वर्गको खोजी र विश्लेषणमा मात्र यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । प्रस्तुत बाह्र वटा कथाहरूमा सीमान्त वर्गको वर्गीय, जातीय र

लैङ्गिक आधारमा पहिचानका साथै कथामा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र त्यस सन्दर्भमा सीमान्तहरूको भूमिका र पहिचान अनि सीमान्त वर्गको आवाज वा प्रतिरोध के कसरी प्रस्तुत छ भन्ने कुरामा मात्र यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । गोविन्द गोठालेका चार वटा कथा सङ्ग्रहहरू *प्रेम र मृत्यु*, *कथा सङ्ग्रह*, *कथैकथा* र *बाह्र कथा* मा सङ्गृहीत लक्ष्मीपूजा, निन्द्रा आएन, कृष्ण र खुकुरी, साठी रुपियाँ, त्यो क्रान्तिको प्रतीक, के गरेकी शोभा, मालिकको कुकुर, भाँडो, छोरीको बाबु, बाढी, बुबू र इतिहासले बिर्सेको घटना गरी जम्मा १२ वटा कथाहरूको सोद्देश्य नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा चयन गरि सीमान्तीयताका विभिन्न कोणबाट अध्ययन गरिएको छ ।

१.७ शोधविधि

प्रस्तुत शोधकार्यमा आवश्यक पर्ने सम्पूर्ण सामग्रीहरूको सङ्कलन र अध्ययनका लागि प्रयोग गरिएका सामग्री विश्लेषण विधिको छुट्टाछुट्टै तल चर्चा गरिएको छ :

१.७.१ सामग्री सङ्कलन विधि

प्रस्तुत शोध पूर्णतः साहित्यिक र गुणात्मक भएकाले यसका लागि आवश्यक पर्ने आधारभूत तथा सहायक सामग्रीको मुख्य स्रोत पुस्तकालयलाई बनाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीहरू प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका रहेका छन् । गोविन्द गोठालेका चार वटा कथा सङ्ग्रहहरू *प्रेम र मृत्यु*, *कथा सङ्ग्रह*, *कथैकथा* र *बाह्र कथा* यस शोधका प्राथमिक वा मूल सामग्री हुन् । उनका चार वटा कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत सबै कथाहरूमा सीमान्तीयताका आधारहरू रहेका छैनन् । त्यसैले सीमान्तीयताको सबल र सघन अभिव्यक्ति भएका लक्ष्मीपूजा, निन्द्रा आएन, कृष्ण र खुकुरी, साठी रुपियाँ, त्यो क्रान्तिको प्रतीक, के गरेकी शोभा, मालिकको कुकुर, भाँडो, छोरीको बाबु, बाढी, बुबू र इतिहासले बिर्सेको घटना गरी जम्मा १२ वटा कथाहरूको सोद्देश्य नमुना छनोट पद्धतिका आधारमा चयन गरी तिनलाई मुख्य विश्लेष्य सामग्री बनाइएको छ । उनका अन्य कथाहरूमा भन्दा यी बाह्र वटा कथाहरूमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूको विश्लेषण बढी र सघन मात्रामा भएकाले यी कथाहरूलाई छनोट गरिएको छ । उनका अन्य बाँकी कथाहरूमा सीमान्तीयताका समान स्तर र समान महत्त्व रहेको पाइँदैन । सीमान्तीयता सम्बन्धी साहित्यिक मान्यतालाई ध्यानमा राखी तिनैका सूक्ष्म पठनबाट यस शोधका प्राथमिक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । यस शोधका समस्यासँग सम्बन्ध राख्ने सैद्धान्तिक अध्ययन जीवनीपरक अध्ययन, समालोचना, शोध जस्ता विभिन्न द्वितीयक सामग्रीहरू पूर्वकार्यहरूबाट सङ्कलन गरिएको छ ।

१.७.२ सामग्री विश्लेषणको सैद्धान्तिक आधार र ढाँचा

प्रस्तुत शोधमा उठाइएका सस्याहरूको प्राज्ञिक समाधानका लागि सीमान्तीयता सिद्धान्तको मूल स्थापनालाई प्रमुख आधार बनाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीलाई सीमान्तीयता सिद्धान्तकै आधारमा विश्लेषण गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत शोधप्रबन्ध तयार गर्दा निगमनात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ । सांस्कृतिक अध्ययनका क्रममा समाजमा निहित वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व र पहिचान सम्बन्धी विभिन्न मान्यता विकास भएका छन् । सांस्कृतिक अध्ययनको एक नवीन सैद्धान्तिक अवधारणामध्ये सीमान्तीयता पनि एक हो । सीमान्तीय अध्ययन अन्तर्गत वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान, कथामा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थितिका साथै तिनीहरूको भूमिका र सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको स्थिति सम्बन्धी मान्यताका आधारमा सैद्धान्तिक पर्याधार निर्माण गरी यसैका आधारमा शोध ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ ।

सदियौंदेखि पछि परेका वा पारिएका किनारीकृत, शोषित, पीडित, आवाजविहीन, इतिहासविहीन र शक्तिविहीन नै सीमान्तहरू हुन् । समाजको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक राजनैतिक लगायत अन्य क्षेत्रमा सीमान्त हुन पुगेका वर्ग नै सीमान्त वर्ग हुन् । सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताका आधारमा विभाजित जातीय विभेदका साथै पितृसत्ताका कारण समाजमा महिलाहरू पुरुषहरूबाट शोषित, दमित तथा उपेक्षित हुनुका साथै दुर्बेवहार सहन बाध्य महिलाहरू नै लैङ्गिक सीमान्त हुन् । समग्रमा यी सीमान्तीयता अध्ययनका विविध आयामहरू हुन् र प्रस्तुत शोधमा यिनैलाई सामग्री विश्लेषणको मुख्य आधार बनाइएको छ ।

प्रस्तुत शोधमा शोध प्रश्नका सापेक्षतामा सामग्री विश्लेषणको ढाँचा निम्नानुसार रहेको छ :

- १ समस्याकथनमा प्रस्तुत पहिलो शोधप्रश्नको समाधानका लागि वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचानको व्याख्या र विश्लेषण गरिएको छ ।
- २ समस्याकथनमा उल्लेखित दोस्रो शोधप्रश्नको समाधानका लागि कथामा निहित सीमान्तहरूको प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र भूमिकाको विश्लेषण गरिएको छ ।
- ३ समस्याकथनमा उल्लिखित तेस्रो प्रश्नको समाधानका लागि गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका आधारमा व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ ।

यिनै तीनवटा आधारको प्रयोग गरी गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्तीयताको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन साहित्य विषयक भएको र मुख्यत गुणात्मक ढाँचामा आधारित रहेको हुँदा यसमा पाठ विश्लेषण विधिका आधारमा सामग्रीको अर्थापन गरिएको छ ।

१.८ शोधप्रबन्धको रूपरेखा

यस शोधप्रबन्धको संरचनात्मक सङ्गठनलाई व्यवस्थित रूप दिनको लागि निम्नलिखित परिच्छेदमा सङ्गठित गरिएको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्तीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

तेस्रो परिच्छेद : गोविन्द गोठालेका कथामा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

चौथो परिच्छेद : गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना

पाँचौँ परिच्छेद : सारांश र निष्कर्ष

दोस्रो परिच्छेद

गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्तीय प्रतिनिधित्व र पहिचान

२.१ विषयप्रवेश

सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक दृष्टिबाट तल्ला दर्जाको अधीनस्थ समूह, समुदाय वा व्यक्ति नै अवरजन अथवा सबाल्टर्न हुन् । नेपाली भाषामा अवरजनलाई अधीनस्त, अशक्त, आवाजविहीन, इतिहासविहीन, उत्पीडित, उपेक्षित, गरिब, दबिएको, दलित, निमुखा, निर्धो, पिछडा, शासित, शोषित, श्रमिक, सर्वहारा सीमान्तीयकृत आदि नाम दिइएको छ । सीमान्तीयताको चर्चा मार्क्सेली चिन्तनबाट भएको हो । अङ्ग्रेजी शब्द सबाल्टर्नले सदियौंदेखि शासित, आवाजविहीन, अधिकारविहीन तथा इतिहासविहीन वर्गलाई बुझाउँछ । राज्यको मूलधारबाट वञ्चित भएका र किनारीकृत भएका वर्गको पहिचान र प्रतिनिधित्वका पक्षमा सबाल्टर्न सिद्धान्तले आवाज उठाउँछ । सांस्कृतिक अध्ययनभित्रको एक नवीन सैद्धान्तिक अवधारणा सीमान्तीयता अध्ययन हो । अधिकार सम्पन्न जाति, वर्ण, लिङ्ग, पक्ष आदिद्वारा आफ्नो व्यक्तिगत, जातिगत र लिङ्गगत लगायत अन्य प्रकारका स्वार्थ सिद्ध गर्नका लागि अर्को जाति, लिङ्ग, वर्ग आदिलाई इतिहास, संस्कृति लगायत विभिन्न अवसरबाट वञ्चित गर्ने कार्यबाट सीमान्तीयताको जन्म भएको हो । कुनै पनि समाज शासक र शासितबाट सञ्चालित हुन्छ । सीमान्तीयता शासित वर्गको अध्ययनसँग सम्बन्धित रहेको छ । यसै सन्दर्भमा मोहनराज शर्माले आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

शासितहरू शक्तिकेन्द्रबाट वा प्रभुत्वशाली संस्कृतिबाट सधैंभरि कुनै न कुनै रूपमा उत्पीडनमा परेका हुन्छन् । अवरजनले सर्वसाधारण जनतालाई बुझाउँछ । यो तल्लो तप्का वा दर्जाको कुनै समूह, समुदाय वा व्यक्ति हुन सक्छ । सामान्य रूपमा भन्नु पर्दा यो शोषित, दलित आदि यावत गरिबहरूको जमात हो । निमुखाहरूको जमात भएकाले यसको आफ्नो बोली वा आवाज हुँदैन । कालान्तरदेखि नै अरूहरूले जत्तिकै योगदान दिए पनि न यसको इतिहास हुन्छ न यसको इतिहासमा नाम नै हुन्छ । यो युगौंदेखि शासित भएर बाँचेको छ । विशिष्ट रूपमा भन्नुपर्दा अवरजन त्यस्तो समूह, समुदाय वा व्यक्ति हो जो सामाजिक, आर्थिक, राजनैतिक र क्षेत्रिय दृष्टिबाट सत्ता, शक्ति वा प्रभुत्वको संरचनाभन्दा बाहिर पारिएको हुन्छ । (२०७०, पृ. ३१७)

सबाल्टर्न अध्ययन विशेषत इतिहास र राजनीति केन्द्रित देखिए पनि यस अध्ययनले नवीन कुराहरू उठाएको छ । सबाल्टर्न अध्ययनका विषयमा तारालाल श्रेष्ठले आफ्नो धारणा यसरी अगाडि सारेका छन् :

सबाल्टर्न अध्ययनका गहन शास्त्रमा घोट्लिँदा सबाल्टर्नलाई गरिब, किसान, मजदुर, भूमिहीन, सुकुम्बासी, दलित तथा सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक र सांस्कृतिक हरेक हिसाबबाट शोषित उत्पीडित तथा पाखा पारिएका व्यक्ति, समूह वा समुदायलाई समेटेर अध्ययन गरिएको छ । युगैदेखि इतिहासका पानाबाट बाहिर फ्याकिएको सबाल्टर्न वर्गको आफ्नै इतिहास लेखन गर्ने उद्देश्यले सन् १९८२ देखि दक्षिण एसियामा सबाल्टर्न अध्ययन अभियानको रूपमा सञ्चालनमा आएको हो । (२०६८, पृ. २)

सत्ता र शक्तिमा रहेका सीमित एलिट वर्गलाई विपक्षी बनाएर सबाल्टर्न वर्ग चेतनाको आवाज मुखरित गर्ने यो अध्ययन एक प्रकृतिको प्राज्ञिक डिस्कोर्स मानिन्छ । विभिन्न प्रकारले अधीनस्थ बनेका एवम् विभिन्न अधिकारबाट वञ्चित वर्गको अवस्थालाई अध्ययनको केन्द्र बनाइएको हुँदा यो सिद्धान्त बौद्धिक सिद्धान्तका रूपमा विकसित भइसकेको छ । अनेक प्रकारले अधीनस्थ बनेका र बनाइएका, अधिकार अनि अवसरबाट वञ्चित वर्गको अवस्थालाई अध्ययनको केन्द्र बनाइएको हुँदा यो सिद्धान्त पृथक प्राज्ञिक एवं बौद्धिक सिद्धान्तका रूपमा विकसित भइसकेको छ । यस सम्बन्धी मोहनराज शर्मा आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मानव समाज प्राचीन कालदेखि नै दुई भागमा विभक्त भएको पाइन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सामन्तहरूमाथि गरेको चोटिलो प्रहारका कारण क्रान्ति र विद्रोहहरू सृजना भइ संसारभर मानिसहरू केन्द्र र किनारमा विभक्त भएको देखिन्छ । अवरजनले सर्वसाधारण जनतालाई जनाउँछ । यो तल्लो तप्का वा दर्जाको कुनै समूह, समुदाय वा व्यक्ति हुन सक्छ । सामान्य रूपमा भन्नु पर्दा यो शोषित, दलित आदि यावत् गरिबहरूको जमात हो । निमुखाहरूको जमात भएकाले यसको आफ्नो बोली वा आवाज हुँदैन । यो युगैदेखि शाषित भएर बाचेको हुन्छ । विशिष्ट सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक क्षेत्रीय दृष्टिबाट सत्ता, शक्ति वा प्रभुत्वको संरचनाभन्दा बाहिर पारिएको हुन्छ । (२०७०, पृ. ३१७)

यसरी पछि परेका वा पारिएका व्यक्ति वा समूहको अध्ययन गर्ने एक नवीन सिद्धान्तका रूपमा बीसौं शताब्दीको उत्तरार्द्ध पछि भारतमा चर्चित भएर विश्वव्यापी रूपमा फैलिँदै गएको सिद्धान्त नै सीमान्तकृत सिद्धान्त हो । सीमान्तहरू गरिब भएकाले उनीहरूको हक र अधिकारलाई दबाउने गरेको छ । सामान्यतया सीमान्तहरूको आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक अवस्था कमजोर रहेकाले उनीहरूले उठाएका आवाजलाई प्रभुत्वशाली वर्गले सुनेको पाइँदैन । उनीहरू गरिब भएकै कारण उनीहरूको आवाजलाई दबाउने र उनीहरूमाथि शासकहरूले शासन गरेको छ ।

२.२ सीमान्तीय अध्ययनको परिचय

सबाल्टर्न शब्दको समानार्थक रूपमा अवरजन शब्दको प्रयोग गरिन्छ । अवरजनका विषयमा मोहनराज शर्माले आफ्नो धारण यसरी व्यक्त गरेका छन् :

अवरजन शब्दको व्युत्पत्ति तथा व्युत्पत्तिगत अर्थ अनुसार अवरजन शब्दको अर्थ तल्लो मानिस भन्ने बुझिन्छ । सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक दृष्टिबाट तल्ला दर्जाको अधीनस्त समूह, समुदाय वा व्यक्तिलाई अवरजन, सबाल्टर्न भनिन्छ । सोभ्रो अर्थमा भन्ने हो भने अवरजनले सर्वसाधारण जनतालाई बुझाउँछ । यो तल्लो तप्का वा दर्जाका कुनै समूह, समुदाय वा व्यक्ति हुन सक्छ । सामान्य रूपमा भन्नु पर्दा यो शोषित, दलित आदि यावत् गरिबहरूको जमात हो । (२०७०, पृ. ३१७)

सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग गर्ने पहिलो व्यक्ति इटालीका नव मार्क्सवादी तथा सांस्कृतिक विश्लेषक आन्तोनियो ग्राम्ची हुन् । यस सम्बन्धी तारालाल श्रेष्ठले आफ्नो विचार यसरी राखेका छन् :

ग्राम्चीले सबाल्टर्न शब्दलाई शाषित वर्गका वकालत गर्ने क्रममा हैकम वा प्रभुत्वको नवीन अर्थसँग पनि जोडेर प्रयोग गरेको छ । उनका अनुसार गैरशासकीय र हैकमवादी वर्ग वा समुदायलाई जनाउँछ, जो सधैं भुक्ने भएकाले तल्लो वर्गका रूपमा सबाल्टर्न वर्गलाई सम्बोधन गरिएको हो । सबाल्टर्न विषयसँग सम्बद्ध सामग्रीको लेखन तथा प्रकाशन भने सन् १९८० को दशकदेखि मात्र देखिएको हो । जब रङ्गभेद, वर्ग, जाति, यौनिकता, छुवाछुट, क्षेत्रीयता, जनजाति आदिसँग सम्बद्ध मुद्दाले मूल धारमा स्थान पाउन थाल्यो । (२०६८, पृ. १६)

पछिल्लो शब्दकोशको परिभाषा अनुरूप सबाल्टर्न शब्दले हरेक हिसाबले तल्लो दर्जाका व्यक्ति, समूह वा समुदायलाई जनाउँछ । सबाल्टर्नवादीहरूको अर्थमा सबाल्टर्नलाई हैकमवादी औपनिवेशिक तथा सामन्ती शासकको लामो समयदेखिको थिचोमिचो भेदभावाट उत्पीडित शाषित व्यक्ति वा निमुखा वर्गलाई बुझाउँछ जो शक्तिशाली भएर पनि शक्तिविहीन बनाइएका हुन्छन् । टुप्पाबाट लेखिने सम्भ्रान्त वर्गको पृष्ठ पोषण गर्ने इतिहासमा सबाल्टर्न अटाउन सक्दैन । तिनै इतिहासविहीन वर्गको उत्थानका लागि सीमान्तीय अध्ययनको थालनी गरेको उनीहरूको दाबी छ । यस सम्बन्धमा तारालाल श्रेष्ठले आफ्ना धारण यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सबाल्टर्नले जनजाति, वर्ग, धर्म, लिङ्ग, पेसा, क्षेत्र आदि हरेक हिसाबले दमित, शोषित, उत्पीडित वर्गलाई मात्र जनाउँदैन, अधीनस्थताका आधारमा आम समाज, जनता वा कुनै राष्ट्र समेत शक्तिशाली अर्को पक्षबाट सबाल्टर्नीय अवस्थामा बाँच्न बाध्य पारिएको अवस्थालाई पनि जनाउँछ । (२०६८, पृ. १४)

मध्यकालीन समयमा सबाल्टर्न शब्दले कमैया मजदुर वा साना किसानलाई जनाउँथ्यो । सन् सत्र सय यता यो शब्द त्यहि मजदुर किसानबाट उठेका सिपाहीको सवै भन्दा तल्लो तहलाई सम्बोधन गर्न प्रयोग भएको देखिन्छ । सबाल्टर्न शब्दले किनारीकृत तथा मानव समाजमा तल्लो स्तरमा जीवन गुजारा गरिराएका व्यक्तिहरूलाई जनाउँछ । राजेन्द्र सुवेदीले सबाल्टर्न इतिहास र बोली शीर्षकको लेखमा आफ्नो धारणा यसरी राखेका छन् :

आज सबाल्टर्न भन्ने शब्द एक चल्तीको बोलीमा आउन थालेको छ । सबाल्टर्न अध्ययनलाई मानिसहरू गरिब र सर्वहारा अनि समाजका पिछडिएका र सीमान्तीकृत मानिसहरूको अध्ययनका पर्यायका रूपमा लिन्छन् । भारतका कतिपय साहित्य गोष्ठीमा र नेपालका अनेकौँ साहित्यिक छलफल तथा लेखनमा सबाल्टर्नलाई श्रमिक र सर्वहारा वा उत्पीडित वर्गको रूपमा चित्रित गरिन्छ । (२०७१, पृ. १०७)

दैनिक रूपमा श्रम गरी आफ्नो गुजारा गर्ने निम्न वर्गका मानिस जो सधैं गाँस, वास र कपासका लागि सङ्घर्ष गर्छन् । वास्तवमै तिनीहरू नै सबाल्टर्न हुन् । जमिनकै कारण किसानहरूले विभिन्न प्रकारका श्रमसेवा गर्नु पर्ने हुन्छ र यसका किसानले घर, औजार, पशु, विउ अन्न तथा उत्पादनका अन्य साधन राख्ने अधिकार प्राप्त गर्छ र सामन्ती भूस्वामित्व सामन्तको शोषणको आधार बन्छ । यस सम्बन्धमा रमेशप्रसाद भट्टराईले आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

किसानको जमिनमा सामान्तहरूको पूर्ण अधिकार रहन्छ भने यसका माध्यमबाट उसले प्रतक्ष्य शोषण पनि गर्दछ । किसानले जमिनको टुक्रा पाए पनि उसले जमिनदारका लागि काम गर्नु पर्छ । जमिनहीन, औजारहीन, वाहनहीन र विना घरवाला किसान सामान्तका लागि लाभप्रद हुन नसक्ने कारणले जमिनदारले किसानलाई यी वस्तु उपलब्ध गराउन्छ तर किसानले यी वस्तु वापत पनि ज्याला तिर्नु पर्ने हुन्छ । (२०७७, पृ. ७१)

वर्गीय रूपमा सीमान्तहरू अधीनस्थ बन्ने र किसानहरूको जमिनमा सामान्तहरूको अधिकार रहेको देखिन्छ । यस कथनबाट श्रमिकहरूलाई अनेक नीति लागु गरेर किनारामा पार्ने कार्य शोषकहरूले गरेको देखिन्छ ।

२.३ सीमान्तीय अध्ययनमा प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी मान्यता

सबाल्टर्न शब्दको प्रयोग गर्ने प्रथम प्रयोगकर्ता इटालीका मार्क्सवादी चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्स्की हुन् । उनले उत्पीडित र निमुखा वर्गको चर्चाको सन्दर्भमा 'सीमान्तीयता' शब्दको प्रयोग गरेका हुन् । ग्राम्स्कीले सन् १९२६ मा जेलमा बस्दा लेखेका लेखहरूमा उक्त शब्दको प्रयोग गरेको थियो । साहित्यिक अध्ययनसित जोडेर चर्चाको विषय बनेको सबाल्टर्न पदावली इटालेली भाषाको 'सबाल्टर्नो' को परीष्कृत रूप हो । ग्राम्स्कीको जेल जीवनको कृति **प्रिज्म नोटबुक्स**मा प्रयोग गरिएको सन्दर्भसित यो सम्बद्ध छ भन्ने बुझिन्छ । त्यस पछि लामो समयसम्म यस अध्ययनले गति लिन सकेको देखिँदैन । यस सम्बन्धी तारालाल श्रेष्ठ आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गर्छन् :

लामो समयदेखि विद्यमान यस सामन्ती संस्कार हावी रहेका कारण सबाल्टर्नको इतिहास लेखिएन वा सबाल्टर्नको इतिहास लेखन गर्ने संरचना बन्न सकेन । विश्वमा सन् १९६० र ७० को दशकमा परिवर्तनका ठूला ठूला आँधी आएको तथ्य बिसन मिल्दैन । त्यस पछि इतिहासविद् तथा बौद्धिक वर्गको पनि सबाल्टर्नको प्रतिनिधित्वको मुद्दामा ध्यानाकर्षण हुन थालेको हो । (२०६८, पृ. ५)

सीमान्तीय अध्ययनलाई मानिसहरू गरिब र सर्वहारा अनि समाजका पिछडिएका र सीमान्तीकृत मानिसहरूको पर्यायको रूपमा लिन्छन् । निकै ठाउँमा सबाल्टर्न वा सीमान्तीकृत वर्गको यथार्थिक र लाक्षणिक चरित्रलाई मार्क्सेली अध्ययनको आधारमा हेर्ने चलन छ । यससम्बन्धी राजेन्द्र सुवेदी आफ्ना धारणा यसरी व्यक्त गर्छन् :

सबाल्टर्न जनसमुदायहरू र उत्पीडित वा सीमान्तीकृत वर्गको अध्ययन गर्ने मानिसहरू सबाल्टर्नलाई वर्ग, जनजाति र भौगोलिक रूपमा उपेक्षित मानिस, दलित अल्पसङ्ख्यक सबैको पर्यायको रूपमा लिन्छन् । सबाल्टर्नको मौन इतिहास लामो भए पनि यसको वाचाल इतिहास छोटो छ । सन् १९७० को आरम्भदेखि इतिहासको अध्ययनमा एउटा तरङ्ग आयो । (२०७१, पृ. १०८)

राजेन्द्र सुवेदीका विचारमा सीमान्तहरू समाजका पीछडिएका वर्ग हुन् । यस विषयमा अध्ययन गर्नेहरूले सीमान्त वर्गलाई दलित, जनजाति र भौगोलिक रूपमा उपेक्षित मानिसको पर्यायका रूपमा लिएका छन् ।

२.४ गोविन्द गोठालेका कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

सीमान्त वर्गको पहिचान गर्ने मुख्य आधारमध्ये वर्ग पनि एक हो । गोठालेका कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान विद्यमान रहेको छ । प्राचीन कालदेखि नै नेपाली समाज विविध तहमा विभाजित छ । गोठालेका कथामा के कसरी सीमान्त वर्गहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान गरिएको छ भन्ने कुरा अध्ययन गरिएको छ । पहिचान भन्नाले व्यक्ति वा समुदायलाई चिनाउने कार्य हो । कृतिभिन्न प्रतिनिधित्व गराइएका वर्गीय, जातिय र लैङ्गिक सीमान्त पात्रहरूको पहिचान कुन रूपमा गराइएको छ भन्ने कुरा यहाँ खोजी गरेको छ । कुनै पनि कृतिभिन्न कुन स्तरको हैसियतलाई प्रश्रय दिएको छ भन्ने कुराको खोजी गर्ने क्रममा यसभिन्न अध्ययन गरिएको छ ।

गोविन्द गोठालेका कथाहरू वर्गीय दृष्टिले उच्च, मध्य र निम्न तहमा विभाजित रहेको छ । सीमान्त वर्गको अध्ययन गर्ने एक महत्त्वपूर्ण अवधारणा प्रतिनिधित्व हो । कृतिभिन्न वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्वको खोजी यसअन्तर्गत गरिएको छ । प्रतिनिधित्वसँग सम्बन्धित रहेर रजनी ढकालले आफ्ना धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सांस्कृतिक सन्दर्भमा कुनै वर्ग, लिङ्ग, जाति र राष्ट्रियताको उपस्थिति साहित्यमा कसरी भएको छ भन्ने कुराको खोजी पछि परेको समुदाय-निम्न वर्ग, महिला, जनजाति र दलित आदि वा अल्पसङ्ख्यक समुहका माध्यमबाट हुन सक्छ । साहित्यमा उपस्थित चरित्रहरूबाट नै प्रतिनिधित्वको खोजी गर्ने कार्य सम्भव हुन्छ । (२०७०, पृ. ३३६)

गोविन्द गोठालेका कथाहरूमा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ । उनका कथाहरूमा आवाजविहीनहरूको प्रतिनिधित्व सीमान्त वर्गले गरेको पाइन्छ । ढकालले गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकका विचारलाई अगाडि सार्ने क्रममा लेखेका छन् :

अवरजन आफ्ना निम्ति आफैं बोल्न सक्दैनन् । तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनु पर्छ भन्ने उनको मान्यता रहेको छ । त्यसो त अवरजन आफ्ना सुख दुःख व्यक्त गर्न सक्दैन भन्ने होइन तर त्यस्ता अभिव्यक्तिको स्वर ज्यादै मसिनो भएकाले आफैं दबिन्छ वा अरू कसैले नसुनोस् भनेर शक्तिशालीद्वारा दबाइन्छ । (२०७०, पृ. ३१८)

गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले अवरजनले आफ्ना लागि आफैं बोल्न नसक्ने र उनीहरूका लागि अरू कसैले बोलिदिनु पर्छ भन्ने कुरा अगाडि सारेको पाइन्छ । निमुखा गरिब र असहाय जमातले उठाएको आवाज दबाउने र उनीहरूलाई शक्तिशालीहरूले किनारामा पुर्याउने गरेको पाइन्छ ।

२.४.१ 'लक्ष्मीपूजा' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'लक्ष्मीपूजा' कथा कथाकार गोविन्द गोठालेको कथा सङ्ग्रह *कथा-संग्रह*, वि.सं. (२०१३) भित्र सङ्गृहीत छ । यस कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व पाइन्छ । यस कथामा उच्च वर्ग र निम्न वर्गमा भेद रहेको छ । यस कथामा सीमान्तीय अध्ययनका लागि कथामा वास्तविक सीमान्तहरूको पहिचान गर्नु मुख्य कार्य हो । यसका लागि कथामा उल्लेखित वर्ग त्यस समाजको निमुखा, अधिकारविहीन, शक्तिविहीन र आवाजविहीन पात्र हो वा होइन भन्ने कुरा निर्धारण गर्नुपर्दछ । प्रभुत्वशाली वर्गबाट कुन आधारमा निमुखा बनाइएको हो भन्ने आधारमा वास्तविक सीमान्तहरूको पहिचान गर्न सकिन्छ र यसका लागि समाजको सुक्ष्म एवम् वस्तुगत विश्लेषण गर्न आवश्यक पर्दछ । प्रस्तुत 'लक्ष्मीपूजा' कथा सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित कथा हो । यस कथामा सीमान्तहरूलाई ठाउँ दिइएको छ । प्रस्तुत कथामा सीमान्तीय पात्रहरूको उपस्थिति रहेको छ ।

प्रस्तुत कथामा लाल शक्तिविहीन, आवाजविहीन र निमुखा पात्रका रूपमा देखा परेको छ । ऊ एक बाल पात्र हो । सानैमा बुबा गुमाएका लालकी आमा अर्काको घरमा ढिँकि जाँतो गरेर, अर्काको जुठो भाँडा माभेर, पानी बोकेर घर चलाउँछिन् । उनीहरू प्रभुत्वशाली वर्गबाट किनारीकृत बन्दै शक्तिहीन भएका छन् । बाल पात्रहरूकाबीच धनी र

गरिबले गर्ने क्रियाकलापकाबीच बहस चलेका बेला लालले, ठुलाबाले लक्ष्मीपूजामा धेरै मिठाई र फलफूल ल्याउने कुरा बताएको छ । यस कथामा बालमनोविज्ञानको उचित रूपमा प्रयोग भएको छ । लक्ष्मीपूजा जस्तो महान चाडमा पनि लालको घरमा कुनै रौनक छैन । आमा थला परेकी छिन् । लाललाई पनि अरूले जस्तै राम्रो लाउने र मिठो खाने रहर हुँदाहुँदै पनि गरिबीका कारण उनको रहर पूरा हुन सक्दैन । सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

लालकी आमा ढिँकि जाँतो गरेर कमाउँछे । यता जान्छे दुई गाग्रो पानी लिई दिन्छे । उता जान्छे उता भाँडा माभ्छे । त्यही कमाइबाट ती दुई आमा छोराको पेट भरिन्थ्यो । अहिले सानो गल्लीको थोत्रो घरमा आमा छोराको बास छ । सिङ्गै घर कहा हो र ? तल्लो चिसो छेंडी जहाँ उज्यालो अनकनाउँदै छिर्छ । आमा पन्ध्र दिनदेखि सत्यासुत्यै छ खै उठ्ने नाम पनि नलिने । कहाँ पञ्चक कहाँ तिहार । आफू नगइ महिनावारी नहाउने आफ्नो भने यो गति । अलि कति भएको रुपियाँ पैसा औषधीको धुलो, गन्हाउने गोलि मै खर्च भइसक्यो । (पृ. ४-५)

प्रस्तुत उदाहरणबाट लाल र उनकी आमा निम्न वर्गभित्र पर्ने सीमान्त पात्र हुन् । अर्काको घरमा श्रम गरी आएको पैसाले पेट पाल्ने वर्ग हुन् । जुठो भाँडा माभ्नु, ढिँकि जाँतो गर्नु र पानी ल्याउने जस्ता अति नै तल्लो स्तरको कार्य गरी जीवन चलाउनु लालकी आमाको बाध्यता हो । लालको घर साँगुरो गल्लीमा छ । उक्त गल्लीमा घाम पनि अनकनाउँदै पस्ने गर्छ । गरिबीका कारण उच्च वर्गकाले भै उज्यालो घरमा बस्न पाएको छैन । उनीहरूको आवाज कसैले सुनेको छैन । उनीहरूलाई किनारामा पारिएको छ । उनीहरू प्रभुत्वशाली वर्गबाट दबिएका छन् । भोको पेट भर्न र आडको चिसो छेक्न निकै धौ धौ परेको छ । भोको पेट भर्न जस्तो पनि काम गर्नु पर्ने र घाम पानीबाट बच्न जस्तो पनि स्थानमा बस्न बाध्य हुने स्थिति यस कथामा देखिन्छ । बिमारी पर्दा कसैको साथ र सहयोग नहुने, सबै बलेकै आगो मात्र ताप्ने पवृत्ति यहाँ पाइन्छ । गरिबका लागि कुनै पनि चाड, चाडको रूपमा नरहेको कुरा यहाँ देखाएको छ । बिरामी पर्दा भएको केही पैसा पनि सकिएको र लक्ष्मीपूजाका लागि केही नभएको सीमान्त वर्गको पीडालाई यहाँ देखाएको छ । त्यसै गरी प्रभुत्वशाली वर्गको रहनसहन र लक्ष्मीपूजाको तयारी बेजोडको रहेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

भोलि भयो । जुवा फुक्थो । चारैतिर लोभ र लालसाको साम्राज्य छाएको थियो । खूब मज्जा थियो । हल्ला गुल्ला शोर गुल्ला क्या मज्जाको बजारमा ठेल्लम ठेल्ला मान्छेहरू थिए । पसलेलाई बेच्ने फुर्सद छैन । कुनै पसलेको पनि हात खाली छैन । हिड्ने मान्छेहरू खाली कहाँ थिए र ? कसैको हातमा खाने कुराको पोका कसैको हातमा रुपियाँ पैसाको लक्कु, कोही मोलतोल गर्नमा असीम आनन्द लिइरहेका थिए । (पृ. ६)

प्रस्तुत उदाहरणबाट समाजमा वर्गीय असमानताका कारण कोही आनन्द र मोजमज्जाकै संसारमा रमाएका त कोही दुःखजेलो गरी सामान्य रूपमा जीविका चलाउन पनि मुस्किल परेकाहरूको अवस्था यहाँ देख्न सकिन्छ । उच्च वर्गका मानिसहरू जुवा फुक्न मै व्यस्त रहेको, चारैतिर मज्जा र ताजगी अनि रमाएलो भएको देखाइएको छ । व्यापारीहरू व्यापारमै व्यस्त रहेको, कुनै व्यापारीको हात खाली नभएको, हातमा फलफूल र रुपियाँको लक्कु बोकेको देखिन्छ । यहाँ उच्च वर्गका क्रियाकलापहरूलाई प्रस्तुत गरेको छ । लक्ष्मीपूजाको अवसरमा बालिएका उज्याला घरहरूले लालको घरमा कुनै प्रभाव नपरेको, उक्त प्रकाशले लालको अध्यारो घरमा कुनै उज्याले नदिएको, रङ्गीचङ्गी मिठाइहरूले लालको भोको पेट नभरेको, चारैतिर ताजगी र मज्जाले लालको घरमा कुनै रौनक नल्याएको देखिन्छ । यस सम्बन्धी निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

आमाले उसको ब्रस जस्तो सुख्खा कपालमा सुमसुम्याउँदै भनी नरो बा के लाग्छ त ?

लालको रुवाई बन्द भइसकेको थियो । विस्तारै भन्यो – हामी गरिब कहाँ लक्ष्मी सवार हुन्न ? आमाको आखाँमा विश्वास तथा भक्तिको तेज झल्क्यो । भनी–“सवारी हुन्छ, अन्तस्करणदेखि भक्ति गर्यो भने ।

“अनि पूजा गर्यो भने ?” “भन खुसी भएर चाडै सवारी हुन्छ । उनीहरूलाई पनि त खानु पर्छ नि ।”

“कति दिन्छ ? धेरै दिन्छ ?” “धेरै”

यो कोठा भरी” यति भनेर लालले दलीनदेखि भूईँ सम्म एक कुनादेखि अर्को कुनासम्म दृष्टि फेर्यो ।”

“कोठामा नअटाउने गरी । (पृ. ११)

प्रस्तुत उदाहरणबाट बालकहरूले अरूले जस्तो गर्यो, त्यस्तै सिको गर्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरेको छ । अरूले गरे जस्तै, अरूले खाए जस्तै, अरूले लिए जस्तै आफूले नपाए रोइदिने गर्दछन् । यहाँ लालको पनि अवस्था त्यस्तै छ । हामी कहाँ लक्ष्मी सवारी हुन्न भन्ने लालको प्रश्नले आमालाई स्तब्ध बनाएको छ । वास्तवमै वर्गीय उच्च निचताका कारण लालका जस्ता परिवारहरू सधैं किनारीकृत भएरै, शक्तिविहीन भएरै बाच्न बाध्य हुनु पर्ने दयनिय अवस्थालाई यहाँ उल्लेख गरेको छ । हामी गरिब कहाँ लक्ष्मी सवारी हुन्न भन्ने आमाको भनाइले कथाले वास्तवमै सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । लक्ष्मीपूजामा अरूले जस्तै आफूले पनि लक्ष्मीपूजा गर्न चाहेको र लक्ष्मीपूजा गरेपछि आफू पनि धनि भइन्छ भन्ने मानसिकता लालको देखिन्छ । भित्री हृदयदेखि नै गरेको भक्ति भाव र पूजाका कारण लक्ष्मीको वास हुने र धेरै धन दिने कुराले लालको मनमा आनन्दको सञ्चार भएको देखिन्छ ।

सीमान्त वर्ग सदा पछाडि पर्ने, अर्काको अधिनमा बस्ने, उनीहरूको आवाज कसैले नसुन्ने र सदा किनारीकृत हुने गरेको छ । बालमनोविज्ञानसँग सम्बन्धित यस कथामा पनि लाल र लालकी आमाले सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । आवश्यक परेमा सीमान्तहरू पनि विद्रोहमा उत्रिने गरेको देखिन्छ । लक्ष्मीपूजा गरेमा लक्ष्मी खुसी भएर धेरै धन दिन्छ भन्ने मानसिकता बोकेको लालले अर्काको चोरेर भएपनि लक्ष्मीपूजा गरेको देखिन्छ । यस प्रसङ्गमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

कुनामा राखिछाडेको मैलो थोत्रो काठको बाकसतिर गयो र सारा फुकायो ।
 एउटा पोकामा दुईटा पेडा र एउटा लड्डु थियो । एउटा सानो पोकामा
 अलिकति अबीर । भित्तामा अडाइराखेको थाल भिक्दै राख्यो । खल्लिबाट
 किचिमिचि भएको ओइलाएको फूल भिक्न थाल्यो र पाँच पैसालाई अबीरले रङ्गायो
 र बाकस माथि राख्यो । फूल चढायो । (पृ. ११)

प्रस्तुत उदाहरणबाट बालबालिकाहरूलाई कुनै पनि कुराले छिट्टै प्रभाव पारेको देखाइएको छ । लक्ष्मीपूजा गरेमा धनी हुन्छ, लक्ष्मीले धनको वर्षा गराउँछ भन्ने कुरामा विश्वास गरेर लालले अर्काको घरमा बालेको पालचा, फूल, अक्षता, फलफूल, सलाई र पैसा चोरेर जानीनजानी घर आएर लक्ष्मीपूजा गरेको देखिन्छ । धनी हुने, मिठो खाने, राम्रो लाउने, उज्यालो ठुलो घरमा बस्ने सपना बुनेका लालको सारा सपना लक्ष्मीपूजा गरे पछि पूरा हुने विश्वास लिएको देखिन्छ ।

२.४.२ 'त्यो क्रान्तिको प्रतीक' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'त्यो क्रान्तिको प्रतीक' २०१६ मा गोविन्द गोठालेद्वारा रचिएको कथा हो । समाजमा विद्यमान वर्गीय विभेदबाट ग्रस्त नेपाली समाजको स्वरूप यहाँ प्रस्तुत भएको छ । सीमान्तीयताको पहिचान गर्ने आधारहरू मध्ये वर्ग पनि एक हो । नेपाली समाज विभिन्न वर्गमा विभाजित छ । वर्गीय रूपमा निम्न वर्ग र मध्यम वर्गको आर्थिक पहुँच उच्च वर्गका तुलनामा ज्यादै कम रहेको हुन्छ । यस कथामा निम्न वर्गका व्यक्ति प्रभुत्वशाली वर्गकहाँ चाकरी गरेर बस्ने, उच्च वर्गका मानिसहरूलाई भगवानको स्थानमा राख्ने, उनीहरूको जुठो भाँडा माभ्ने र उनीहरूकै सेवामा जीवन अर्पण गर्ने, धनीमानीले जे गर्दा पनि हुने कुरा यस कथामा प्रस्तुत गरेको छ । यस कथामा उच्च वर्गका स्थानमा राणा परिवारबाट अणुशमशेर कर्नेल रहेका छन् भने निम्न वर्गका रूपमा कृष्णमान रहेको छ । यस कथामा राणा परिवारमा हुर्केका अणुशमशेर निकै बदमास र अरूलाई हेप्ने खालको छ । राणाहरूको शासनले गर्दा नेपाली जनतालाई किनारामा पुर्याएर आफूले राज गरेको पाइन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले गरिबको पीडा र बिलौनालाई कहिल्यै सुनेको पाइँदैन । निम्न वर्गमाथि आफूले अन्याय गरेर, तिनीहरूको आवाजलाई दबाउने काम गर्दछन् । गरिब र निमुखाहरूले पाएको पीडालाई तलको उदाहरणमा देखाउन सकिन्छ :

त्यस्तै अर्कै एक स्वास्नी मानिस जसलाई म आमा भनेर बोलाउँथेँ, उसले स्याहार सुसार गरेर हुर्काएको हो । मलाई दूध चुसाएर हुर्काउने बुबूलाई सम्झी रहन्छ जसले कसरी आफ्नो पेटको बच्चालाई पोइको काखमा फालेर मलाई पोसेकी थिई । त्यो बच्चा बुबू हामीकहाँ आएको केही महिना पछि नै मर्यो । (पृ. ५०)

माथिको उदाहरण हेर्दा निम्न वर्गकी बुबू जसले दूध चुस्ने आफ्नो दूधे बालकलाई चाही नचाही राणाहरूको सेवाका लागि छोडेर आउनु परेको देखिन्छ । यसरी निम्न वर्गको प्रतिनिधि पात्र बुबूमाथि उच्च वर्गको प्रतिनिधि राणाहरूले गरेको शोषण, अन्याय, अत्याचार र ज्यादती यहाँ देख्न सकिन्छ । उच्च वर्गले निम्न वर्गप्रति गरेको अत्याचारको पराकाष्ठा निम्न वर्गले जतिसुकै अन्याय गर्दा पनि सहेर बस्ने, राणाकालीन तीतो यथार्थ यस कथामा उजागर गरिएको छ । कर्नेल अणुशमशेरलाई बुबूको दूध चुसाएर हुर्काएको छ । आफ्नो पेटको बच्चालाई गरिबीको कारण घर परिवारको पेट पाल्नका लागि दूधे बच्चालाई पोइको काखमा छोडेर राणाहरूको सेवामा तल्लिन भएको मर्मस्पर्शी व्यथा यहाँ प्रस्तुत गरेको छ ।

इतिहासले सधैं उच्च वर्गको मात्रै बढाइचढाइ गर्दै ऐतिहासिकरण गर्यो र सीमान्तीय वर्गका कथा व्यथा र योगदानलाई किनारामा पार्यो । समाजमा गरिब भएर जन्मेपछि आफ्नो इच्छा चाहेर पनि प्रकट गर्न सक्दैन । गरिब, निमुखाहरूको पीडालाई तलको उदाहरणमा देखाउन सकिन्छ :

हामीले उसलाई अनेक तरहको भन्यौ, गाली गर्यौ, खिजायौ । तर उ चुप थियो, एकदम चुप । कहिलेकाही यताउति घृणाले दृष्टि फेर्थ्यो । अनि म मास्टरसाहेब बनेर उसको कान निमठिन शुरु गरें । (पृ. ५६)

वर्गीय संरचनामा आधारित समाज निम्नवर्गका व्यक्तिले उच्च वर्गका अनैतिक दमनहरू पनि चुपचाप सहन पर्ने देखाइएको छ । उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि अन्याय, अत्याचार गरे पनि त्यसलाई सहेको देखिन्छ । आफूमाथि गरिएको अन्याय विरुद्ध निम्न वर्गले मुख खोल्न सकेको देखिँदैन । कृष्णमान आवाजविहीन, अधिकारविहीन र शक्तिविहीन पात्रका रूपमा रहेको देखिन्छ । राणाकालीन समयमा निम्न वर्गले विद्रोह गर्न सकेको देखिँदैन । माथिको साक्ष्यमा कृष्णमानले कुटाइ खाएको छ । उसलाई अनेक तरहले भनेको छ, गाली गरेको छ तर पनि कृष्णमान चुप लागेको छ । उसले प्रतिकार गर्न सकेको छैन । प्रभुत्वशाली उच्च वर्ग भएकै कारण कृष्णमानलाई अपमान गरेको छ । अणुशमशेरलाई कसैको डर छैन । मास्टर साहेबसँग पनि कुनै भए छैन । ती निमुखा गरिब कृष्णमानमाथि अत्याचार गरेको छ । बिना कुनै कसुर ऊ माथि हातपात गरेको देखिन्छ । सीमान्त पात्र कृष्णमानले आफ्नो कान तान्दा पनि चुपचाप सहेर बसेको छ । यसरी प्रस्तुत कथामा सीमान्त पात्र कृष्णमान हुन् । कृष्णमान निम्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने सीमान्त पात्र हो जो हरेक किसिमका हक अधिकारबाट वञ्चित छ ।

२.४.३ 'मालिकको कुकुर' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'मालिकको कुकुर' कथा वि सं २०१६ सालमा रचित *कथै-कथा* नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत सबाल्टर्नमैत्री कथा हो । यस कथामा सीमान्त पात्रलाई ठाउँ दिएको छ । प्रस्तुत 'मालिकको कुकुर' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व विद्यमान रहेको, धनी र गरिबबीचको असमानताका कारण गरिबले धनीको घरको जुठो माभ्नेदेखि मानवेत्तर प्राणीलाई समेत मालिकलाई भैं मान र इज्जत दिएर सेवा गर्नु परेको देखाएको छ । यस कथामा सीमान्त पात्रका रूपमा सानु नामको निमुखा गरिबले सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

मालिक, सानो मालिक, बलेन्द्रकाजी, बूढी मालिकनी, तरुनी मालिकनी, रम्भामैयाँ, पठ्ठो मालिक वीरेन्द्रकाजी भने प्रभुत्वशाली र उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । परिवारको छाक तान्न मालिकको घरमा कुकुरको रेखदेख गर्नु परेको, मानवेत्र प्राणीलाई मानवलाई भन्दा बढी माया स्नेह र दैनिक मासु भात खान दिँदा घुटुक्क थुक निलेर बसेको सानु सीमान्त पात्र हुन भन्ने कुरा निम्नलिखित उदाहरणबाट प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

उसले आफ्नी स्वास्नी सम्भयो-एउटी दुब्ली पातली आँखाभरी चिप्रे चिप्रा भएकी । एउटा छोरा, पेट फुलेको, छाती सानो, खुट्टा सिन्का जस्तो । उ घर पुग्यो कि लरबरीएर उ निर आउँछ र पापाको आशा गरेर मुख हेरिरहन्छ । एउटी दूध खाने छोरी नाक चुच्चिएकी रोइ मात्रै रहने आमाको स्तन चिथरिरहने । (पृ. १००)

प्रस्तुत उदाहरणबाट सानुको परिवार निकै दयनीय अवस्थामा रहेको कुरा प्रस्ट हुन्छ । मालिकको घरमा दैनिक रूपमा कुकुरलाई पनि मानिसलाई भैं स्याहारसुसार गर्नु परेको, मासु, भात खुवाएर रेखदेख गर्नु परेको तर आफ्नो परिवारले भने खान लाउन नपाएर ख्याउटे र रोगी हुनु परेको कारुणिक अवस्था यहाँ छ । सुकेनासले एउटा छोराको पेट फुलेको, छाती सानो र खुट्टा सिन्को जस्तो भएको छ । एउटी दूध खाने छोरी नाक चुच्चिएकी रोइमात्र रहने र आमाको दूध नआएर स्तन मात्र चिथरिरहने सीमान्त पात्रहरूको नाजुक अवस्था यस कथामा देख्न सकिन्छ ।

यसरी प्रभुत्वशाली वर्गले निम्न वर्गमाथि गरेको अत्याचारको पराकाष्ठा उनीहरूले चुपचाप आँसु बगाउँदै सहनु परेको छ । निम्न वर्गले उच्च वर्गले गरेको अन्याय विरुद्ध बोल्न नसकेको कुरा यहाँ व्यक्त गरेको छ । निम्न वर्गका व्यक्ति उच्च वर्ग कहाँ चाकरी गरेर बस्ने प्रचलन र त्यसले निम्त्याएको शोषण, उत्पीडन, अत्याचारलाई खुलस्त पारिएको छ । निम्न वर्गले वर्षैदेखि जतिसुकै मरिमेटे पनि, सेवा गरे पनि, उच्च वर्गले आफ्नो प्रभुत्व वा शक्तिको दुरुपयोग गर्दै निम्न वर्गलाई दमन गरिरहेको देखिन्छ । एउटा पशुको भन्दा कम मूल्य र मान्यता एउटा गरिबको रहेको कुरा यहाँ देखाइएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु उपयुक्त हुन्छ :

सानु मुर्दालाई हेरिरहेको थियो । यही डायमण्ड घरभरि उफ्री उफ्री घुम्थ्यो । उसले कति गरेर पालेको थियो । उसलाई आफ्नो बच्चाको गुहु सोहोर्न एकदम घिन लाग्छ । स्वास्नी सोहोर्छे, तर यसको गुहु निर्धक्कसित सोहोर्थ्यो । तर

अहिले यो कुकुर निर्जीव मौन छ । हिजोसम्म तरुनी मालिकनीको गाला चाट्थ्यो, बूढी मालिकनीको पूजा सामान छुन्थ्यो, पट्टो मालिकको सफा लुगामा माटो भएको पञ्जाले छुन्थ्यो, ठिटो मालिकले खाएको बिस्कुट खोसेर खान्थ्यो र बूढो मालिकको हातबाट नोटको भुत्ता खोस्न खोज्थ्यो । (पृ. १०१)

वर्गीय संरचनामा आधारित समाजमा निम्न वर्गका व्यक्तिले उच्च वर्गीय परिवारको मात्र नभई प्राणीलाई समेत उच्च ओहोदामा राखेर पालन पोषण गर्नु पर्ने देखिन्छ । हिजोसम्म तरुनी मालिकनीको गाला चाटेको र गाला चाट्दा पनि मालिकनीले चुपचाप लागेर कुकुरलाई पनि त्यसरी नै माया गरेको देखिन्छ । बूढी मालिकनीको पूजा सामान छोए पनि मालिकले केही नभनेको देखिन्छ । मालिकको सफा लुगामा माटो भएको पञ्जाले छोए पनि कुकुरलाई कुनै सजाए दिएको देखिँदैन ।

मालिकले खाइरहेको बिस्कुट खोसेर खाए पनि कसैले केही नभनेको र बूढो मालिकको हातबाट नोटको भुत्तो खोसे पनि कुकुरप्रति कुनै नकारात्मक प्रतिक्रिया नदेखाएको कुरा यहाँ उल्लेख गरिएको छ । यहि कार्य कुनै गरिब, निमुखाले गरेको खण्डमा कडा भन्दा कडा सजाए दिन पछि नपर्ने सङ्कुचित धारणामा सीमित प्रभुत्वशाली वर्गकै राज हाम्रो समाजमा रहेको देखिन्छ । मानवत्तर प्राणीको मूल्य र मान्यता एउटा गरिब, निमुखा सीमान्त पात्रको भन्दा कैयौं उच्च रहेको कुरा यस कथाले प्रस्तुत पारेको छ । प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको दमन र अत्याचार विरुद्ध आवाज उठाउन नसक्ने गरिबको जीवनस्तर कहिल्यै माथि नआउने र तिनीहरू सदा उच्च वर्गकै नोकर भएर जीवन यापन गर्ने, मालिककै निर्देशनमा चल्ने, आफ्नो इच्छा, चाहाना र सपनाको मूल्य बुझ्न नचाहने सीमान्त पात्रको रूपमा सानुले सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

२.४.४ 'भाँडो' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'भाँडो' कथा कथाकार गोविन्दबहादुर मल्ल (गोठाले) को कथासङ्ग्रह *कथै-कथा* (२०१६) मा सङ्गृहीत छ । कथाकार गोविन्द बहादुर मल्ल गोठाले समाजको यथार्थलाई आत्मसाथ गर्दै समाजमा विद्यमान आर्थिक, सामाजिक र त्यसबाट सिर्जित द्वन्द्व अनि पीडालाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गर्ने कथाकार हुन् । 'भाँडो' कथामा भिमेले सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व गरेका छन् । वर्ग विभेदको संस्कार स्थापित भएको समाजमा मानिसलाई बाल्यकालबाटै सबाल्टर्न हुन बाध्य गरिन्छ । गरिब परिवारमा जन्मेका भीमे सानै उमेरमा अर्काको घरमा गएर काम गर्न बाध्य

भएको छ । गरिवीका कारण मालिकको घरमा काम गरेका भीमलाई आमा र बहिनीको यादले सताएको छ । लामो समयदेखि घर जान नपाएका भीमेको मनमा घर जाने तिब्र इच्छा जागेको छ र मनमनै मालिकले कसरी घर जान नदिँदो रहेछ भन्ने कुरा मनमा खेलाएर भाँडा माभिरहेको प्रसङ्गलाई निम्नलिखित उदाहरणबाट प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

भिमबहादुर भाँडानिर बसेर भाँडा माभिरहेको थियो । उसलाई आज सारहै हतारो छ, ढिलो गर्नु हुँदैन । ठूलो मालिक कुन्नि किन हो काँहा जानुहुन्छ रे । बिहान सबेरै चीसो छ, केही जाडो जस्तो पनि छ । छिटो काम गर्दा बल परेकाले जिउ ताति रहेछ र मनको सोचाइलाई हलुगो पारेर माथि उडाइ रहेछ । उ सोचिरहेको थियो अब त घर नगइ छोड्दिन कुन्नि । मालिकले कसरी बिदा नदिँदो रहेछ हेरूँ । आमा पनि बूढी भइसकी, नदेखेको एक वर्ष होइन एक वर्ष सात महिना भइसक्यो आमालाई नदेखेको ....विचरी । (पृ. ११०)

प्रस्तुत ‘भाँडो’ कथामा भिमबहादुर सीमान्त पात्र हो । घरको आर्थिक स्थिति कमजोर भएको हुँदा मालिकको घरमा काम गर्न बसेको छ । भीमबहादुर धारानिर बसेर भाँडा माभिरहेको छ र भाँडा माभन्दा निकै हतार हतार गरिरहेको छ । उसलाई ढिलो गर्नु हुँदैन भन्ने कुरा पनि थाहा छ, त्यसैले चीसो मैसममा छिटो छिटो काम गर्दा बल परेकाले जिउ तातिरहेको र मनमा अनेकै प्रकारका सोचाइले उसलाई हलुङ्गो महसुस भएको छ । उसले सोचिरहेको छ, कि अब ऊ घर नगइ छोड्दैन । मालिकले कसरी बिदा नदिँदो रहेछ हेरूँ भनि, मनमनै कुरा खेलाइरहेको छ । गरिब भएको कारण आज भीमे मालिकको घरको कालो भाँडा माभिरहेको छ । भीमे निकै हतार हतार कालो भाँडा माभन तम्सेको छ । जाडो मौसममा पनि गरिबले कहिल्यै जाडो मानेर तातो सिरकभित्र गुठुमुठु भई बस्न पाइको देखिँदैन । चिसोलाई छल्ल तातिएर काम गर्न परेको छ ।

मालिकले घर जान बिदा दिएन भने भन्ने प्रश्न उनको मनमा उब्जेको छ । फेरि कसरी नदिँदो रहेछ हेर्छु म पनि भन्ने कुरा मनमनै खेलाउँदै छ । आमा पनि बूढी भैसकी होली, नदेखेको धेरै भयो भन्ने कुरा आफैसँग गर्छ । विचरी आमा, भन्दै भीमेले आमालाई सम्झेको छ । मालिकको घरमा काम गर्ने मान्छे मालिकबाट नै परिचालित हुनुपर्ने बाध्यात्मक परिस्थितिलाई यहाँ देखाइएको छ । आमालाई भेट्ने तिब्र चाहना भीमेमा रहेको छ । मालिकको घरको कालो भाँडा चम्काउदा चम्काउँदै, अनेकै काम गर्दा गर्दै थकित भीमे अब केही समय आमासँग बिताउन चाहन्छ र भाँडा धुँदै गर्दा घर गएर आमालाई भेट्ने सपना बुनेको छ ।

भीमेले सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको छ । समाजमा उच्च र निम्न वर्गबीचको विभेदले चरम रूप लिएको पाइन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले समाजमा सधैं आफ्नो शक्ति र रवाफ देखाउने गरेको छ । वर्गीय रूपमा भीमे र उनका परिवारले अत्यन्त निम्न स्तरको जीवन व्यतित गरेको छ । निम्न आर्थिक अवस्था भएका वर्गहरूले रोजीरोटीका लागि गर्नु पर्ने काम निम्नलिखित उदाहरणबाट प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

यो पनि देखियो – भाँडाहरूको बीचमा भाँडा जतिकै मैलो भीमे भाँडै हो कि जस्तो गरेर भाँडाहरूसित मिसिरहेको थियो । (पृ. १२७)

प्रस्तुत उदाहरणबाट भीमे निम्न वर्गको पुरुष पात्र भएको र आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको कारण मालिकहरू कहाँ कालो भाँडा माफेको, मालिकहरूको हेपाई सहेर बस्नु परेको बाध्यात्मक परिस्थिति यहाँ देखाइएको छ । भाँडाहरूको बीचमा भाँडा जतिकै मैलो थैलो भीमे भाँडो हो कि भन्ने वाक्यले यहाँ गरिबहरूको कुनै मूल्य र मान्यता नरहेको संकेत गरेको छ । भाँडालाई भै मान्छेलाई पनि भाँडासँगै तुलना गरी मान्छेको अस्तित्व नरहेको कुरा यहाँ व्यक्त गरेको छ । मालिकहरूले भिमेलालाई भाँडासँगै तुलना गरेको छ । जसको कुनै मूल्य र मान्यता नै रहेको देखिँदैन । भाँडामा चेतना र भावना नरहेको कुरा प्रभुत्वशाली शोषक वर्गको सोचाइ रहेको छ । भीमे पनि त्यही कालो मैलो भाँडासँगै मिसिरहेको अवस्था यहाँ रहेको छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त पात्रलाई मान्छे नै नगनेको यस कथामा देख्न सकिन्छ ।

२.४.५ 'साठी रुपियाँ' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'साठी रुपियाँ' कथा कथाकार गोविन्द गोठालेको *प्रेम र मृत्यु* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत छ । यस कथामा बच्चाको बाबु हर्षवीर, हर्षवीरको श्रीमती साहिँली, घरबेटी बूढी सानुमाया लगायत गौण पात्रहरू रहेका छन् । आर्थिक कारण नै वर्गीयता निर्माणको मुख्य कारण हो । यस कथाको विश्लेषणको आधार पनि वर्गीयता नै हो । सीमान्त पात्रहरू समाजको सबैभन्दा तल रहेका हुन्छन् । पछि परेको वा पछि पारिएको शक्तिहीन, इतिहासहीन, अधिकारहीन स्थानिय वर्गको पीडालाई उजागर गर्ने प्रयास यस कथामा गरेको पाइन्छ । विकासदेखि लिएर हरेक कार्यमा सीमान्त पात्रको भूमिका अग्र पङ्तिमा भए तापनि उनीहरू नै समाजमा उपेक्षित बन्न पुगेका हुन्छन् । यस कथामा सीमान्त पात्रका रूपमा हर्षवीर रहेका छन् । हर्षवीर अर्काको भारी बोकेर जीविका चलाउने निम्न वर्गीय पात्र हुन् । हर्षवीर आफ्ना विरामी छोराको उपचारका क्रममा औषधी किन्नका लागि साठी रुपियाँको जोहो गर्न नसकेकाले उनको छोरा छटपटाएको यस उदाहरणबाट प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

यसले गलाबाट फुस्केर नीस्केको रिसाएको स्वरले भन्यो,

‘तिमीसँग साठी रुपिया छ ?’ साठी रुपियाँ हर्षवीर वाल्ल पर्यो । कसैले ऊसँग साठी रुपियाँ माग्दा आश्चर्य मान्ने भै आश्चर्यान्वित भएर डाक्टरको मुख हेरिरह्यो । कम्पाउण्डरले भन्यो, ‘तिमीसँग साठी रुपियाँ छ भनेको ?’

हर्षवीर अभै वाल्ल परिरहेको थियो । उसले बुझ्न सकेको थिएन । साठी रुपियाँको छोराको रोगसँग के सम्बन्ध छ ।

कम्पाउण्डरले धन्यो, ‘साठी रुपियाँ के औषधी किन्न । त्यो औषधी यहाँ अस्पतालमा छैन । त्यहाँ सेलमा किन्नुपर्छ ।’

‘छैन हजुर’, हर्षवीरले भन्यो, ‘कहाँ पाउनु ?’ (पृ. १३)

माथिको उदाहरणबाट हर्षवीर गरिब भएकाले छोराको उपचारका लागि साठी रुपियाँको जोहो गर्न नसकेको कुरा स्पष्ट हुन्छ । सदियौँदेखि उत्पीडनको सिकार भई अनेकौ कारणले मूल धारबाट सीमान्त भएका वर्गहरूको चित्रण यस कथामा पाइन्छ । छोराको उपचारका लागि साठी रुपियाँ छ भनेर सोझा हर्षवीर वाल्ल परेको छ । डाक्टरको प्रश्नले उसलाई आश्चर्य लागेको छ । साठी रुपियाँ जुटाउन हर्षवीरले बषौँ भारी बोक्दा पनि जुटाउन सकेको देखिँदैन । दिनभरि भारी बोक्दा पनि बल्ल बल्ल परिवारको छाक तार्ने हर्षवीरलाई । साठी रुपियाँ छ भन्दा ऊ चकित पारेको छ । उसले आफ्नो छोराको रोगसँग साठी रुपियाँको के नाता छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिरहेको थिएन । औषधी किन्नका लागि साठी रुपियाँ चाहियो, यहाँ अस्पतालमा छैन भने पछि हर्षवीरले पैसा छैन, कहाँ पाउनु भन्ने उत्तर दिएको देखिन्छ । सबाल्टर्न वर्ग समाजका तल रहे पनि उत्पादनको क्षेत्रमा उनीहरूको भूमिका महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ । उत्पादनको क्षेत्रमा अग्रपङ्क्तिमा रहेको हर्षवीर सधैं किनारामा रहेको देखिन्छ ।

सीमान्त पात्र सधैंभरी पेलिँदै, हेपिँदै र पछाडि पारिँदै आएको छ । यस कथामा निहित सीमान्त पात्र हर्षवीरमा कुनै प्रकारको हर्ष छैन । गरिबीका कारण आफ्नो एकलो छोरोलाई उपचार गर्न साठी रुपियाँ पनि नहुँदा छोरो जीवन र मृत्युको सङ्घारमा तड्पिरहेको छ । सदियौँदेखि प्रभुत्वशाली वर्गका लागि आफ्नो रगत र पसिना बगाए पनि आफ्नो र परिवारको पेट पाल्न मुस्किल परेको देखिन्छ । आफ्नो छोरोलाई बचाउन अनेक कोसिस गरेको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

‘साठी रुपियाँ !’ हर्षवीर करायो र रुपियाँ खोज्न हुत्तिएर बाहिर निस्क्यो । निस्केको मात्र थियो ऊ फेरि फर्क्यो । बूढी केही मुस्काई र भनी ‘कर्मको लेखा को मेट्न सक्छ ? साठी रुपियाँ पनि औषधि गर्दैमा मर्ने बाच्छ र होइन त ?’ (पृ. ११०)

प्रस्तुत उदाहरणबाट हर्षवीरलाई साठी रुपियाँको जोहो गर्न निकै गाह्रो भएको देखिन्छ । औषधीका लागि साठी रुपियाँ खोज्न ऊ हुत्तिएर बाहिर निस्केको देखिन्छ । मनमा अनेकन कुरा खेलाएर भित्र पसेको हर्षवीरलाई आफ्नी बूढीले मुस्काएर कर्मको लेखा को मेट्न सक्छ ? साठी रुपियाँ पर्ने औषधी गर्दैमा मर्ने बाच्छ र होइन त ? भन्ने प्रश्नले हर्षवीरलाई अचम्ममा पारेको छ । साठी रुपियाँले छोराको ज्यान लिने नै हो भने कर्मको लेखा को मेट्न सक्छ भनी बूढीले सुनाएको देखिन्छ । मान्छेको जीवन भन्दा पनि पैसाको मूल्य धेरै रहेको देखाइएको छ । उच्च वर्ग, शक्ति सत्तामा आसिन प्रभुत्वशाली वर्गहरु निम्न वर्गका अवस्थाप्रति मौन रहेका छन् । यस कथामा वर्गीय दृष्टिकोणकाट सीमान्तहरूको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण आफ्नो सन्तानलाई बचाउने चाहना हुँदाहुँदै पनि बचाउन नसकी कर्मको लेखालाई कसैले मेट्न सक्दैन भनी मन बुझाएर बस्नु परेको देखिन्छ ।

२.५ गोविन्द गोठालेका कथामा जातीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

नेपाली साहित्यभित्र सबाल्टर्न वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने अर्को आधार जातीयता हो । नेपाली समाज परम्परादेखि नै जातीयताका आधारमा विभक्त छ । उपल्लो वा माथिल्लो जातकाले तल्लो जातकालाई हेप्ने, अपमान गर्ने, शोषण, दमन गर्ने र किनारामा पार्ने गरेको पाइन्छ । गोठालेका कथामा जातीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान भेटाउन सकिन्छ । सदियौँदेखि सामन्तवादी समाज व्यवस्थाले निर्माण गरेको संस्कृतिले तल्लो भनिएका जातकाहरू मनिस नै नभएको, तल्ला जातिहरू दास सरह भएकाले उनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व स्वीकार गर्ने नसकेको देखिन्छ । समाजमा विद्यमान जातिको विभेदले गर्दा तल्लो जातिका मानिसहरू सीमान्तीकृत भएर बाच्नु परेको छ । श्रम विभाजनको प्रक्रियाले गर्दा जात व्यवस्थामा गोत्र वर्ण, पेसा धर्म र संस्कृतिमा आधारित व्यवस्थाको विकास भएको र हरेक जातका आ-आफ्नै सांस्कृतिक मूल्य र मान्यता, स्थान पद र संस्कार अनि परम्पराको विकास भएको कुरा उल्लेख गर्दै रमेशप्रसाद भट्टराईले जातीयता सम्बन्धी आफ्नो धारणालाई यसरी व्यक्त गरेका छन् :

ब्राह्मण, क्षेत्री, वैश्य, शूद्र जस्ता चार वर्ण तथा जनजाति र अल्पसंख्यक आदिवासीका बिचको सम्बन्धका क्रममा सत्तामा रहेको र वर्चस्व कायम गरेको शासक जाति वर्चस्वशाली हुने र अरू जाति शासित हुने हुँदा यस्तो सम्बन्धमा दमक, दमित, अधीनस्थता तथा शोसक र शोषित सम्बन्ध रहन्छ ।
(२०७७, पृ. १७४)

नेपाली समाज जातिगत विभेदका अनेक रेखामा विभक्त बनेको छ । । समाजमा छुत र अछुत, उच र नीचका आधारमा विभाजित भएको छ । तल्लो जातिका मान्छेलाई माथिल्लो जातिले छुन नहुने, तल्ला जातिहरू दास सरह भएकाले उनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व स्वीकार गर्ने नसकेको देखिन्छ । नेपाली समाज प्राचिन कालदेखि नै वर्णाश्रममा विभिन्न भेद प्रभेदहरू सीमान्तीकृत बनेका छन् । यस सम्बन्धमा राजेन्द्र सुवेदीले आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

समाजमा जातीय विभेदले गर्दा तल्लो जातिका मानिसहरू सीमान्तीकृत भएर बाच्नु परेको छ । यस विभाजनमा मानिस छुट/अछुटका, उच/नीचका, कामको अधिकार र अनधिकारकम अनेक सीमामा विभक्त बनेको अवस्थामा सीमान्तीकृत गरिएको छ । मानवीय जातीय सम्बन्धमा सम्वेदनाका अनेक आयामहरू त्यस सीमान्तीय जातिले पनि यसै समाजका आधार स्थलमा जरा गाडेर बाच्ने प्रयत्न गरेको हुन्छ । (२०७३, पृ. १०६)

यसरी समाज छुट र अछुट, उच र नीचका आधारमा विभाजन भएको छ । तल्लो जातिका मान्छेलाई माथिल्लो जातिले छुन नहुने, छोएमा धर्म नष्ट हुने धारणा समाजमा विद्यमान रहेको पाइन्छ । यहाँ समाज व्यवस्थाका सीमा र तिनका परिधिहरू रहेका सम्भावनाहरूलाई अर्थ प्रदान गर्ने स्थितिमा मान्छेलाई अर्थ खण्डीकरण गर्ने र तिनलाई अलग अलग समुहमा विभाजन गर्ने काम पनि भएका छन् । राजेन्द्र सुवेदीले यससम्बन्धी आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

मान्छेलाई तात्त्विक सीमामा रहन नदिई निर्मित सीमामा सीमान्तीकरण गरिदिने परम्परा पनि प्रादुर्भाव बन्दै गएका स्थितिमा मान्छे अनेकै जात, अनेक धर्म, अनेक लिङ्ग, अनेक रङ्ग, अनेक सम्प्रदाय, अनेक पहिचान र अनेक क्षमता अनि सङ्केतताको घेरामा विभाजित बन्न पुगेका कुरा पनि सांस्कृतिक कारण बनेर उपस्थित भएको देखा परेको पाइन्छ । (२०७३, पृ. २३)

गोठालेका कथाहरूमा जातीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व रहेको छ । नेपालका कथित तल्लो जातिका समग्र पक्षको जानकारी दिन यो कथा सक्षम बनेको छ । समाजमा जातीय रूपमा पछाडि परेका मानिसहरू कसरी शोषित, पीडित हुँदै आइरहेका छन्, यसलाई चुपचाप सहन उनीहरू किन बाध्य छन् भन्ने यावत कुराहरूलाई यहाँ देखाइएको छ ।

२.५.१ 'बाढी' कथामा जातीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'बाढी' कथा कथाकार गोविन्द मल्ल गोठालेको कथा सङ्ग्रह *बाह्र कथा* (२०५२) भित्र सङ्गृहीत छ । यस कथामा मुख्यतः उपल्लो जाति र तल्लो जातिका मानिसहरूबीच हुने विभेदलाई प्रस्तुत पारेको छ । 'बाढी' कथामा जातीय विभेदलाई अत्यन्त सशक्त रूपमा देखाइएको छ । यसको प्रतिनिधित्व धनिया चमार र उसको परिवारले गरेको छ । ऊ सामन्तवादी समाज व्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीय संज्ञा अनुसार दलित जातको पात्र हो । चमारले छालाको मालसामान बनाउने जातको एक जाति, सार्की, मिभार भन्ने जातलाई बुझाउँछ । चमार भएकै कारणले समाजमा उसको कुनै सामाजिक हैसियत छैन । वर्गीय रूपमा पनि कमजोर रहेका धनिया चमार मालिकको घरमा काम गरेर आफ्नो र परिवारको पेट पाल्ने गर्दछ । मालिक रमाबहादुर चौधरी माथिल्ला जातका प्रभुत्वशाली व्यक्ति हुन् । चौधरी जातले माथिल्ला तराई मूलका थारूहरूलाई सम्मान गरी बोलाउँदा प्रयोग गरिने शब्द भन्ने बुझाउँछ । तराई मूलका उच्च वर्गका माथिल्लो जातका रमाबाबुको घरमा काम गर्ने धनिया चमार एक सीमान्त पात्र हुन् ।

कथाको प्रारम्भ एउटा बाढीपीडित उद्धार शिविरबाट भएको छ । बाढीले गर्दा धनी र गरिब, तल्लो जात र माथिल्लो जात, बुढाबुढी, युवायुवती, बच्चाबच्ची सबै मारमा परेका छन् । मानव क्षतिका साथै बाढीका कारण गाई, भैँसी, बाख्रा, कुखुरा आदि बगाएको छ । आफ्ना केटाकेटी, स्वास्नी गायब भएजस्तै रमा मालिकका पनि सब गायब भएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

धनिया चमारको आँखा रमा चौधरीको अनुहारबाट छुट्न सकेको थिएन । उसको बाबु रमा चौधरीको घरको हरुवा । उसको बाबुले रमा चौधरीको बाबुसँग कर्जा लिएको थियो । जीवनभरी हरुवाई गरेर पनि कहिल्यै त्यो फर्किएन ऊ मर्यो । अहिले त्यो कर्जा धनिया चमारले फर्काउनु पर्छ हरुवाई गरेर यसै बिचमा उसले फेरी कर्जा लिएको छ रमा चौधरीसँग । कति

लिएको छ रमा चौधरीसँग । कति लिएको छ त्यो हिसाब गर्न सँदैन ऊ । मालिक रमाबाबुले जति भन्नुहुन्छ त्यति । उसलाई थाहा छ त्यो कर्जा कहिल्यै फर्किदैन जीवनभरि हरुवाइ गरे पनि । तर उसले काम पाएको छ जीवन धान्न । (पृ. ४०)

प्रस्तुत उदाहरणबाट कथामा सीमान्त प्रतिनिधि पात्र धनिया चमार र उनका परिवार जातीय रूपमा पछाडि परेकै कारण मालिकको घरमा हरुवाइ गरेर बस्नु परेको छ । सामाजिक संरचना अनुसार माथिल्लो जाति शक्तिशाली भएको पाइन्छ । यहाँ धनिया चमार समाजका तल्ला जाति र निम्न वर्गका पात्र हुन् । आफ्नो र परिवारको पेट पाल्न उसले मालिकको घरमा काम गरेको छ । बाबुले लिएको कर्जाको भागिदार आफैँ बन्नुपरेको छ । उसले पनि जीविको पार्जनका लागि केही कर्जा मालिकसँग लिएको छ । त्यहि कर्जा तिर्न धनिया चमारले पनि मालिकको घरमा काम गरेर दिनरात पसिना बगाउनु पर्छ । जीवन भरि हरुवाइ गरेर पनि लिएको कर्जा फर्किएन र ऊ बितेको देखिन्छ ।

धनिया चमार कर्जा चुक्ता गर्न लागि परेका छन् । आफूले पनि केही कर्जा लिएको तर कति लिएको त्यसको हिसाब गर्न नसक्ने धनिया चमार तल्लो जातका भएरै मालिककै घरमा काम गरेर आफ्नो जीवन यापन गर्नु परेको छ । ठूला जातिले साना जातिलाई हेप्ने र अपमान गरेको पाइन्छ । ठूला जातिले साना जातकालाई नजिक पनि पर्न नदिने र आफ्नो पुराना कपडा लाउन दिने, बासी बचेकुचेका खाना खान दिने गरेको पाइन्छ । धनिया चमारले जीवनभरि हरुवाइ गरेता पनि उसले लिएको कर्जा फर्काउन सक्दैन तर उसले जीवन धान्नका लागि भने काम पाएको देखिन्छ । उसले मालिकको घरमा काम गरेर पनि आफ्नो परिवार पालेको छ । सधैं जसो भिजाएको काँचो चामल नुनको ढिको र पिरो खुर्सानी खाएर काम गरेको पाइन्छ । यसरी जातीय सीमान्त पात्रहरूले समाजको अपहेलना र तिरस्कार सहेर बस्नु परेको, आफ्नो हक र अधिकारबाट पनि सदा वञ्चित हुनु परेको कुरा यहाँ व्यक्त गरेको छ ।

धनिया चमार जस्ता जातीय सीमान्त पात्रले जीवनभरी कहिल्यै नयाँ लुगा आडमा राख्न नपाएको, सदा मालिकले दिएको लुगामै जीवन निर्वाह गर्नुपरेको कुरालाई निम्नलिखित उदाहरणद्वारा प्रस्त पार्न सकिन्छ :

शिविरमा खल्लीबल्ली मच्चियो र त्यो खल्लीबल्लीसँगै धनिया चमार सचेत भयो । लुगा बाँड्ने काम भएको थियो । उसको हातमा पनि एउटा पोको

पर्यो । त्यो लुगाको पोको थियो । उसले हेर्यो—त्यसमा गन्जी छ, लुङ्गी छ र ओढ्ने पनि छ । अनायास धनिया चमार खिस्स हाँस्यो । उसले आफूले नयाँ लुगा कहिल्यै किनेको थिएन । उसले कहिलेकाहीँ मालिकको जडाउरी अहंगा मात्रै लगाएको छ । (पृ. ४२)

प्रस्तुत उदाहरणबाट बाढी पीडितका लागि लुगा बाड्ने काम भएको छ । यस कथामा जातीयताका आधारमा सबाल्टर्न बनाइएको छ । चमार जातिलाई समाजमा तल्लो स्तरको जाति भनि उल्लेख गरिएको छ । बाढीले पीडित बनेका धनिया चमारले लुगाको पोको पाए पछि ऊ खिस्स हाँसेको देखिन्छ । उसले लुगाको पोकोमा गन्जी, लुङ्गी र ओढ्ने पाएको देखिन्छ । उसले आफूले जीवनमा कहिल्यै नयाँ लुगा किनेर लगाएको छैन । उसले कहिलेकाहीँ मालिकको जडाउरी अहंगा मात्रै लगाएको छ । आज उसले नयाँ लुगा लाउने र ओढ्ने पाएको छ । गरिबीले गर्दा कहिल्यै एकसरो लुगा किनेर लगाउन नसक्ने तल्लो जातका धनियाँ चमारले सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ ।

यस कथामा धनिया चमारको परिवारलाई किनारामा पारेको छ । सामन्ती समाज व्यवस्थामा निर्माण भएको प्रभुत्वशाली वर्गको संस्कृतिले दलित र निम्न र तल्ला जातिप्रति हेर्ने दृष्टिकोण र गर्ने व्यवहारलाई छर्लङ्ग पारेको छ । सामन्तवादी समाज व्यवस्थाले प्रभुत्वशाली संस्कृति अनुकूल निर्माण गरेको जातीयताको विभाजनका कारण धनिया चमार सदियौँदेखि सीमान्त र किनारीकृत बन्दै आइरहेको छ । जातीय सीमान्त पात्रमाथि प्रभुत्वशाली वर्गले जातीय सामन्तवादी वर्णाश्रम व्यवस्थाका आडमा उत्पीडन गरि उनीहरूलाई सीमान्तीय रूपमा रहन बाध्य बनाइएको छ ।

२.५.२ 'के गरेकी शोभा' कथामा जातीय सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

गोविन्द बहादुर गोठालेको *बाह कथा* (२०५२) कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'के गरेकी शोभा' नामक कथा सीमान्तीकृत अध्ययन दृष्टिले अत्यन्त उपयुक्त रहेको छ । सीमान्तीकृतहरूलाई शासकहरूले सदैव थिचेर राख्ने र थिचिएर बस्नुमा नै आफ्नो धर्म र नियति ठान्ने प्रवृत्तिका कारण समाजमा सीमान्तहरूलाई थप सीमान्तीकृत बनाउने गरेको देखिन्छ । यस कथामा शोभा लगायत उनका साथीहरू सीमान्त पात्र हुन् । शोभाले जातीय र लैङ्गिक सीमान्त पात्रको भूमिका निभाएकी छिन् । यस कथाकी प्रमुख पात्र शोभा किनारीकृत रूपमा प्रस्तुत भएकी छिन् । आफ्नो अधिकार, न्यूनतम मानवीय व्यवहार,

समाजमा आफ्नो स्थान समेत के छ भनी नवुक्ति जीवन यापन गरिरहेका सीमान्तहरूलाई प्रभुत्व वर्गले पाखा लगाउन प्रत्यक्ष भूमिका खेलेको देखिन्छ। प्रस्तुत कथामा शोभा सुब्बाकी छोरी हुन्। सुखद रूपमा बाल्यकाल बिताएकी शोभाको जीवनमा आएको परिवर्तनका कारण शोभा सीमान्त बन्नु परेको छ। शोभा यौवनावस्थामा पुगेकी छन्। उसको सुन्दरता देखेर सबै लोभिएका छन्। शोभा नरेन्द्रमानको प्रेममा परेर घरबाट भागेर विवाह गरेकी देखिन्छ। अर्की स्वास्नी हुँदा हुँदै नरेन्द्रमानले शोभासँग विवाह गरी कसैले थाहा नपाउने गरी कोठामा लुकाएर राखेको कुरा निम्न उदाहरणद्वारा व्यक्त गर्न सकिन्छ :

शोभा घरबाट भाग्छे। नरेन्द्रमानले अँगालो हालेर उसलाई भन्छ, के थाहा र तिम्रो जात ठूलो कि मेरो जात ठूलो। भाडाको कोठाको एक कुनामा बसेर उ सोचिरहेकी छ। म सीतासित मिलेर बस्छु मलाई आफ्नो घर लग। राती कोठामा नरेन्द्रमान हाँस्दै भन्छ, त्यो मेरो बा आमाको बुहारी। शोभाको ईर्ष्याको जलन मर्दैन र उ घृणाले पोइको मुख हेर्छे। पाइ हाँस्छ, पौइको ठूलठूलो आँखा हाँस्छ, पोइको सुलुत्त परेको च्युडो चल्छ। अनि पोइ चिल्लो हातले उसको गाला सुमसुम्याउँछ। (पृ .७६)

प्रस्तुत उदाहरणबाट शोभा घरबाट भागेकी देखिन्छ। आफूभन्दा सानो जातको नरेन्द्रमानसँग भागेर विवाह गरेकी शोभाले सौतासँग मिलेर बस्छु आफ्नो घर लैजाउ भनेकी देखिन्छ। त्यो मेरो बा, आमाको बुहारी भन्दै नरेन्द्रमानले शोभाले पाउने हक र अधिकारबाट बञ्चित गरेको छ। नरेन्द्रमानको माया र प्रेममा परेर घर परिवारको मञ्जुरी विना तल्लो जातको केटासँग भागेर आएकी शोभा एक सीमान्तकृत पात्र हुन्। भागेर विवाह गरेकी शोभालाई घरमा आमाले भित्र्याएको पाइँदैन। समाजले पनि शोभा र शोभाको परिवारलाई हेपेको पाइन्छ। शोभाले विवाह पश्चात आफ्नो पहिचान गुमाएकी छन्। नरेन्द्रमानले शोभालाई अन्याय र अत्याचार गरेको छ। आफ्नो घर नलाने नरेन्द्रमानको अडान देखेर शोभा रिसाएकी देखिन्छ। नारीको चाहना अनुरूप नारीले गरेको कार्यमा यो समाजले साथ दिनुको साटो नारीलाई नै समाजबाट बहिष्कार गर्ने गरेको देखिन्छ। यहाँ शोभाले चुपचाप नरेन्द्रमानको कुरा सुनेको देखिन्छ। पुरुषकेन्द्री सामाजिक मानसिकताका कारण शोभा किनारीकृत बन्न पुगेको देखिन्छ। आफूलाई अन्याय हुँदा पनि नारीले आफूभित्र चेतनाको विकास गर्न सकेको छैन।

नरेन्द्रमानलाई नै आफ्नो संसार मानी विवाह गरेकी शोभाको संसार चकनाचुर भएको देखिन्छ। नरेन्द्रमानको हर्टफेल हुन्छ र यो संसारबाट सधैंका लागि शोभालाई एकलै

छोडेर गएको देखिन्छ । घर परिवार त्यागेर लोग्नेको मृत्युपछि एकलै बाचेकी शोभा माइत फर्केर जान नसकेर जीवन धान्न देह व्यापार गर्न पुगेकी देखिन्छ । आमाको मृत्यु भएको खबरले दुखी भएकी शोभालाई घाटमा पनि सबैले हेला गर्ने हुनाले धनमाया लगायत अन्य साथीहरूले जान नदिएको देखिन्छ । सानो जातको केटासँग विवाह गरेकी हुनाले मृत आमाको समीप जान नदिएको देखिन्छ । मृत आमाको छेउ पर्न नदिने हुनाले जानु व्यर्थ रहने कुरा गरेको छ । आफ्नो इच्छा अनुरूप विवाह गरी गएको छोरीलाई आमा, बाले घरमा छिर्न नदिए पछि शोभाले जीवन जिउन अनैतिक कार्य गर्दा समाजले पनि उसलाई बहिष्कार गरेको देखिन्छ । नारीले जे गरे पनि सुख नहुने, उनीहरूले चालेको कदम गलत ठान्ने तर स्वास्नी हुँदा हुँदै अर्की ल्याएर राख्दा वा अनेक स्वास्नी मान्छेसँग लाग्दा यो समाजले सहजै स्वीकारेको देखिन्छ । आमाको काखमा हाँसी हाँसी बालापन बिताएकी शोभालाई आमा गुमाउनु पर्दाको पीडा असह्य छ । उक्त सन्दर्भलाई निम्नानुसार व्यक्त गर्न सकिन्छ :

धनमायाले भनी शोभा जे हुनु छ भैहाल्छ । कर्मको लेखा को मेट्न सक्छ ।
 शोभाले भनी आमाले मुख हेरिन । धनमायाले कान्छीलाई हेरी र कान्छीले
 धनमायालाई । शोभाले फेरि भनी अर्को जनममा पनि आमा मुख नहेर्ने ?

कोठा निस्तब्ध थियो । माउसुली फ्यात्त दलिनबाट खस्यो । शोभाले फेरि
 भनी अब हाम्रो भेट कहिले हुँदैन । आमा स्वर्ग, म नर्क, बाटो अलग अलग
 छ । (पृ. ९२)

यस प्रकार धनमायाले जे हुनु भैहाल्यो, कर्मको लेखा को मेट्न सक्छ, भनी शोभालाई सम्झाएको पाइन्छ । शोभालाई आमाको मृत्युको खबरले धेरै पीडा दिएको देखिन्छ । त्यति धेरै माया गर्ने आमालाई नरेन्द्रमानको माया जालमा परेर सानो जातकासँग भागी जाँदा आमाले शोभा आउने ठोका सधैंका लागि बन्द गरेको देखिन्छ । नरेन्द्रमानले शोभालाई न घरको न घाटको बनाइदिएको छ । शोभालाई आफ्नो घर नलगाई कोठामै राखेर उसको पहिचान लुकाएर उसलाई अधीनस्थ बनाएको छ । शोभाले यस कथामा लैङ्गिक सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व गरेकी छ । धनमाया जस्ता देह व्यापार गरी गुजारा चलाउनेहरूसँग बसेर शोभाले पनि त्यस्तै काम गरेकाले आमाले शोभाको मुख हेरेको छैन । बाचुञ्जेल पनि आमाले मुख हेरिन र अर्को जन्ममा पनि आमा मुख नहेर्ने भनी आमालाई प्रश्न गरेकी छिन् । निस्तब्ध कोठाभित्र रहेकी शोभाले अब हाम्रो कहिले भेटघाट हुँदैन । आमा स्वर्ग, म नर्क, बाटो अलग अलग रहेको भन्दै आमालाई सम्झेर निकै रोएकी देखिन्छ । शोभाले जीविको पार्जनका लागि नराम्रो काम गरेको

कसैले बुझ्न सकेको देखिँदैन । आमाले पनि शोभाका गल्लीलाई माफी दिई नयाँ जीवन दिन सकेको छैन । घर र समाजबाट नै बहिष्कार गरेर शोभालाई थप पीडा दिएको छ । सदियौँदेखि नारीलाई नै गलट ठानी नारीकै खेदो खन्ने र किनारामा पुर्याउने गरेको हुनाले यस कथामा पनि शोभालाई अधीनस्थ बनाएको देखिन्छ । त्यसैले यस कथामा सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने कार्य शोभा लगायत उनका साथीहरूले गरेको देखिन्छ ।

२.६ गोविन्द गोठालेका कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

कृतिमा सीमान्तीयताको पहिचान गर्ने विभिन्न आधारमध्ये लैङ्गिकता पनि एक हो । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना भएको समाजमा पुरुषले नारीलाई शारीरिक, मानसिक तथा यौनिक हिंसा गरी शोषण र उत्पीडन गरेको पाइन्छ । गोठालेका कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूले प्रतिनिधित्व गरेको पाइन्छ । लिङ्गगत रूपमा समाजमा नारीहरू पनि सीमान्त हुन पुगेका छन् । पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थाबाट स्थापित भएको प्रभुत्वशाली संस्कृतिले महिलालाई सधैं कमजोर पारेको छ । उनीहरूलाई अधिकारबाट वञ्चित गरेको छ । पुरुष स्वार्थ अनुकूल नीति नियम र आचरणहरू बनाएर सदियौँदेखि महिलालाई कमजोर बनाएको छ । समाजले निर्माण गरेका मूल्य मान्यतासँग संस्कृतिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध रहेको हुन्छ । रजनी ढकालले लैङ्गिकताका विषयमा आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेकी छन् :

लैङ्गिकता महिला र पुरुषलाई समाजले निर्धारण गरेका क्रियाकलाप र भूमिकाका आधारमा बनेको मानवनिर्मित संस्कृति हो । मानिसले नै निर्माण गरेका नियम र अनुशासनले समाजमा पछाडि परेका आधा आकाशको अग्रगमन र समाज विकासको अवधारणाको सोच अनुसार लैङ्गिक अध्ययनको अवधारण पनि बनेको हो । (२०७०, पृ. ३३३)

सामाजिक संस्कार र जीवनशैलीका कारणले विश्वका भिन्न भिन्न समाजमा महिला र पुरुषको लैङ्गिक भूमिका फरक फरक रहेको हुन्छ । संस्कार र परम्पराका नाममा गरिएका यस्ता भेदभावका कारण महिलाहरूको व्यक्तित्व विकासका नकारात्मक असर परेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा रजनी ढकालले आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेकी छन् :

पितृसत्तात्मक सोच र संस्कारका कारणले नै महिलाका भूमिकाहरू पुरुषका दाजोमा कमजोर र मूल्यहीन मानिन्छन् । यसरी हेर्दा लैङ्गिकताको निर्माणमा समाजको ठूलो भूमिका रहेको देखिन्छ । महिला र पुरुषको

विभेदको निर्माणमा सामाजिक, सांस्कृतिक पक्ष नै जिम्मेवार हुन्छ ।
(२०७०, पृ. ३२७)

समाजमा नारी र पुरुषबीच ठूलो विभेद भएको पाइन्छ । परम्परागत सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताले पनि नारीलाई पछाडि पारेको छ भन्दै सुवेदीले आफ्ना विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

नारी पुरुषभन्दा भिन्न रहने केही तात्त्विक गुणहरु जस्तै रजस्वला हुने, उमेर बढ्दै जाँदा स्तन ठूलो हुँदै जाने, कोखमा बच्चादानी रहने, गर्भ रहने र प्रसुति हुने, अण्डकोश नहुने, जननेन्द्रियको आकार यौनिक रूपमा हुने, दारी जुँगा नआउने, बोलीमा कोमलता रहने, शरीरमा मांसपेसी र अड्डीका आकार अपेक्षाकृत उचाइ कम हुने जस्ता तात्त्विक गुण पुरुषको सापेक्षतामा नारीमा भिन्न रहन्छन् । तर समाजका प्रभावका कारण र निर्मित सांस्कृतिक गुणका कारण पनि नारी सीमान्तीकृत बनेका हुन्छन् । (२०७३, पृ. ३१७)

नारीमा पाइने यिनै विविधताका कारण नारीलाई पुरुषभन्दा कमजोर थान्ने गरिन्छ । नारीले पुरुष सरह काम गर्दा पनि पाउने पारिश्रमिकबाट वञ्चित गरिन्छ । नारीलाई पैतृक सम्पत्तिबाट वञ्चित गरिनुका साथै अन्य प्रकारका विभेदले पनि प्रताडित बनाएको देखिन्छ । पुरुष र महिलामा सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक व्यवहारमा गरिने भिन्नताका आधारमा समाजमा लैङ्गिक विभेद जन्मेको कुरा उल्लेख गर्दै रमेशप्रसाद भट्टराई आफ्ना धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

समाजमा पुरुषलाई सक्रिय र महिलालाई निष्क्रिय, पुरुष आक्रामक र महिला सहनशील, पुरुष विवेकी र महिला भावनात्मक, पुरुष बलियो र महिला कमजोर पुरुष स्वतन्त्र र महिला आश्रित, पुरुष दृढ तथा कडा स्वभाव भएको र महिला नरम र उदार स्वभाव भएकी, पुरुष अत्यन्त कामुक र महिला थोरै कामुक, पुरुष यान्त्रिक र महिला कलात्मक, पुरुष प्रतिस्पर्धात्मक र महिला समन्वयात्मक, पुरुष प्रभुत्वशाली र महिला अधीनस्थ, पुरुष तथ्यपरक र महिला सहज, पुरुष अस्तव्यस्त र फोहोरी, महिला सफा र चिटिक्क तथा महिला निर्णायक र पुरुष सहायकका रूपमा चित्रण गर्ने गरिएको छ । (२०७७, पृ. १३५)

समाजमा महिला र पुरुषबीच गरिने यस्ता भेदभावका कारण नारी सधैं अधीनस्थताको स्थितिमा रहेको देखिन्छ, भने पुरुष प्रभुत्वशाली बनेर नारीमाथि हैकम चलाएको देखिन्छ ।

२.६.१ 'इतिहासले बिसैको' घटना कथामा लैङ्गिक प्रतिनिधित्व र पहिचान

'इतिहासले बिसैको' घटना कथा कथाकार गोविन्द बहादुर गोठालेको *बाह्र कथा* (२०५२) सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । यस कथामा षोडशी लगायत रानी, महारानी र अन्य युवतीहरू लैङ्गिक पात्र हुन् । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना विद्यमान रहेको समाजमा प्रायः पुरुषले नारीलाई केन्द्रबाट धकेल्दै परिधिमा पुर्याउने कार्य गरेको छ । प्रस्तुत 'इतिहासले बिसैको घटना' सती प्रथामा आधारित रहेको छ । प्रभुत्वशाली समाजले नारीलाई कामवासना पूर्तिका लागि प्रयोग गरेको पाइन्छ । राजा, महाराजाहरूले दैनिक कपडा फेरे भैं नारीहरू फेर्ने र तृप्त भए पछि पुरानो कपडा फाले सरी फाल्ने गरेको पाइन्छ । यस कथामा लैङ्गिक सीमान्तता प्रबल रूपमा पाउन सकिन्छ । परापूर्व कालमा हुने गरेका दरबारिया सत्य, तथ्य घटनालाई आधार मानेर यो कथा सृजना गरिएको छ । नारीलाई भोग्या वस्तुको रूपमा लिने र नारीको अस्मितामाथि खेलवाद गर्ने गरेको पाइन्छ । विलासी जीवन बिताउने क्रममा वरिपरि राम्री युवतीहरूको बीचमा रमाउने राजा लैङ्गिक रूपमा प्रभुत्वशाली र शक्तिशाली पात्र हुन् । नारीलाई यौनिक कार्यका लागि प्रयोग गरेको र नारीको शोषण गरेको कुरालाई निम्न उदाहरणबाट स्पष्ट पार्न सकिन्छ :

राजाको बाहुले युवतीको कुम समायो र युवतीको कुम अनुभूतिहिन थियो ।
राजाको बाहुले युवतीलाई सुस्त सुस्त शट्यातिर डोर्यायो । युवती पनि त्यस्तै सुस्त सुस्त राजाको गतिसँगै तानिँदै गई । शट्यामा राजा थकित सुस्केरा हालेर बसे । युवती पनि त्यही गतिमा पुगी । राजाले एकछिनसम्म युवतीको रूप, यौवनलाई अतृप्त आँखाले हेरिरहे । अहिले राजाले कवितात्मक किसिमले आफ्नो ओठ युवतीको अधरनिर पुर्यायो । तर यो के राजाको ओठले युवतीको अधर चुम्बन गर्न, छुन सकेन । त्यो त्यसैबीचमा लत्रङ्ग भुन्डियो । राजा घुप्लुक्क शट्यामा पछारिए । युवती अभै जड हो कि चेतन पछारिएर फरफराएको राजाको शरीर हेरिरही । (पृ. ९१)

प्रस्तुत उदाहरणबाट ऐतिहासिक राजतन्त्रका समयमा राजाले पत्नी हुँदा हुँदा पनि अतृप्त यौन इच्छा पूरा गर्नका लागि राम्री राम्री युवतीहरूलाई प्रयोग गर्ने गरेको कुरा यस कथाबाट थाहा पाउन सकिन्छ । सत्ता र सम्पत्तिको आडमा राज गर्नेहरूले दैनिक एउटी

युवतीलाई कामवासनाको सिकार बनाएको देखिन्छ । लैङ्गिक सीमान्त पात्र षोडशीको इच्छा र चाहना विपरित राजाले आफ्नो चाहना पूर्ति गर्न खोजेको देखिन्छ । राजाको बाहुले षोडशीको कम्मरमा समाउनु, युवतीलाई सुस्त सुस्त शट्यातिर डोर्याउनु र युवती सामु आफ्नो ओठ, युवतीको अधरनिर पुर्याउनु जस्ता क्रियाकलापले राजा भोगविलासी रहेको र भोगविलासी भएकै कारण षोडशीलाई जबरजस्ती सिकार बनाएको पाइन्छ । नारीको चाहना विपरित पुरुषले हैकम जमाएको र नारीको अस्मितामाथि खेलवाड गरेको पाइन्छ । षोडशी चुपचाप जड बनेर राजाले जे गरेपनि चुपचाप कुनै प्रतिक्रिया नदिई ज्युदो लाससरी रहेको पाइन्छ । एउटी नारीलाई वस्तु सरह किनेर आफ्नो चाहना अनुरूप प्रयोग गर्ने गरेको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनाले गर्दा समाजमा पुरुषले नारीलाई शारीरिक र यौनिक हिंसा गरी शोषण र उत्पीडन गरेको पाइन्छ ।

पितृसत्तात्मक समाजमा नारीको कुनै अस्तित्व, मूल्य र मान्यता नै नभएको देखाइएको छ । नारीलाई सदा पछाडि पार्ने, नारीलाई पुरुष सरह कहिल्यै नथान्ने, सदा हेप्ने, पिट्ने, मान्छे नै नगन्ने प्रवृत्तिले नारी वस्तु सरह विक्रि हुनु परेको कुरा यस कथामा व्यक्त भएको छ । राजा महाराजाहरूले रानी हुँदा हुँदै पनि बहुविवाह गर्ने, कामवासनाका लागि सुन्दर युवतीहरू राख्ने, उनीहरूको महत्त्व र आवश्यकता यौनिक क्रियाकलापका लागि मात्र रहेको पाइन्छ । समाजमा विद्यमान अनैतिक परम्परा (सती प्रथा) को सिकार पनि नारी नै बन्नु परेको यँहा देखाइएको छ । राजाको मृत्युमा रानीहरू लगाएत युवतीहरू समेत मृत शरीरमा ज्युँदै जल्नु परेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

राजाको पार्थिव देहलाई श्रीखण्डको चितामाथि राखियो । दागबत्ती गर्नु अधिको कर्मकाण्ड सिद्धियो । रानी, महारानी र अरू सती जाने सबैले आफ्नो आभूषण फुकालेर ब्राह्मणहरूलाई दान गरे । षोडशीले पनि हिजै मात्र लगाएको आभूषण अलङ्कार सबै फुकालेर थापेका हातमाथि राखिदिई । राजाको पार्थिव देहको शिरलाई काखमा राखेर महारानी बसिन् । राजाको दायाँ कुम समाएर रानी बसिन् । दुई घुँडा समाएर पाँच जना युवतीहरू लहरै बुसे र सबभन्दा तल राजाको पैताला छोएर षोडशी बसी । (पृ. ९२)

प्रस्तुत उदाहरणबाट राजाको मृत्युपश्चात रानी महारानी र राजाका युवतीहरू पनि सती गएका देखिन्छन् । पुरुषको दासी भएर मृत शरीरसँगै जीवित शरीरले पनि प्राण त्याग गर्नु पर्ने परम्परागत संस्कार यस कथामा रहेको देखिन्छ । लैङ्गिक सीमान्त पात्र षोडशी

पनि सती गएको देखिन्छ । हिजै मात्र राजाको समीप जड भएर बिना कुनै इच्छा, राजाको सामु प्रस्तुत भएकी षोडशी पनि राजाको युवती भएर सती जानु पर्ने बाध्यात्मक परिस्थिति यहाँ देखाइएको छ । नारीले समाजमा जीवित हुँदा पनि आफ्नो अस्तित्वको महसुस गर्न नसकेको र मृत्युपश्चात पनि कुनै मूल्य नपाएको कारुणिक व्यथा यस कथामा देख्न सकिन्छ । नारी मात्र पुरुषको भोग्या वस्तु हुन् । उसका रहर, इच्छा र चाहनाको यहाँ कुनै मोल नभएको र नारी आवाजविहीन, शक्तिविहीन र अधिकारविहीन बनेर सदा किनारामा बस्न बाध्य भएको पाइन्छ । प्रभुत्वशाली पुरुषले जति पनि विवाह गर्न मिल्ने र युवती राख्न पाइने, सारा अधिकार हुने तर नारीले हजारै चोट र पीडा सहेर पनि पुरुषको सेवामा तल्लिन हुनु पर्ने देखिन्छ । पुरुषको मृत्युमा आफ्नो चाहना विपरित मृत शरीरमाथि ज्युदो शरीरलाई दनदनी जलाएर मृत देहसँगै जलेर सकिनु पर्ने कुरा यहाँ देखाइएको छ ।

२.६.२ 'बुबू' कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'बुबू' कथा गोविन्द गोठालेद्वारा रचित कथा हो । उनको *बाह्र कथा* नामक कथा सङ्ग्रह (२०५२) मा उक्त कथा सङ्गृहीत रहेको छ । प्रस्तुत कथामा नारीलाई भोग्या ठानी उनीहरूको पीडा, व्यथा एवम् वेदनालाई उपेक्षा गरी निमुखा, प्राणीका रूपमा उनीहरूको अस्तित्वलाई समाप्त पारिएको छ । आफ्नो घरको आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण धनको लोभमा परी दूधे बालक आफ्ना श्रीमानका हातमा राखी दरबार पसेकी बुबू एक लैङ्गिक सीमान्त पात्र हुन् । गरिवीका कारण नचाहेर पनि नारीले आफ्नो मुटुको टुक्रालाई छाडेर परिवारको खुसीका लागि काम गर्नु परेको देखिन्छ । आफ्नो कुनै पहिचान नभएकी एउटी नारीले लोभको घरको आर्थिक अवस्थालाई माथि उठाउन परिवारको दबावमा दूधे बालकको उज्वल भविष्यका लागि दरबारमा धाई आमाको काम गर्न जानु परेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

'त्यो आमाको मुख हेर्ने दिन । रानीसाहेबले बुबूलाई बिदा बक्स्यो । घर गएर छोरालाई मुख देखाउन र आफूले पनि छोराको मुख हेर्न । उसलाई त्यस बेला बिहानदेखि नै छटपटी भइरहेको थियो । छिनछिनमा कुरा सम्झन्थी, छिनछिनमा कुरा बिसन्थी र छिनछिनमा अन्यमनस्क हुन्थी । आज छोरालाई मुख देखाउने भन्दा पनि छोराको मुख हेर्ने दिन । छोरालाई मुख देखाउने भन्दा पनि छोराको मुख हेर्न पाउने दिन ।

कस्तो भयो होला, कत्रो भयो होला त्यो छोरो । दूध खुवाउँदा खुवाउँदै चटक्क छोडेर आएको त्यो छोरो, छोरो मुसुक्क हाँसेको र घोप्टो परेर बामे सर्न खोजेको ऊ त्यहाँ बसिरहँदा पनि छर्लङ्ग देखिरहेकी थिई । (पृ. ५८)

प्रस्तुत उदाहरणबाट प्रस्तुत हुन्छ कि यस कथामा लैङ्गिक सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व रहेको छ । त्यो आमाको मुख हेर्ने दिनमा रानी साहेबले बुबूलाई घर जान बिदा दिएको देखिन्छ । वर्षे अगाडि छोडेर आएको, आफ्नो मुटुको टुक्रालाई मुख देखाउन र आफूलाई पनि छोराको मुख हेर्न आतुर भएको देखिन्छ । छिनछिनमा खुसीले गर्दा केही कुरा सम्झने र केही कुरा बिर्सने गरेकी बुबू अन्मयनस्क भएकी देखिन्छ । आज छोरालाई मुख देखाउन जान पाउने दिन भएकाले छोराको अनुहार बुबूको आँखा वरिपरि नाचिरहेको छ । कस्तो भयो होला, कत्रो भयो होला भन्ने खुलदुली बुबूलाई लागि रहेको छ । दूध खुवाउँदा खुवाउँदै चटक्क छोडेर आएको त्यो छोराको भ्रमले बुबूलाई निकै सताएको छ । छोरो मुसुक्क हाँसेको र घोप्टो परेर बामे सर्न खोजेको उसले छर्लङ्ग देखिएकी छिन् । पितृसत्तात्मक यो समाजले नारीको चाहना र इच्छालाई कहिल्यै बुझेको पाइँदैन । आफ्नो दूधे बालकलाई, दूध चुसाउने र आफ्नै काखमा हुर्काउने र बढाउने चाहलाई दबाएर दरबारकी धाई बुबू बनेर राजाका बच्चालाई दूध चुसाउन बाध्य बुबू एक लैङ्गिक सीमान्त पात्र हुन् । नारीलाई यस कथामा भोग्या वस्तुको रूपमा लिइएको छ ।

प्रभुत्वशाली, शक्तिशाली नारीका रूपमा रहेकी रानीले बच्चालाई दूध चुसाउँदा आफ्नो शरीर विग्रिने र सुन्दरता हराउने डरले सुत्केरी धाई बुबूको खोजीका क्रममा बुबूलाई दरबारमा ल्याएको पाइन्छ । निम्न वर्गकी बुबूले आफ्नो परिवारको नाजुक अवस्था उकास्नका लागि उनी दरबार पसेको पाइन्छ । यहाँ बुबूको चाहना कसैले बुझेको पाइँदैन । दरबारमा धाई बुबूका रूपमा काम गरेकी बुबूको बेदनालाई उपेक्षा गरेको पाइन्छ । यसरी यस कथाकी मुख्य पात्र बुबू वर्गीय एवम् लैङ्गिक रूपमा सीमान्त बनेकी छिन् । उनको मनमा पीडा अनेक हुँदा पनि उनी चुप लागेर बसेकी छिन् । यहाँ एउटी आमाको व्यापार भएको पाइन्छ । आफ्नो दूधे छोरोको भोको पेट भर्नुका सट्टा दरबारमा राजकुमारको भोक मेट्न बाध्य भएकी छिन् । उनले न त कसैको माया पाउन सकिन् न त कसैलाई माया दिन नै सकिन् । उक्त कुरा निम्न साक्ष्यबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

पछि पछि धेरै वर्षपछिसम्म पनि बुबू टोलाइरहन्थे, न ऊ माया दिन सक्छे न ऊ माया पाउन सक्छे, न ऊ आफ्नो छोराको आमा हुन सकी न ऊ आफ्नो राजालाई मालिकबाहेक आफ्नो छोरो सम्झन सकी ।

पछि पछि धेरै वर्षपछिसम्म पनि अहिलेसम्म पनि बुबूमा नफुस्कने गाँठो छ ।
त्यो गाँठो फुस्कन खोज्छ तर फेरि कसिन्छ । न ऊ माया दिन सक्छे न ऊ
माया पाउन सक्छे । (पृ .६८)

प्रस्तुत उदाहरणमा निम्नवर्गीय पात्र बुबू लैङ्गिक सीमान्त पात्रका रूपमा उपस्थित भएकी छिन् । आर्थिक अवस्था उकास्नका लागि दूधे बालक छोडेर दरबारिया परिवेशमा सीमान्त हुन पुगेकी छ । माथिका कथनहरूका आधारमा परिवारको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको र विपन्नताका कारण नै दरबारमा धाई बुबूको काम गरेको देखिन्छ । धेरै पछि बुबू एकोहोरो टोलाइरहने भएको छ । न त ऊ कसैलाई माया दिन सक्छे, न त ऊ आफ्नो छोराकी आमा हुन सक्छे, न त ऊ आफ्नो राजालाई मालिकबाहेक आफ्नो छोरो सम्झन सक्छे । सानैमा दूधे बालकलाई धनको लागि छोडेर दरबार पसेकी बुबूले छोरालाई न माया दिन सकी, न त ती अबोध बालकबाट माया नै पाउन सकी । साना राजकुमारले बुबूकै बुबू खाएर राजा भएर सदासर्वदा आरामकुर्सीमा राज भैसक्दा पनि न त ऊ राजालाई मालिकबाहेक आफ्नो छोरो सम्झन सकी, न त मालिकबाट आमाको दर्जा नै पाउन सकी । अहिलेसम्म पनि बुबूमा नफुस्कने गाँठो रहेको छ । त्यो गाँठो फुस्कन खोज्छ तर फेरि कसिन्छ । न ऊ माया दिन सक्छे, न ऊ माया पाउन सक्छे । लैङ्गिक सीमान्त पात्र बुबूका मनमा कहिल्यै नफुस्कने गाँठो छ । नेपाली समाजमा नारीलाई वस्तुका रूपमा उपयोग गरी उनीहरूको अस्तित्व नै समाप्त पारिएको यस कथामा देख्न सकिन्छ ।

२.६.३ 'निन्द्रा आएन' कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'निन्द्रा आएन' कथा कथाकार गोविन्द बहादुर गोठालेको *कथा सङ्ग्रह* नामक कथामा सङ्गृहीत रहेको छ । 'निन्द्रा आएन' कथामा सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान उचित ढङ्गले प्रयोग भएको छ । यो कथा सबाल्टर्नमैत्री कथा हो । सबाल्टर्नका दृष्टिले यो प्रतिनिधित्वको संरचना हो । यस कथामा सबाल्टर्न पात्रहरूलाई उचित स्थान दिइएको छ । यस कथामा लैङ्गिक सीमान्त पात्रका रूपमा ग्यानी रहेकी छिन् । यस कथामा बालकका सूक्ष्म अनुभूतिहरूको प्रस्तुति पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा बालमनोविज्ञानको प्रयोग भएको पाइन्छ । पितृसत्तात्मक समाजमा नारीलाई बच्चेदेखि नै हेपिएको देखिन्छ । यस कुरालाई निम्नलिखित उदाहरणबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

धन रिसाएर कर्केर भन्यो – फूडी, राँडी, बोक्सी ।

ग्यानीले एक फेरी जलेको क्रोधचरी दृष्टिले धनलाई हेरी । “के हेरेकी ? जा तँ ।”

“अर्कालाई किन बौसी भन्नु भन्नु पर्या ?” “हुन्छ भन्दिन जा” धनले नम्र भएर भन्यो । ग्यानीले उठ्ने नाम लिएन । कपडालाई तह लगाई रहेकी थिई । धनले केही बेर प्रतीक्षा गर्यो र फेरि कराएर भन्यो, जा भन्या बोक्सी राँडी ।

“जान्न रे, अर्कालाई, हेर म आमालाई भनी दिन्छु ।” धनले हाँस्दै भन्यो –
“अहो को डराउँछ क्यारे कुन्नि ” होइन, भन्छ ।” (पृ. २१-२२)

प्रस्तुत उदाहरणका आधारमा धनले आफ्नी बहिनी ग्यानीलाई रिसाएर अपशब्द बोलेको देखिन्छ । नेपाली समाजमा नारीलाई ‘फुँडी’, ‘राँडी’ र ‘बोक्सी’ जस्ता शब्दहरूले प्रहार गरिएको पाइन्छ । नारीलाई अपहेलना गरी नारीलाई बोल्ने शब्दहरूको प्रयोग यहाँ बाल पात्र धनले भनेको नमान्दा बोलेको देखिन्छ । ग्यानीले पनि एक फेरा जलेको क्रोधभरीत दृष्टिले धनलाई हेरेकी छिन् र धनले के हेरेकी जा भनी गाली गरेको छ । अर्कालाई किन बोक्सी भन्नु परेको भनी रिसाएकी ग्यानीलाई हुन्छ जा भनि नम्र भएर भनेको छ । बालबालिकाहरू छिट्टै रिसाउने र छिट्टै मिल्ने प्रवृत्तिका हुन्छन् । ग्यानीले नमानी सके पछि धनले फेरी ग्यानीलाई नराम्रो शब्दको प्रहार गरेको पाइन्छ । प्रस्तुत कथामा धन नामक बाल पात्रले ग्यानी नामक बाल पात्रलाई तथानाम भनी गाली गरेको छ । नेपाली समाजमा पुरुषले नारीलाई हेप्ने गरेको र नारीलाई तल भार्ने, दबाउने र होच्याउने शब्दहरूको प्रयोग गरेकाले धनले पनि त्यहि समाजबाट नै सिकेर ग्यानीलाई गाली गरेको पाइन्छ ।

यस कथामा लैङ्गिक सीमान्त पात्रले नारी (बालिका) भएकै कारण समाजले हेर्ने दृष्टिकोणका साथै गर्ने व्यवहार पनि फरक परेको देखिन्छ । आफ्नो बाको मृत्यु हुनुको कारण पनि आफ्नी बहिनी नै रहेको भन्ने मान्यता धनमा रहेको छ । ग्यानी जन्मे पछि ग्यानीका बा मरेको छ र यसको दोष पूरा समाज र परिवारले ग्यानीलाई लगाएको हुँदा धनले पनि त्यस्तै आरोप बहिनीलाई लगाएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु बढी सान्दर्भिक देखिन्छ :

“धनले अकडेर भन्यो – के त, के त ?

किन त ग्यानी पाएकै साभ्रमा बा जानुभयो ? ग्यानीले नै बा टोक्नु भएको नत्र बा किन मर्नु भयो त ? सबेले.....” (पृ. २१) ।

यसरी माथिको उदाहरणको आधारमा धनले ग्यानीसँग अडकेर रिसाउँदै के त भन्दै ग्यानीमाथि आरोप लगाएको छ । धनले आफ्नी हजुरआमासँग प्रश्न गरेको पाइन्छ । ग्यानी

पाएको साभमा बा किन पर्नु भयो त ? ग्यानीले नै बालाई खानु भएको हो, सबैले यस्तै भन्छन् भनी ग्यानीमाथि आरोप लगाएको छ । ग्यानीको जन्म हुनु र बा को मृत्यु हुनु एउटा संयोग मात्र रहेको तर समाजले यसलाई हेर्ने प्रवृत्ति भने अलग रहेको यस कथामा प्रस्तुत देख्न सकिन्छ ।

यसरी यस कथाका पुरुष बाल पात्रले आफ्नी बहिनीलाई बोक्सी, फुडी, राँडी जस्ता निच शब्दको प्रहार गरी तथानाम गाली गर्नाले पनि यस कथामा लैङ्गिक सीमान्तता रहेको देखिन्छ । पुरुषहरूले नारीहरूलाई सदियौंदेखि हेर्पिंदै र किनारामा पादै आएको पाइन्छ । समाजबाट नै बच्चाहरूले संस्कार सिक्ने र त्यसलाई अनुसरण गर्ने हुनाले धनेले पनि आफ्नी बहिनीलाई बा मर्नुको पछाडि ग्यानीलाई दोष दिएको देखिन्छ । पुरुषकेन्द्री समाजमा महिलाहरू नै शोषण र उत्पीडनमा परेका हुन्छन् । 'निन्द्रा आएन' कथा पनि लैङ्गिक सीमान्तीयताका दृष्टिले उपयुक्त मानिन्छ ।

२.६.४ 'कृष्ण र खुकुरी' कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

'कृष्ण र खुकुरी' कथाकार गोविन्द बहादुर गोठालेको कथा सङ्ग्रह नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । कथाभित्र लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्वको खोजी गरिन्छ । कथामा सीमान्तहरूको पहिचान गर्ने आधारहरूमध्ये लैङ्गिक आधार पनि एक हो । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना विद्यमान रहेको समाजमा प्राय पुरुषले नारीलाई शारीरिक, मानसिक एवं यौन शोषण गरी उसलाई केन्द्रबाट धकेल्दै किनारामा पुर्याएको देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा पनि कृष्णकी स्वास्नी लैङ्गिक रूपमा नारी सीमान्त पात्र हुन् । उनी नारी भएकै कारण पुरुषले ऊ माथि दुरव्यवहार गरी शोषण गरेको छ । कृष्णले चमचमाउने खुकुरी किनेर ल्याएको देखिन्छ । उक्त खुकुरीले खसीलाई मार हानेको तर मान्छेलाई कसरी मार हानेर एकै छिनमा ढाल्न सक्छ होला भन्ने जिज्ञासा कृष्णमा उत्पन्न भएको देखिन्छ । पुरुषकेन्द्री समाजमा महिलाहरूमाथि भएको शोषण र उत्पीडनलाई यहाँ देखाएको छ । आफ्नी स्वास्नीको घाँटी देखेर कृष्णले खुकुरीलाई नचाएको देखिन्छ र यति धेरै माया गरेको मान्छेलाई खुकुरी प्रहार गर्ने सोचदछ । उक्त सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

कृष्णलाई खसी काट्ने बखतको स्मरण भयो । खसीको घिच्रो तन्काएर तानेको भैं उसको स्वास्नीको गोलो गोरन घाँटी तन्किरहेको थियो । उसको आँखा बराबर कहिले कहिले खुकुरीमा कहिले घाँटीमा परिरहेको थियो । खुकुरी अचल भावले उसको हातमा आएर नाच्न उत्सुक भए भैं थियो ।

केही बेरपछि ऊ हडबडाएर उठ्यो र स्वास्नीसँग टाँसिएर बस्न पुग्यो । त्रस्त नेत्रले एकचोटि खुकुरीलाई ताक्यो । स्वास्नीले रिसाएर निहुँ गरेर भनी छड्नुस्, छड्नुस् सियोले घोच्ला भन्या, यति सिई सिध्याउँ ।

तर उसले छाँडेन, भन जोडले उसलाई अङ्गालेर उसको घाँटीनिर लामो तातो सास फेरिरह्यो । (पृ. ६९)

उपर्युक्त उदाहरणमा खसी काट्ने समयको स्मरण गरेको देखिन्छ । खसीको घिब्रो तन्काएर तानेको भैं उसले स्वास्नीको गोलो घाँटी तन्किरहेको देख्छ । उसको आँखा बराबर कहिले कहिले खुकुरीमा कहिले घाँटीमा परिरहन्छ । खुकुरी अचल भावले उसको हातमा आएर नाचन उत्सुक भएको देखिन्छ । केही बेरपछि कृष्ण हडबडाएर उठेको देखिन्छ र स्वास्नीसँग टाँसिएर बसेको देखिन्छ । स्वास्नीले छड्नुस् भन्दा पनि भन् जोडले समाएर उसको घाँटीनिर तातो सास फेरेको देखिन्छ । कृष्ण एक प्रभुत्वशाली पुरुष पात्र हो उसले नारीलाई खेलैनाको रूपमा हेरेको छ । ऊ आवाजविहीन, अधिकारविहीन एवं शक्तिविहीन पात्रका रूपमा प्रस्तुत भएकी छ ।

यस कथामा ऊ निरिह र निमुखा नारी बन्न पुगेकी छ । त्यसैले ऊ लैङ्गिक रूपले सीमान्त बन्न पुगेकी छे । नेपाली सामाजिक संरचनामा पुरुषले नारीमाथि आफ्नो प्रभुत्व जमाएका हुन्छन् भन्ने कुरा यस कथामा देख्न सकिन्छ । खुकुरीलाई राम्ररी निहारेर यताउती नचाउँदै ताक्दै राखेको देखिन्छ । कृष्णमा एक प्रकारको छुट्टै शक्ति हावी भएको पाइन्छ । उसले आफ्नै स्वास्नीको गर्धनमा खुकुरी ताक्ने सोच बनाएको देखिन्छ । आफूले स्वास्नीलाई धेरै माया गर्ने तर पनि खुकुरीले बजाएमा किन खुत्रुक्क हुन्छ भन्ने मानसिकता बोकेर अगाडि बढेको देखिन्छ । कृष्णले हातमा समाएको खुकुरी चिप्लेको छ र आफ्नी स्वास्नीलाई मार्न तम्सेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्न साक्ष्य प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

यसले केही गरी भने म यसलाई सकछु, बचाउन सकछु, म किन ? र ऊ हा, हा गरेर हाँस्यो । उसको विभत्स हाँसो निस्तब्ध कोठामा यताउता ठक्कर खाँदै फैलियो र अनि फेरि निस्तब्धता

जोडले निन्द्रामा हात बढाएर पोइलाई तान्न खोजे भैंगरी र अस्पष्ट स्वरमा भनी य य ....यता

अब कृष्णको आँखा अजीब किसिमले झल्क्यो, अजीब किसिमले चम्क्यो । हेर्दा हेर्दै उसको उचिरहेको खुकुरी त स्वास्नीको घाँटीमा । (पृ. ७२)

प्रस्तुत उदाहरणबाट कृष्णले आफ्नी स्वास्नीलाई मार्न खोजेको देखिन्छ । आफूले धेरै माया गरेको स्वास्नीलाई खुकुरीले हान्ने मनोकाङ्क्षा राखेको छ । कृष्णको मनमा अनेकन कुरा चलेको छ । स्वास्नीले केही भनी भने म यसलाई मार्न सक्छु, बचाउन सक्छु, किन रकसरी भन्दै प्रश्नको द्वन्द्व मनमा चलेको देखिन्छ । ऊ अचानक हा, हा, हा गर्दै हाँस्दछ र उसको विभत्स हाँसो निस्तब्ध कोठामा यताउती ठक्कर खाँदै फैलिन्छ । स्वास्नीले निन्द्रामा हात बढाएर पोइलाई तान्न खोजेको र अस्पष्ट स्वरमा य, यता भन्ने आवाज निकालेको देखिन्छ । कृष्णको आँखा अजीब किसिमले झल्केको र अजीब किसिमले चलेको छ । यसरी पुरुष पात्रले आफ्नै स्वास्नीलाई पछि नपरेको, आफ्नो इच्छा र चाह पूर्ति गर्नका लागि स्वास्नीको ज्यान समेत लिएको यस कथामा देख्न सकिन्छ । पुरुषीय हैकम र शोषणका कारण सदैव शोषित, पीडित बन्न पुगेको छ । सदैव लोग्नेको राम्रो चाहने लोग्नेले गरेको अन्याय र अत्याचार सहेर जीवन निर्बाह गर्ने, लोग्नेलाई भगवान मानेर पूजा गर्ने स्वास्नीको निर्ममतापूर्ण तवरले घाँटी रेटेर स्वास्नीको अस्मितालाई नै मेट्ने काम यहाँ कृष्णले गरेको छ । यस कथामा कृष्णकी स्वास्नी शक्तिविहीन एवम् निमुखा भएकीले उसले सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ ।

२.६.५ 'छोरीको बाबु' कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान

सीमान्त वर्गको पहिचान गर्ने अर्को महत्त्वपूर्ण आधार लैङ्गिकता पनि हो । 'छोरीको बाबु' कथामा रोजेटको बाबु वर्गीय सीमान्त पात्र हुन् भने छोरी रोजेट नारी सीमान्त पात्र हुन् । कथामा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व के कति मात्रामा गराइएको छ र प्रभुत्वशाली वर्ग अनि सीमान्त वर्गमध्ये कुनलाई बढी प्राथमिकता दिएको छ भन्ने कुरा यहाँ हेर्ने गरिन्छ । लैङ्गिक हिसाबले रोजेट नारी भएकै कारणले बाबुसाहेबबाट शोषित भएकी छे । आफू अनुकूलको संस्कृति निर्माण गरेर सीमान्त वर्गमाथि अन्याय र अत्याचार गर्ने बाबुसाहेब जस्ता यौन अपराधीलाई कानुनले सजाय दिन सकेको देखिँदैन । देशको कानुनलाई नै आफ्ना हातमा लिएका बाबुसाहेबले आफ्ना इच्छा र चाहना अनुरूप जति पनि युवतीहरू राख्न सक्ने देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा प्रमुख सीमान्त पात्र रोजेटको बाबु एकलो भएको छ । उक्त सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

अँध्यारो गल्लीमा एउटा सानो घर छ । त्यो सानै भए पनि ज्ञानमानको आफ्नै घर हो । यसमा कसैको हक लाग्दैन । गल्लीमा सबैको फोहोर मैला फ्याँक्ने ठाउँ भए पनि त्यो ठाउँ त हो । त्यहाँ उसको घर छ । जसरी अरु

छिमेकीबीचमा ऊ एकान्त छ, त्यस्तै घर घरको अँगालोमा उसको घर पनि एकान्त छ । तल छिँडीमा माथि उक्लने भर्याङ छ । ज्ञानमान भर्याङ चढ्छ । भर्याङमा सहारा लिने बार छैन । चढ्दा चरक चरक आवाज आउँछ, मानौं त्यो आवाज नै घरको जीवन हो (पृ. २६) ।

प्रस्तुत कथामा अँध्यारो गल्लीमा एउटा सानो घर रहेको छ । उक्त अँध्यारो गल्लीको घर रहेको देखिन्छ । उक्त अँध्यारो गल्लीको घर ज्ञानमानको हो । यसमा कसैको हक लागेको छैन । जहाँ उसको घर छ, त्यहाँ सबैले फोहोरमैला फ्याक्ने ठाउँ हो । उसको घर एकान्त ठाउँमा रहेको छ । तल्लो छिँडीबाट दुर्गन्ध आएको देखिन्छ । मानौं त्यो दुर्गन्ध नै ज्ञानमानको सहारा हो । ज्ञानमान एकलो छ । सानैमा छोरो घर छोडेर भागेको र पछि छोरोको मृत्यु भएको खबरले स्वास्नी पनि छोरोको पिरैले मरेको देखिन्छ । ज्ञानमानकी छोरी रोजेटलाई दरबारमा पुर्याइएको छ । अहिले ज्ञानमान एकलै छ । उसको सहारा कोही छैन । उसको घरबाट निस्केको फोहोरको दुर्गन्ध नै उसको लागि सहारा बनेको देखिन्छ । छिँडीमा माथि उक्लने भर्याङ छ । ज्ञानमान भर्याङ चढ्छ र भर्याङमा चढ्ने, सहारा लिने बार छैन । चढ्दा चरक चरक आवाज आएको देखिन्छ । मानौं त्यो आवाज नै घरको जीवन हो भन्ने कुरा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

बाबुसाहेब एक प्रभुत्वशाली पात्र हुन्, समाजमा उनको हैकम चल्ने गर्दछ । उच्च र निम्न वर्गबीचको भेदभाव समाजमा विद्यमान रहेको छ । बाबुसाहेब उच्च वर्गको हुनाले निम्न वर्गको रोजेटलाई आफ्नो मनोरञ्जनको साधन बनाएको छ । गरिबी र पिछ्छाइएको समाजमा खान, लाउन र बस्नको लागि राम्रो सुविधा नहुँदा रोजेटलाई दरबारमा काम गर्न पठाइएको देखिन्छ । रोजेको चढ्दो जवानी देखेर बाबुसाहेबले नै रोजेटलाई आफूसँगै राखेको देखिन्छ । रोजेट बुबासँग घर जान चाहेकी छैन । उसलाई फेरि त्यही दुर्गन्ध, गरिबी र भोकमरी सहनु छैन । त्यसैले रोजेटले आफ्नो गरिबखानामा बुबासँग जान चाहेको देखिँदैन । महलको रमभ्रम, मिठा मिठा पकवान, राम्रा राम्रा कपडा र सम्पत्तिमा रमाएकी रोजेट बुबासँग जान नचाहेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

यति भनेर बाबुसाहेबको जीउ मोडियो र अँगालिएको रोजेटको पुष्ट वदन पनि मोडियो । ज्ञानमान हात जोडेको जोड्यै नै उभिरह्यो । बाबुसाहेबको दाहिने हात रोजेटको कम्मरमुनि सदैँसदैँ तलसम्म पुगिसकेको थियो । ती दुई

अंगालिएको जोडी अग्रसर हुँदैहुँदै लुप्त भयो । उभिएको उभियै नै अचानक ज्ञानमानलाई लाग्यो, त्यो उसकी छोरी होइन, त्यो रोजेट मात्रै । ऊ दरो भएर उभिन खोज्यो । दरो हुन सकेन । एक अजिव कामोत्तेजनाको भैं, एक अजिवको उन्माद उसको सारा वदनमा दहरायो । ऊ दयनीय भएर थचक्क बस्यो । (पृ. ३०)

माथिको उदाहरणबाट रोजेट आफ्नो गरिब बुवासँग आफ्नो घर जान नमानेको देखिन्छ । बाबुसाहेबसँग दरबारमा रमाएकी रोजेटले दरबार छोडेर जान चाहेको देखिँदैन । बाबुसाहेबको अंगालोमा लटपटिएकी रोजेटले बुबाको आँसु र मायालाई बुझ्न सकेको छैन । बुबा ज्ञानमान हात जोडेर उभिएको उभियै देखिन्छ । बाबुसाहेब र रोजेटको अश्लील क्रियाकलापलाई ज्ञानमानले उभिएर हेरिरहेको छ । उसले छोरीलाई केही भन्न सकेको छैन । उसलाई लागेको छ कि ऊ आफ्नी छोरी रोजेट हुनै सकिदैन । ऊ दरो भएर उभिन खोज्छ तर सकेको देखिँदैन । ऊ दयनीय भएर थचक्क बस्छ र रोजेट मात्र रोजेट भएको आफ्नो छोरी नभएको भन्दै दुखी भएको देखिन्छ ।

सीमान्त पात्र ज्ञानमानलाई यो समाजले माथि उठ्न दिएको छैन । ऊ आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन सक्दैन । ऊ आफ्नो लागि आफैं बोल्न नसक्ने सीमान्त पात्र हो । उसका लागी यहाँ अरु कसैले बोलिदिएको छ । उसलाई प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ बनाएको छ । सबैले बलेकै आगो तापे भैं छोरीले पनि बलेकै आगो तापेको देखिन्छ । ज्ञानमान आवाजविहीन, शक्तिविहीन र दयनीय बनेको छ । बाबुसाहेब जस्ता प्रभुत्वशालीले गरिब, निमुखाहरूलाई किनारामै राख्ने, अधीनस्थ बनाउने र दबाउने गरेको पाइन्छ । रोजेटजस्ता कैयौं युवतीहरूलाई मनोरञ्जनको साधनका रूपमा प्रयोग गरी समाजमा आफूले हैकम जमाएको पाइन्छ । रोजेटले आफू सीमान्त भएको र आफूलाई प्रभुत्वशाली वर्गले स्वार्थका लागि प्रयोग गरेको कुरा थाहा पाउन सकेको छैन । तसर्थ रोजेट प्रभुत्वशाली वर्गकै अधीनस्थ बनेर बसेको देखिन्छ ।

२.७ निष्कर्ष

गोठालेका कथाहरूमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूको स्थिति के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ ।

गोविन्द गोठालेद्वारा लिखित चार वटा कथा सङ्ग्रहहरू *कथा संग्रह*, *कथै-कथा*, *प्रेम र मृत्यु* र *बाह्र-कथा* मध्येबाट बाह्र वटा कथाहरूमा मात्र सीमान्तीय प्रतिनिधित्वको खोजी

गरिएको छ । गोठालेद्वारा लिखित 'लक्ष्मीपूजा', 'त्यो क्रान्तिको प्रतीक', 'मालिकको कुकुर', 'भाँडो' र 'साठी रुपियाँ' गरी पाँच वटा कथाहरूको सीमान्तीयता सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गर्दा वर्गीय सीमान्तीयता पाउन सकिन्छ । त्यसै गरी 'बाढी' र 'के गरेकी शोभा' कथामा जातीयताका साथै लैङ्गिक सीमान्तीयता अन्तर्गत 'त्यो क्रान्तिको प्रतीक', 'निन्द्रा आएन', 'कृष्ण र खुकुरी', 'बुबू' र 'इतिहासले बिर्सको घटना' पर्दछन् ।

वर्गीय सीमान्तीयतामा समाजमा उच्च वर्गले निम्न वर्गमाथि शोषण गरेको छ । वर्गीय भेदभावका कारण उच्च वर्गले कमजोर आर्थिक अवस्था कम भएका निम्न वर्गलाई हेप्ने र आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको लागि प्रयोग गर्नुका साथै स्वार्थ पूरा भए पछि किनारामा पुर्याउने गरेको पाइन्छ । त्यसै गरी गोठालेका कथामा के कस्तो जातीय सीमान्तीयताको स्थिति पाइन्छ भन्ने कुरा यहाँ अध्ययन गरिएको छ । सदियौंदेखि प्रचलित जातीय सामाजिक सांस्कृतिक वर्णव्यवस्थाले माथिल्लो जातका मानिसहरूले तल्लो जातका मानिसहरूलाई विभेद गरिएको छ साथै गोठालेका कथामा के कस्तो लैङ्गिक सीमान्तीयताको स्थिति पाइन्छ भन्ने कुराको खोजी यहाँ गरिन्छ । प्रभुत्वशाली सामाजिक, सांस्कृतिक असमानता र त्यसले निर्माण गरेको संस्कारका कारण महिलाहरू सीमान्त हुन पुगेका छन् । आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक र अन्य विविध कारणले महिलाहरू लैङ्गिक हिसाबले सीमान्त बनेका छन् । कथामा पुरुषहरूले आफू अनुकूल महिलालाई उपयोग गर्ने र महिलाहरूलाई नियन्त्रणमा राखेको देखिन्छ । नारीलाई हरेक कोणबाट शोषण गर्ने, आफ्नो निहित स्वार्थपूर्तिको लागि मात्र प्रयोग गर्ने र हेप्ने जस्ता कार्यहरू सदियौंदेखि हुँदै आएको देखाइएको छ । गोठालेका कथामा पनि लैङ्गिक सीमान्तीयताको स्थिति पाइन्छ ।

तेस्रो परिच्छेद

गोविन्द गोठालेका कथामा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

३.१ विषयपरिचय

गोविन्दबहादुर मल्ल गोठालेका कथामा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका सामान्य रूपमा देख्न सकिन्छ । कृतिमा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति के कस्तो छ र कथामा सीमान्तहरूको भूमिका कसरी प्रस्तुत भएको छ भन्ने कुराको खोजी गर्नु आवश्यक देखिन्छ । गोविन्द गोठालेका चार वटा कथा सङ्ग्रहहरूमा सङ्ग्रहित बाह्र वटा कथाहरूलाई मात्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ ? त्यसको खोजी यहाँ गरिन्छ । कृतिभित्र पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनमा के कसरी रहेका छन् ? तिनीहरूको भूमिकाका बारेमा यहाँ चर्चा गरिएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त वर्गलाई गरेको शोषण र दमनलाई सहर्ष स्वीकार गरी आफूलाई अधीनस्थताको स्थितिमा उभ्याउनु सीमान्तहरूको कमजोरी र बाध्यता हो । शर्माले प्रभुत्वका विषयमा आफ्नो धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन्, “कुनै समाजको बहुसंख्यक माथि एउटा समूहको विशेषाधिकारका रूपमा शक्ति नैसर्गिक वा न्यायसंगत अधिकार हो भन्ने पत्यार सृजना गरी त्यसको प्रयोग गर्ने कार्यलाई प्रभुता, प्रभुत्व (हेजेमनी) भनिन्छ (२०७०, पृ. ३२०) ।” समाजमा स्थापित वर्ग विभाजनका कारण प्रभुत्व र अधीनस्थताको विकास भएको हो ।

शक्ति सम्पन्न व्यक्तिले आफूभन्दा कमजोर र निम्न स्तरकालाई सधैं किनारामा राख्ने, अन्याय र अत्याचार गर्ने र अधीनस्थ बनाउने गरेको पाइन्छ । शर्मा आफ्ना कुरा अधि सादै लेख्छन्, “समाजमा सत्ताधारी वर्गका हैकममा परतन्त्र बनेको व्यक्ति वा समूहलाई अधीनस्थ (डोमिनेटेड) भनिन्छ । यसले सामान्यतः अवरजनलाई जनाउँछ । तर विशेष परिस्थितिमा पुरै समाज वा राष्ट्र पनि अधीनस्थ बन्न सक्छ (२०७०, पृ. ३२०) ।” सीमान्त वर्गमाथि हैकम चलाउने सत्ताधारी वर्गले गरिब, निमुखा सोझाहरूलाई अधीनस्थ बनाएको पाइन्छ । ग्राम्सीको अनुसार, “शक्तिशाली समूहले कमजोर निमुखामाथि आफ्नो शासन सत्ताको प्रभुत्व कायमै राख्न बलको मात्र प्रयोग गर्दैन सहमति मार्फत पनि प्रभुत्व निर्माण र

प्रयोग गर्छ । ग्राम्चीका विचारलाई अगाडि सार्दै श्रेष्ठ लेख्छन्, “हैकमलाई सामान्यत बल र सहमति दुबैको प्रयोगबाट सन्तुलन गरिन्छ । बल प्रयोगका मार्फत मात्र नभएर नागरिक अभिव्यक्तिद्वारा छापा र सञ्चार मार्फत बल प्रयोग नगरेर पनि नागरिकको सहमति बटुल्ने लगायत सहमतिका विविध उपाय अपनाएर शक्तिशाली समूहले सबाल्टर्न वर्गमाथि प्रभुत्व कायम गर्छ (२०६८, पृ. ४०) ।” यसरी ग्राम्सीले बल र सहमतिद्वारा ज्ञानको निर्माण हुने विस्वास प्रकट गर्दछन् । शक्तिकेन्द्रको प्रयास हरेक तह र तप्कामा हुने गर्दछ भन्दै श्रेष्ठले आफ्नो विचार यसरी प्रस्तुत गरेका छन्, “शक्ति आवश्यक छ । शक्तिको आवश्यक विना संसार चल्दैन तर शक्तिको प्रयोग गर्ने क्रममा भने शक्तिको दुरुपयोग बढी हुने गरेको छ । जसका कारण सबाल्टर्न वर्ग सधैं अधीनस्थ र उत्पीडित बन्न पुग्छ (२०६८, पृ. ३७) ।” यस प्रकार श्रेष्ठले समाजमा शक्तिको आवश्यकता परेको तर त्यही शक्तिको दुरुपयोग हुँदा सबाल्टर्न वर्ग सधैं अरूको अधीनस्थ भएर बस्नु परेको देखिन्छ भन्ने कुरा व्यक्त गरेका छन् ।

प्रभुत्वको अवधारणा ग्राम्चीद्वारा विकसित भएको हो । यसको अर्थ स्वामित्व, महिमा वा गरिमा भन्ने बुझिन्छ । ग्राम्सीले आफ्नो कृति प्रिजम नोटबुक (१९७०) मा बुद्धिजीवीहरूको चर्चा गर्ने प्रक्रियामा प्रभुत्वको उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी अधीनस्थताको अर्थ अरूको अधीनमा रहनु भन्ने हुन्छ । राष्ट्र निर्माणका हरेक क्षेत्रमा प्रभावकारी भूमिका खेल्ने सबाल्टर्न वर्गलाई इतिहासविहीन बनाएको तथा सबाल्टर्नको योगदानको कदर सम्भ्रान्तको इतिहासले कहिल्यै नगरेको हुँदा सबाल्टर्नहरू पिछडिएका वर्गका रूपमा चिनिन्छ । शोषक वर्गले शक्तिको प्रयोगबाट मात्र नभई सांस्कृतिक रूपले पनि प्रभुत्व जमाएको भन्दै चौतन्यले आफ्नो विचार यसरी व्यक्त गरेका छन्, “शोषक वर्गले शोषित वर्गलाई शक्तिको प्रयोग मात्र होइन सांस्कृतिक साधनद्वारा पनि उत्पीडित गर्छन् । उत्पीडित वर्गमाथि प्रभुत्व कायम गर्नका लागि वैचारिक, शैक्षिक, धार्मिक र सांस्कृतिक रूपमा नै बढी जोड दिएको हुन्छ (२०७०, पृ.१५९) ।” शासक वर्गले शोषण गर्ने क्रममा विभिन्न तरिकाले प्रभुत्व जमाएको देखिन्छ ।

सीमान्त वर्गलाई किनारामा पुर्याउनका लागि सम्भ्रान्तहरूले निमुखा, गरिब, पीडित, शक्तिविहीन र कमजोरहरूलाई अधीनस्थ बनाएको कुरा श्रेष्ठले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

एतिहास अमूल्य छ, तर सबाल्टर्न वर्गका लागि इतिहास निष्ठुर छ । इतिहासका पानाहरूमा सबाल्टर्नको उपस्थिति छैन । त्यहाँ त शक्ति केन्द्रका सीमित सम्भ्रातनको प्रशस्तिका कथा छन् । सीमित व्यक्ति वा परिवार

विशेषको बखान छ । लाखौं, करोडौं सबाल्टर्नको इतिहासको लासमाथि टेकेर सम्भ्रान्तीय इतिहास उभिएको देखिन्छ । (२०६८, पृ. ७)

सीमान्त वर्गलाई केन्द्रमा पुग्नबाट बञ्चित गराई आफ्नो अस्तित्व रक्षाका लागि प्रभुत्वशालीहरूले सीमान्त वर्गको लासमाथि टेकेर इतिहास रचेको देखिन्छ । सीमान्त वर्गलाई अधीनस्थ बनाइ आफू अनुकूलको संरचना तयार पारी सत्तामा बसेर हैकम चलाएको छ । समाजमा सत्ताधारी वर्गका हैकममा परतन्त्र बनेको व्यक्ति वा समूह नै वास्तवमा अधीनस्थ हुन् । यसलाई हामी सीमान्त वर्ग, अवरजन वा सबाल्टर्न वर्ग भन्न सक्छौं ।

३.२ प्रभुत्व र अधीनस्थतासम्बन्धी मान्यता

प्रभुत्व र अधीनस्थतासम्बन्धी विद्वान्हरूको अलग अलग मान्यता रहेका छन् । शक्तिको प्रभाव प्रतक्ष्य र अप्रतक्ष्य रूपमा समाजका हरेक तह र तप्कामा रहेको हुन्छ । शक्तिकै आडमा प्रभुत्वशाली वर्गले समाजमा आफ्नो प्रभुत्व जमाएर बसेका छन् भने त्यही शक्तिको प्रयोग गरी सीमान्त वर्गलाई अधीनस्थतामा पुर्याउने काम गरेको छ । तारालाल श्रेष्ठले प्रभुत्व र अधीनस्थता सम्बन्धी आफ्नो मान्यताहरू यसरी अगाडि सारेका छन् :

नेपालले सामराज्यवादीको प्रत्यक्ष हैकम र हस्तक्षेप भोग्न परेन तर नेपाल स्वाधीन पनि कहिल्यै भएन । हिजो नेपाली शासक पश्चिमी सामराज्यवादीको प्रतक्ष्य गुलाम बनेकै थिए, आज पनि त्यसमा क्रमभङ्ग भएको छैन । विश्व इतिहास नै आजन्म सीमित शक्तिशालीको कब्जामा छ । विभिन्न बाहनामा सामन्ती तथा साम्राज्यवादी हैकम कायमै छ । (२०६८, पृ. ११)

व्यक्ति, समाज र देश पनि सीमान्त हुन्छ र प्रभुत्वशाली मुलुकले अर्को कमजोर मुलुकलाई पनि अधीनस्थतामा पुर्याउन सक्छन् भन्ने उनको मान्यता रहेको छ । सत्तामा आसिन प्रभुत्वशालीहरूले सत्तालाई बलियो बनाउन अनेक गर्ने गरेको पाइन्छ भन्ने कुरालाई माधव ढुङ्गेलले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सत्तासीन वर्गले आफ्नो विश्वास, व्याख्या, दृष्टिकोण, मूल्य तथा नैतिकतालाई विश्वव्यापी र स्वाभाविक भन्दै शोषित वर्गलाई सोही अनुकूल ढाल्ने प्रयास गरेको हुन्छ । यसो गरेर उक्त शत्तासीन वर्गले आफ्नो सामाजिक, राजनितिक तथा आर्थिक सत्तालाई टिकाउने काम गर्दछ । (२०७०, पृ. ३५५)

सत्तामा आसिन प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो अनुकूल बनाएको मूल्य र मान्यताहरूलाई स्थापना गरी लागु गरेका हुन्छन् र सीमान्त वर्गले त्यसलाई सहजै स्वीकार गरेका हुन्छन् भन्ने मान्यता उनको रहेको छ । ताराकान्त पाण्डेयले आन्तोनियो ग्राम्चीका प्रभुत्वसम्बन्धी मान्यतालाई अधि सार्दै लेखेका छन् :

प्रभुत्वमा वार्ता (निगोसिएसन) र सहमति (कन्सेन्ट) आधारभूत तत्वका रूपमा रहन्छन् । विचारहरू, मूल्यहरू, विस्वासहरू माथिबाट लाईदैन, न त स्वतन्त्र वा आकस्मिक रूपले नै यसको विकास गरिन्छ । बरू एउटा यस्तो अवस्थाको निर्माण हुन्छ जतिबेला श्रमिकहरू हामी शोषित भएका, ठगिएका वा लुटिएका छौं भन्ने थाहा पाउँदैनन् । पुँजीपतिले लिएको अतिरिक्त मूल्य पनि उनीहरूको अधिकारै हो भन्ने उनीहरू ठान्छन् । आफ्नो अवस्थालाई उनीहरू आफ्नै पूर्व जुनीको फल ठान्न थाल्छन् । (२०७३, पृ. ६४)

यसरी सीमान्त वर्ग आफू पछाडि परेको, प्रभुत्वशाली वर्गले किनारामा पुर्याएको कुरालाई मान्दैनन् र आफू सीमान्त हुनुको पछाडि पूर्वजन्मको सम्बन्ध रहेको मान्ने गर्दछन् ।

३.३ गोविन्द गोठालेका कथामा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

गोविन्द गोठालेका कथामा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको खोजी यहाँ गरिन्छ । सीमान्त वर्ग स्थिति मापन गर्ने एक महत्वपूर्ण आधारमध्ये वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाको खोजी गर्नु रहेको छ । गोठालेका चार वटा कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत जम्मा बाह्र वटा कथाहरूलाई मात्र विविध आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । बाह्र वटा कथाहरूमध्ये पाँच वटा कथाहरू लक्ष्मीपूजा, त्यो क्रान्तिको प्रतीक, मालिकको कुकुर, भाँडो र साठी रुपियाँ कथामा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति के कस्तो रहेको र त्यस कथाभित्र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रूपमा विद्यमान रहेको छ भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ । सामन्ती व्यवस्थामा आधारित समाजमा वर्ग विभाजन र वर्गीय उत्पीडनको स्थिति रहेको छ । आर्थिक दृष्टिले गरिब, किसान, मजदुर, महिला र अन्य निम्न वर्गीय पर्ने गर्दछन् र तिनीहरू नै उत्पीडित र सीमान्त भएका छन् । गोठालेका कथाहरूमा अधीनस्थताको स्थिति दयनीय रहेको छ र कथामा सीमान्तहरूले खेलेको भूमिकाले सीमान्तहरूको स्थितिको पहिचान गर्न सहयोग

गरेको देखिन्छ । यसरी कथामा वर्गीय रूपमा सीमान्तहरू प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनमा रहेको कथामा देखिन्छ ।

३.३.१ 'लक्ष्मीपूजा' कथामा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

'लक्ष्मीपूजा' कथा कथाकार गोविन्द बहादुर गोठालेको *कथा संग्रह* नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । यस कथामा अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ । यस कथामा सीमान्त वर्गको अधीनस्थताको खोजी गर्नुका साथै सीमान्तहरूले समाजमा खेलेको भूमिकाको विश्लेषण गरिन्छ । समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले बनाएको नीति र नियमलाई आत्मसाथ गरी त्यसैलाई सबथोक मानी सीमान्त वर्ग प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनस्थ बनेको छ । सीमान्तहरूलाई आफ्नो अनुकूल काम लगाउने, नोकरको स्थानमा राखी अन्याय र अत्याचार गर्ने कार्य केन्द्रमा रहेकाहरूले गरेको देखिन्छ । प्रस्तुत कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको स्थिति नाजुक र दयनीय रहेको पाइन्छ । केन्द्रमा आसिन शक्तिवालाहरूले सीमान्तहरूको स्थिति कस्तो रहेको छ ? कुन अवस्थामा बाचेको छ भनी खोजी गरेको पाइँदैन । यस कथामा सीमान्तहरूको अवस्था दयनीय रहेको छ । यस कथामा प्रमुख सीमान्त पात्र लाल र उनकी आमा रहेकी छन् । लोग्नेको मृत्यु पश्चात मालिकहरूको घरमा जुठो माभ्ने र पानी ल्याउने गरेकी लालकी आमाको अवस्था पीडादायक रहेको देखिन्छ ।

लाल र लालकी आमालाई समाजमा प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थताको स्थितिमा पुर्याएको छ । गरिबीका कारण के खाउँ, के लाउँ भन्ने सीमान्तहरूले समाजमा माथि उठ्नका लागि कुनै ठोस भूमिका खेलेको देखिँदैन । आफू किनारामा पर्नुमा, गरिब हुनुमा अनि सबैले हेप्नुमा आफ्नो स्थिति र भाग्यलाई दोष दिएको देखिन्छ । उपल्ला वर्गसँग संघर्ष गरेर आफ्नो अधिकार प्राप्त गर्न सकेको देखिँदैन । उनीहरू हरेक कुराबाट वञ्चित हुनु परेको छ । आर्थिक अभावमा सीमान्त वर्ग आवाजविहीन, शक्तिविहीन र अधिकारविहीन भएकाले अधीनस्थ हुनु परेको देखिन्छ । सीमान्तहरूले समाजमा ठूलो भूमिका खेले तापनि उनीहरूको कदर समाजले गरेको देखिँदैन । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

त्यसै बखत माथिबाट तल ओर्लिरहेको भयाङ्कको आवाज आयो । फेरि घरपट्टिनी कराएर भनिरहेकी थिई – खोई सिन्दुर त छँदैछैन लौ । टिकाको बट्टा खोई – आफू कहाँ जुवा खेलेर अनमनी रहेछ । तपाईंलाई बिना सिति दुःख दिएर । (पृ. ७)

माथिको उदाहरणबाट वर्गीय संरचनामा आधारित समाजमा निम्न वर्गका व्यक्तिले पाएको दुःख र कष्टलाई यहाँ देखाइएको छ । लाल र लालकी आमा जस्ता सीमान्त पात्रहरूले सीमान्त पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ । वर्गीय रूपमा लाल र लालकी आमाले अत्यन्त निम्न स्तरको जीवन व्यतीत गरेको देखिन्छ । माथिको साक्ष्यका आधारमा लाल र उनकी आमा अधीनस्थताको स्थितिमा रहेको देखिन्छ । लक्ष्मीपूजा जस्तो महान चाडमा पनि गरिवीका कारण केही नभएको, मीठो खाने र राम्रो लाउने छोराको चाहनालाई पूरा गर्न नसकेको देखिन्छ । लालकी आमा विरामी भएका कारण घरमा पूजा गरिदिन भनि घरपट्टि आएकी देखिन्छ । पूजाका लागि केही नहुँदा कराएर “सिन्दुर र टीकाको बट्टामा टिका छुँदै छैन, बिनासिति दुःख दिएर” भनी लालकी आमालाई कराएको देखिन्छ । सीमान्त वर्गले केन्द्रमा रहेकाहरूलाई जति नै सेवा गरे पनि सीमान्तहरूको न्यायका लागि, उत्थानका लागि केही गरेको देखिँदैन । तसर्थ यस कथामा सीमान्त वर्गको अधीनस्थताको स्थिति पाउन सकिन्छ ।

आर्थिक रूपमा कमजोर भएकाले सीमान्तहरूलाई अमानवीय व्यवहार गरेको छ साथै उनीहरूको जीवन कष्टकर रहेको देख्न सकिन्छ । सीमान्तहरूले आफ्नो हितका लागि, अधिकारका लागि प्रभुत्वशाली समक्ष आवाज उठाएको देखिँदैन । चुपचाप हरेक कुरालाई सहेर बसेको पाइन्छ । यस कथामा सीमान्तहरूको भूमिका खासै सन्तोषजनक रहेको पाइँदैन । सीमान्त वर्गले आत्म रक्षाका लागि कुनै कदम चालेको देखिँदैन । बाल मनोविज्ञानमा आधारित वर्गीय रूपमा कमजोर लालले अरूको चोरेर भए पनि लक्ष्मीपूजा गरेको छ । सीमान्त वर्गलाई प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ बनाउने हुँदा उनीहरूले आवाज उठाउन सकेका हुँदैनन् तर यहाँ लालले अधीनस्थताको स्थिति पार गर्दै अरूले लक्ष्मीपूजा गरेका सामग्री चोरेर ल्याई लक्ष्मीपूजा गर्ने तिब्र चाहलाई पूरा गरेको देखिन्छ । समख्याताको निम्नलिखित वर्णनले यस कुराको पुष्टि गर्छ :

आमा पुलुपुलु हेरिरहेकी थिई । एक छिन विचार गर्यो र हेर्यो । अघिल्लिर भएको पितलको कचौरामा पन्युले ठोक्को ट्यांग ट्यांग प्राथना गरी ब्यथीत आवाज कोठामा अटेस मटेस गर्दै फैलन लाग्यो तैपनि आमा पुलुपुलु हेरिरहेकी थिई ।

लालले लाज मान्दै आमातिर नहेरिकन भन्यो – आमा ! यसै होइन पूजा गर्ने ? लालले बलिरहेको दीपमा अर्को पाला ल्याएर जोड्यो । त्यो पनि बल्यो र कोठा भन् उज्यालो भयो । आमाको मुख पनि क्षणमै भन् प्रदिप्त भयो र

आमाको आँखाबाट दुई मोती जस्तो दानाहरू अङ्केर गालाको ख्याप परेको
खाल्टोमा खसे । (पृ. १४)

प्रस्तुत उदाहरणले एकातिर वर्गीय रूपमा सीमान्त हुन पुगेका लालले आफूसँग पूजा सामग्री नभएता पनि अरूले बालेका पालचा र अन्य सामग्री चोरेर ल्याई लक्ष्मीपूजा गरेको देखिन्छ भने अर्कोतिर यो सब देखेर आमा आवाजविहीन भएको देखिन्छ । धनीका घरमा बल्ने दियो गरिबका घरमा बल्न नसक्ने, धनीले लाउने नयाँ नयाँ लुगा गरिबले टुलुटुलु हेर्ने, मीठा मीठा खानेकुरा हेरेरै अघाउनु पर्ने दयनीय र कारुणिक घटनालाई कथामा देखाइएको छ । लालले चोरेर ल्याएको दियो बाल्दै आमा यसै हैन पूजा गर्ने भनी सोधेको छ । कहिल्यै उज्यालो नभएको त्यो कालो कोठामा आज झलमल भएको देखिन्छ । कोठामा आएको उज्यालोसँगै आमाको अनुहार पनि उज्यालो भएको देखिन्छ । सदियौँदेखि किनारीकृत बनेका लाल र लालकी आमाले मालिक संमक्ष आफ्नो अधिकारका विषयमा आवाज उठाउन नसक्दा उत्पीडनबाट मुक्त हुन सकेको देखिँदैन । अन्यमा लालले चोरेर भए पनि आफूभित्र दमित प्रतिरोध चेतनाको विकास गरी अधीनस्थताको स्थितिबाट माथि उठ्न खोजेको देखिन्छ । सीमान्त वर्गले विकासका विभिन्न काममा योगदान पुर्याए पनि उनीहरूको मूल्य र महत्त्वको कदर भने हुन सकेको देखिँदैन ।

३.३.२ 'त्यो क्रान्तिको प्रतीक' कथामा वर्गीय प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

'त्यो क्रान्तिको प्रतीक' गोविन्द गोठालेद्वारा रचित सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित कथा हो । उनको कथा सङ्ग्रह नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । यस कथामा सीमान्तहरूको अधीनस्थताको स्थिति के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । सीमान्तहरू प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष अधीनस्थ भएकै कारण उनीहरूको छुट्टै संस्कृतिको विकास हुन सकेको देखिँदैन । सीमान्तहरूले समाजमा के कस्ता भूमिका खेलेका छन् ? उनीहरूले आफ्नो स्वतन्त्रताका लागि के कस्ता प्रयासहरू गरेका छन् ? सीमान्तहरू अधीनस्थ हुनुमा दोष कसको रहेको छ ? यस कथामा कृष्णमान र मास्टरसाहेब दुवै सीमान्त पात्रहरू हुन् । सीमान्त भएकाले कृष्णमानले अणुशमशेरका हरेक अन्यायलाई सहँदै आएको देखिन्छ । केन्द्रमा आसिन भएकाले प्रभुत्वशाली वर्गले सत्ता र शक्तिको आडमा निमुखा गरिब जनताहरूलाई उत्पीडनमा पार्ने, हेप्ने, पित्ने र सताउने गरेको देखिन्छ । राणा परिवारमा जन्मिएका अणुशमशेरले आफूले आफैँलाई निकै शक्तिशाली थानेको छ । राणा

परिवारबाट आएको हुनाले उसलाई बाबुसाहेब भनेर बोलाएको छ । ऊसँग कुरा गर्दा सबैले अदब राखेर कुरा गरेको छ । विद्यालयका शिक्षकदेखि विद्यार्थीहरूलाई 'हजुर' वा 'प्रभु' भनेर सम्बोधन गरेको देखिन्छ । नेपालमा शासन गर्ने शासक परिवारबाट आएकोले उसलाई सबैले सम्मान गरेर भगवान सरह मानेको छ । उसको इसारामा क्लास नाच्ने र कुद्ने गरेको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित कथन उद्धृत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

केही दिनपछि नै म आफ्नो क्लासको मात्रै होइन कि सारा स्कुलको हिरो बन्न लागे । म बाबुसाहेब थिए र सबै मलाई बाबु साहेब भनेर बोलाउँदथे र मसित अदब राखेर कुरा गर्दथे । मलाई 'हजुर' भन्थे, 'प्रभु' भन्थे । शासक परिवारलाई मानेर कुरा गर्ने भाषा अर्कै छ, जुन भाषा म सित बोल्दा व्यवहार गर्नु दुनियाँदारका लडकाहरूको राजनैतिक कर्तव्य थियो, अनुशासनको पाठ सिक्नु थियो । कोही केरो मर्जीलाई इन्कार गर्नु सक्तैनथ्यो क्लास मेरो भनाइमा नाच्छ्यो, कुदथ्यो । म जे गर्थे, त्यो प्रशंसनीय हुन्थ्यो । कहिले त्यस्तै नराम्रो काम भयो भने, मास्टर मलाई चकचके भन्थे र माया गरेर कान निमठ्थे । (पृ. ६०)

यस उदाहरणबाट माथिल्लो र तल्लो वर्गमा विभाजन भएको देखिन्छ । सत्तामा आसिन राणाहरूको हैकमले गर्दा निम्न वर्ग प्रभुत्वशाली वर्गबाट अधीनस्थ बन्नु परेको छ । शक्तिशाली वर्गका अणुशमशेरलाई सबैले बाबुसाहेब भनी हजुर र प्रभुको नाम दिएको देखिन्छ । पुरै क्लास उनकै इसारामा चलेको देखिन्छ भने उसले गरेका हरेक क्रियाकलाप प्रशंसनीय भएको पाइन्छ । समाजमा उपल्ला वर्गले शक्तिका आडमा आफ्नो छुट्टै सामाजिक संरचना गरेको देखिन्छ । सीमान्तहरूलाई अधीनस्थताको स्थितिमा पुग्न बाध्य गराउने कार्य पनि उपल्ला वर्गले नै गरेको देखिन्छ । आफू अधीनस्थ बस्नुमा आफ्नै भाग्य वा पूर्वजन्मको फल थान्नेहरू नै वास्तवमा प्रभुत्वशाली वर्गबाट अधीनस्थ भएका छन् । यहाँ शासक परिवारलाई मानेर बोल्ने भाषा नै फरक प्रकारको रहेको छ । मेरो मर्जीलाई कसैले इन्कार गर्न सक्दैन भनी अणुशमशेरले शक्तिको आडमा आफ्नो रवाफ देखाएको छ । उसलाई सबैले सम्मान गरेकाले मास्टरसाहेले पनि सम्मानपूर्वक व्यवहार गरेको छ । प्रभुत्वशाली सम्भ्रान्त वर्गीय अणुशमशेरले क्लासमा आफूलाई निकै हिरो सम्झेको र उनकै इसारामा क्लास चल्दा पनि कसैले केही बोलेको पाइँदैन । सबै उनकै अधीनस्थ भएर बसेको देखिन्छ । धनी र गरिबबीचको असमानताका कारण धनीले गरिबलाई सदैव अधीनस्थ बनाई किनारामा पार्ने काम भएको छ ।

कथामा समाजमा विविध वर्गमा विभाजित रहेको छ । यस कथामा वर्गीय सीमान्त पात्र कृष्णमान घृणित, अपमानित र सीमान्तीकृत भएर जिउनु परेको छ । प्रभुत्वशाली अणुशमशेरले थुकेको खकार क्लासको भैमा खस्दा आफू अपमानित हुने डरले कृष्णमान जस्तो आवाजविहीन र निमुखा पात्रलाई दोष दिएको छ । यहाँ उपल्ला वर्गले निम्न वर्गमाथि गलत आरोप लगाएको छ । आफूले गरेको होइन भन्ने थाहा हुँदा हुँदै पनि ऊ चुपचाप लागेर बसेको देखिन्छ । क्लासका अन्य साथीहरूले पनि उसैलाई दोष दिँदा पनि उसले कुनै प्रतिकार गरेको देखिँदैन । ऊ अधीनस्थ बनेर बसेको छ । सीमान्तहरूले समाजमा प्रभुत्वशाली विरुद्ध कुनै कदम चाल्न सकेको देखिँदैन । निम्नलिखित उदाहरणले यस कुराको पुष्टि गर्छ :

क्लासमा सब बोल्न नसकेर आपसमा हेराहेर गर्न लागे । भट्ट मलाई सम्झना भयो कि त्यो त मैले थुकेको थिएँ । खकार भ्यालबाट नखसेर बीचैमा भैमा खसेको थियो । जुताले कुल्चेर पुछ्न बिसिहालेको । मेरो जीउभरि शरमको लहर दौड्यो । म जस्तो राम्रो मान्छे, सफा सुघर धेरै मोल पर्ने लुगा लाउने, ठूलो मान्छेले यसरी भैमा जहाँ तहाँ थुक्न सुहाउँछ र ? समातिएला भनेर म एकदम डराएँ । म उठें र मास्टरको मुख नहेरीकन नै भने – “यो कृष्णमानले नै थुकेको होकि ?” रामप्रसाद भटपट उठ्यो – “हो हो यो कृष्णमानले नै थुकेको हो मैले देखेको, देखेको ।” अनि उसले मलाई हेरेर आँखा भिम्म गर्यो । (पृ. ६६)

माथिका कथनबाट सीमान्त पात्र कृष्णमान शक्तिविहीन भएकाले उसले जस्तो पनि अन्याय सहेको देखिन्छ । समाजले शक्तिशाली कै पक्ष लिने हुनाले उसले अत्याचार र दमनलाई स्वीकार गरेको छ । अणुशमशेरले थुकेको खकार बाहिर नगई क्लासमै परेको छ । मास्टरसाहेबले यो कसले गरेको भनी प्रश्न गर्दा आफूजस्तो राम्रो मान्छेले गरेको थाहा पाएका अपमान हुने डरले कृष्णमानलाई आरोप लगाएको पाइन्छ । रामप्रसादले पनि ‘हो, हो’ भन्दै उसकै पक्ष लिएर बोलेको देखिन्छ । वर्गीय रूपमा गरिब र निम्न स्तरको भएकाले शक्तिशाली वर्ग समक्ष अन्याय र अत्याचारलाई कृष्णमानले स्वीकारेको देखिन्छ । शक्तिकै आडमा प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त वर्गलाई किनारीकृत गर्ने र उत्पीडन सहिरहन बाध्य बनाएको छ । यसरी यस कथामा कृष्णमान वर्गीय रूपले सीमान्तवर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्र हो । उसलाई प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ बनाएको छ । सदियौंदेखि उत्पीडनकारी र विभेदकारी सामन्तवादी प्रभुत्वशालीहरूको चपेटामा परेर किनारीकृत र अधीनस्थ हुनु परेको अवस्थाको चित्रण यहाँ गरिएको छ ।

३.३.३ ‘मालिकको कुकुर’ कथामा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

‘मालिकको कुकुर’ कथा गोविन्द गोठालेद्वारा रचित वर्गीय सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित कथा हो । यो कथा उनको कथा सङ्ग्रह नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । यस कथामा केन्द्रमा रहेका उच्च वर्गले सीमान्त वर्गलाई अधीनस्थताको स्थितिमा ल्याएको देखिन्छ । सीमान्त वर्गले आफ्नो हक र हितका लागि मालिकसामु खुलेर प्रतिकार गर्न नसक्दा अन्यायमा परेको देखिन्छ । सीमान्तहरूले समाजमा के कस्तो भूमिका खेलेका छन् ती कुराहरूलाई पनि यहाँ विश्लेषण गरिएको छ । यस कथामा निम्नवर्गीय सीमान्त पात्रका रूपमा सानु रहेको छ । मालिकको घरमा काम गर्न बसेको सानुलाई मालिकहरूले कुकुरलाई भन्दा पनि तल्लो दर्जामा राखेर व्यवहार गरेको पाइन्छ । कुकुरले गर्दा उसले धेरै पटक मालिकको हातबाट पिटाइ खाएको देखिन्छ । निम्नवर्गीय सानुको स्थिति दयनीय भएकै कारण मालिकले उसलाई आफ्नो अधीनस्थ बनाएको छ । सानु सीमान्त पात्र भएकै कारण उसले आफ्नो हक र अधिकार प्राप्तिका लागि कुनै कदम चालेको देखिँदैन । डायमण्ड नामको कुकुरको मृत्युपछि गाड्न भनी सेतो कपडा र केही पैसा दिएर सानुलाई पठाएको देखिन्छ तर सानुले त्यसलाई आफैसँग राखेर कुकुरलाई घिसाउँदै लगेको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

‘घिसिसीसी’ आवाजबाहेक मुर्दाले केही बोलेको सुनिँदैन र त्यो लास बाटोको खडबडमा ठक्कर खाएर उफिरहेको थियो र उलटिपलटिरहेको थियो । उसले देख्यो, तर सेतो नयाँ कपडा मैलिरहेको थियो । सानुले भल्यास्स सम्भयो, उसको सानो बच्चा भुत्रोभाम्रो मोटो लगाइरहेछ । उसले कुकुरलाई बेर्हेको कपडा फुकायो र भटपट खल्तीमा राख्यो । उ विचार गर्न लाग्यो—कुकुरलाई कपडाको के काम । बाँच्दा पनि त उसलाई लुगा लगाउन परेको थिएन, मरेपछि त । फेरि उसले हाँस्दै सोच्यो—कुकुरको रौं कपडाभन्दा कम छ ?

तर उसले मालिक रिसाएको अनुहार सम्भयो । रिसले रातो भएको आँखा सम्भयो र साह्रै रिसाएपछि पिट्न आइहाल्ने हात सम्भयो । सानुले मनलाई सान्त्वना दिन यता उति हेर्यो तर चिनेको मान्छे कोही थिएन मालिकलाई गएर भन्ने । (पृ. १०३)

उपर्युक्त उदाहरणबाट सानुले जिउँदैमा कुकुरमाथि रिस पोख्न नसके पनि कुकुरको मृत्युपछि भने रिस पोखेको देखिन्छ । मालिकका घरमा पालेको कुकुरलाई मालिकलाई भैं

स्याहार सुसार गरी मान सम्मान दिनु परेको यहाँ देखाएको छ । त्यही कुरुरले गर्दा सानुले धेरै पटक मालिकको हातबाट कुटाई खाएको छ । उसले कुरुरलाई घिसाउँ लागेको छ । घिसाउँ घिसाउँ सेतो कपडा मैलो भएको देखिन्छ । सानुले भँल्यास्स आफ्नो सानो बच्चाको भुत्रोभाम्रो लगाएको सम्भेर कुरुरलाई बेरेको कपडा फुकाएर खल्टीमा राखेको छ । कुरुरलाई कपडाको के काम बाँच्दा पनि त उसलाई लुगा लगाउन परेको थिएन मरेपछि त भन् भन्दै सानु रिसाएको देखिन्छ ।

सानुले मालिक रिसाएको सम्भन्छ । रिसले रातो भएको आँखालाई सम्भन्छ । साँढै रिसाएपछि पिट्न आएको हात सम्भन्छ । प्रभुत्वशाली पात्र मालिकले सानुलाई कुरुर कै कारण धेरै पटक पिटिसकेको छ । मालिकले सानुलाई अधीनस्थताको स्थितिमा ल्याएको छ । सीमान्त पात्र सानुले पनि मालिकका विरुद्ध केही बोलेको छैन । मालिकलाई भगवान मानी दाताका रूपमा हेरेको छ भने जति सुकै अन्याय र अत्याचार गर्दा पनि चुपचाप सही बसेको छ । सीमान्त पात्र सानुले मालिकको घरमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निभाएता पनि उनको मूल्य र महत्त्वलाई कसैले पनि बुझेको देखिँदैन । प्रभुत्वशाली पात्र मालिकले सानुलाई अधीनस्थ बनाइ उसलाई किनारामा पुर्याएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

एक दिनको पिटाइ उसले सम्भयो, कसरी उसले कुरुरलाई नुहाउन बिर्सेको थियो, कसरी त्यो दिन उसले मालिकको हुकुम तामेल गर्न बिर्सेको थियो । फेरि त्यसै दिन कसरी धुलोमा खडीबुडी खेलेर आएर कुरुर मालिकको सेतो बिछ्यौनामा लडिबुडी खेल लागेको थियो । फलस्वरूप कुरुरले एक भटारो र उसले बेसरी दश थप्पड पाएका थियो । (पृ. १०४)

प्रस्तुत उदाहरणमा सानुले मालिकको पिटाई सम्भेको छ । उसले कुरुरलाई नुहाइदिन बिर्सेका दिन मालिकको हातबाट नराम्रोसँग पिटाइ खाएको देखिन्छ । मालिकको हुकुम तामेल गर्न बिर्सेको दिन, धुलोमा लडीबुडी खेलेर आएर कुरुरले मालिकको सेतो बिछ्यौनामा लडिबुडी खेलेको दिन सानुलाई मालिकले दश थप्पड दिएको देखिन्छ । कुरुरका कारण सानुले धेरै पटक पिटाई खाएको छ । आज सानुले यी सब कुराहरू सम्भेका छन् । सीमान्त वर्गप्रति सामन्त प्रवृत्तिका शक्तिशाली वर्गले कुटपिट गर्दा पनि चुपचाप सहनु परेको देखिन्छ । सीमान्त पात्र सानुलाई प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ बनाई उसको फाइदा लिएको छ । आर्थिक, सामाजिक अनि राजनैतिक रूपले पछाडि पर्दा दमनकारी शासकहरूले

सीमान्तमाथि शाषण गरेका छन् । ज्ञान र शक्तिको अभावमा सीमान्तहरूले पनि केन्द्रमा रहेकाहरूको विरोध गर्न सकेको देखिँदैन । यस कथामा मालिकले कुकुरलाई मान्छेलाई भन्दा बढी माया र स्नेह गरी सीमान्त पात्र सानुलाई भने अमानवीय व्यवहार गरेको छ । आर्थिक अवस्था कमजोर भएकाहरूलाई हेप्ने, पिट्ने, दुःख दिने काम प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको देखिन्छ । यस कथामा सानुले सामन्ती शासकहरूबाट शोषण र उत्पीडन खेप्दै आएको देखिन्छ । सीमान्त वर्ग सबै प्रकारका सुविधाबाट वञ्चित रहेको छ । अभावका कारण मालिकको घरमा काम गरेर खाने सीमान्तहरूलाई घृणा र अपमान गरेको प्रस्तुत कथाले व्यक्त गरेको छ ।

३.३.४ ‘भाँडो’ कथामा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

प्रस्तुत ‘भाँडो’ कथा वर्गीय सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित रहेको छ । यो कथा गोविन्द गोठालेद्वारा लिखित कथा हो । उनले *कथै-कथा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत यस कथामा नेपाली ग्रामीन समाजमा विद्यमान सामाजिक, आर्थिक लगायत अन्य समस्यालाई प्रस्तुत गरेका छन् । मानव सभ्यताको इतिहाससँग समाज शक्तिशाली र कमजोर गरी दुई भागमा विभक्त हुँदा शक्तिशाली वर्गले निम्न वर्गमाथि अधीनस्थताको स्थिति सृजना गरी हैकम चलाएको देखिन्छ । केन्द्रमा आसिन शक्तिशाली वर्गले निम्न वर्गमाथि शक्तिका आडमा शोषण गरेको छ । भीमे कथामा निम्नवर्गीय पात्रका रूपमा रहेको छ ।

भीमे कथामा निम्नवर्गीय पात्रका रूपमा रहेको छ । उसले गरिबी देखेको छ, खाने कुराको अभावका कारण भोको सुतेको छ । लाउने लुगा नहुँदा जाडोले कामेको छ । पैसा कमाउने नाममा ऊ सहर पसेर मालिकको घरमा काम गर्न बसेको छ । उसले विहानै उठेर कालो भाँडा माभ्नु पर्छ । घरका बै काम गर्नु पर्छ । उसलाई मालिकहरूले आफ्नो अधीनस्थ बनाएर ऊ माथि हुकुम चलाएको छ । सानुले सामन्ती र शोसक मालिकहरूबाट उत्पीडन खेप्दै आएको छ । उसले आफ्नो आङ्को च्यातिएको मैलो दौरालाई हेर्दै एक जोर भुत्रो जडाउरी लुगा दिएर खूब दानी भएँ भन्दो हो भन्दै मालिकप्रति रिस पोखेको देखिन्छ । ऊ भित्र पनि चेतना छ तर पनि उसले मालिकलाई यी कुरा खुलेर राख्न सकेको देखिँदैन । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

भस्केर उनले आफ्नो आँडको च्यातिएको मैलो दौरालाई हेर्यो । सहानुभूति तथा घृणामिश्रित नेत्रले एकचोटि यताउति काँहा च्यातिएछ भनी दौरालाई र त्यही सुहाउँदो घुँडा टालेको सुरुवाललाई हेर्यो र मन मनमा भन्यो – एक

जोर लुगा, भुत्रो जडाउरी दिएर खूब दानी भएँ भन्दो हो हँ ! अब त घर जाँदा नयाँ दौरा सुरुवाल सिलाएर लैनान्छु । नत्र गाउँलेहरूको अधिल्लिर कुन नाक देखाउने ? शहरमा बसेर जान लागेको । ठट्टा होइन ! (पृ. १२२)

यस कथनबाट के स्पष्ट हुन्छ भने कथामा भीमे जस्ता सदियौंदेखि प्रभुत्वशाली वर्गबाट उत्पीडन सहन बाध्य बनाइएका सीमान्तहरूले आफ्नो हक र अधिकारप्रति सचेत रहेता पनि कुनै प्रतिकार भने गरेको देखिँदैन । कालो भाँडा मादा मादै आफ्नो आङको च्यातिएको मैलो दौरालाई हेर्दै सहानुभूति तथा घृणामिश्रित नेत्रले कहाँ कहाँ टालेको छ, भन्दै हेरेको छ । उक्त च्यातिएको र ठाउँ ठाउँमा टालेको भुत्रो लुगा दिएर मालिकले आफूलाई दानी सभेको भन्दै भीमे रिसाएको छ । धेरै समय पछि घर जाने सपना बोकेका भीमेले घर जाँदा दौरा सिलाएर लैजाने सोचेको छ ।

मालिकको घरमा काम गर्न बसेको मान्छेले आफ्नो घर जाँदा च्यातेको लाउँदा गाउँलेहरूको अधिल्लिर कुन नाक देखाउने भन्दै आफैसँग प्रश्न गरेको छ । प्रभुत्वशाली वर्गले निम्न वर्गमाथि गरेको अत्याचारलाई छर्लङ्ग देख्न सकिन्छ । भीमे जस्ता सीमान्त पात्रलाई भुत्रो लुगा लगाउन दिएर, बचेकुचेका खाएर अधीनस्थ बनाएको छ । भीमे कालो भाँडा माभदा माभदै सपनाको संसारमा डुबेको छ । धेरै समय पछि घर जाँदा नयाँ दौरा सुरुवाल र ठूलो काजीको जडाउरी कोट लगाएर गाउँलेहरूको बीचमा ठाँटिएर जाने कल्पना गरेको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

अनि उसले नयाँ दौरा सुरुवाल र ठूलोकाजीको जडाउरी कोट लाएर गाउँलेहरूको बीचमा ठाँटिएर बसेको कल्पना गर्यो ।

भाँडा मलेको शब्द मन्द हुँदैगयो, केही बेर टक्क रोकियो, फेरि मन्द स्वरमा शुरु भयो । बीचमा एक छिनभर्को माने भैँ गरेर ठूलो स्वरमा घ्याईघ्याई गथ्यो । (पृ. १२२-१२३)

उपर्युक्त उदाहरणबाट भीमे सपनाको संसारमा डुबेको देखिन्छ । कालो भाँडा माभदै गर्दा भाँडा मलेको शब्द मन्द हुँदै गएको छ र केहीबेर टक्क रोकिइ आफू घर गएको, घर जाँदा ठूलोकाजीको जडाउरी कोट लगाएको, कोट लगाएर गाउँलेहरूको बीचमा ठाँटिएर बसेको कल्पना गरेको छ । अभिजात वर्गले देखेको सपना मात्र सपनामा सीमित हुने गरेको छ । भीमेले बीचमा एकछिन भर्को माने भैँ गरेर ठूलो स्वरमा घ्याइघ्याइसँगै हराएर गएको

देखिन्छ । केन्द्रमा आसिन शक्तिशाली वर्गले आफ्नो अनुकूल नीति नियम धर्मको निर्माण गरी यसैको आडमा अभिजात वर्गलाई अधीनस्थताको स्थितिमा ल्याएर उभ्याएको देखिन्छ । सीमान्तहरूले समाजमा ठूलो भूमिका खेलेको छ । आफूमाथि अन्याय र अत्याचार हुँदा पनि आफ्नै भाग्य र नियति मानी अधीनस्थतालाई स्वीकार गरेको देखिन्छ ।

३.३.५ 'साठी रुपियाँ' कथामा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

'साठी रुपियाँ' कथा गोविन्द गोठालेद्वारा रचित सबाल्टर्नमैत्री कथा हो । उक्त कथा उनको *प्रेम र मृत्यु* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । यस कथामा गोठालेले सामाजिक विसङ्गतिका कारण उब्जिएका समस्यालाई उठान गरेका छन् । यस कथामा हर्षवीरकी स्वास्नी साहिँली र छोरो सीमान्त पात्र हुन् भने प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा घरपट्टी बूढी सानुमाया र डाक्टरहरू रहेका छन् । प्रस्तुत कथामा गाँस, बास र कपासका अभावमा मुस्किलले बाचिरहेका सीमान्त पात्रहरूको व्यथालाई व्यक्त गरेको छ । जीविको पार्जनका लागि रात दिन काम गर्दा पनि खान लाउन र खुवाउन धौँ धौँ परेको देखिन्छ । आपतविपत पर्दा पैसा चाहिन्छ भन्ने कुरा हर्षवीरलाई थाहा हुँदा हुँदै पनि जोहो गर्न नसकेको देखिन्छ । जिन्दगीभर अरूको भारी बोकेर सेवा गरेका हर्षवीरलाई आज साठी रुपियाँको खाचो पर्दा कसैले दिएको देखिँदैन । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

‘छैन हजूर’, उसले फेरी भन्यो, ‘कहाँ पाउनु ? म दिनदिनै भारी बोकेर खाने, भरिया । पाएको ज्याला एक पेट खानैमा ठीक छ । कहाँ जोगिन्छ र !’

‘यहाँ अस्पतालमा त्यो औषधी छैन भनेको । यहाँ फिली दिनको निम्ति सानसानो औषधी मात्र छ । बुझ्यौ, कम दाम पर्ने ! बुझ्यौ ? कम्पाउण्डरले भन्यो । (पृ. १०४)

उपर्युक्त उदाहरणबाट हर्षवीर र साहिँलीको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेको देखिन्छ । छोरोको उपचारका क्रममा साठी रुपियाँ पर्ने औषधी किन्नका लागि पैसा नहुँदा ऊ छटपटिएको देखिन्छ । कसैसँग सापटी मागेर चलाउन भन्ने डाक्टरले सल्लाह दिएको छ । प्रतिउत्तरमा हर्षवीरले दुबै हात जोडेर छैन हजूर भन्दै कहाँ पाउनु, म सस्तो दिनदिन भारी बोकेर खाने भरियालाई पाएको ज्यालाले एक पेट खानैमा ठीक छ, कहाँ जोगिन्छ र भनि आफ्नो कुरा राखेको छ । हर्षवीर एक मजदुर हुन् । उनले भारी बोकेर परिवार पालेको छ । उसलाई सापट दिने कोही पनि छैन । उसले छोरोको उपचारका लागि पैसा खोज्न सकेको

छैन । दैनिक रूपमा भारी बोक्ने उसलाई साठी रुपियाँ सापट दिन कसैले पनि मानेको छैन । कमाएको पैसाले एक छाक टार्न मात्रै पुगेका सीमान्त पात्र हर्षमानको दयनीय अवस्थालाई यहाँ चित्रण गरिएको छ । डाक्टर पनि प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा देखिएको छ । साठी रुपियाँको औषधीले बच्चा बाँच्दो हो तर उसले त्यति सहयोग पनि नगरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भलाई कथामा यसरी प्रस्तुत गरिएको छ :

प्रेसक्रिपसन हेर्दाहेर्दै डाक्टरले फेरि सोच्यो—‘विरामी अबै बाँच्ने अवस्थाको छ । आन्टिडिपथेरिया सिरम दियो भने बाँच्छ ।’ रोकता रोकतै उसभित्र दयाको भेल बढ्यो र उसले भन्यो, ‘तिमी सापट लिन सक्तैनौ ?’

हर्षवीर आश्चर्य मानेर टोलायो । मानो हर्षवीर नै विरामी हो, मानो उ बहिरो छ । कम्पाउण्डरले ठूलो स्वरमा भन्यो, ‘सापट लिन सक्तैनौ ?’

‘कसले सापट पत्याउँछ मलाई यस्तो कालमा, म जावो भरियालाई !’ डाक्टर रिसायो, मानौं हर्षवीर जर्कटे छ । उसले भन्यो, ‘तिमीसँग बन्धक राख्ने पनि केही छैन । !’ ‘अहँ, केही पनि छैन ।’

‘केही पनि छैन रे !’ यति भनेर डाक्टरले साहिँलीको कान र नाकमा हेर्यो । त्यहा केही गहना थिएन । (पृ. १०७)

उपर्युक्त उदाहरणमा प्रभुत्वशाली पात्रको रूपमा डाक्टर रहेको देखिन्छ । डाक्टरले साठी रुपियाँ जाने औषधी खुवायो भने विरामी बाच्ने अवस्था छ भनेको देखिन्छ तर साठी रुपियाँको औषधीमुलो भने गरिदिएको देखिँदैन । डाक्टरले बच्चामाथि दयाभाव देखाएको छ र कसैसँग साठी रुपियाँ सापटी माग्न सक्दैनौ भनी प्रश्न गरेका छन् । हर्षवीर आश्चर्य मानेर उत्तर दिँदै कसले सापट पत्याउँछ मलाई यो कालमा, म जावो भरियालाई भनेको छ । सीमान्त पात्र हर्षवीर भरिया बोकेर जीविका चलाउने अधीनस्थ पात्र हुन् । तल्लो वर्गीय हुनाले उसलाई कसैले नपत्याउने कुरा उसले गरेको छ । डाक्टर रिसाएर उसलाई जर्कटे थान्दछ र फेरि तिमीसँग बन्धक राख्ने केही छैन भनी सोधेको छ । अहँ, केही पनि छैन भन्दै डाक्टरलाई उसले जवाफ फर्काएको छ । डाक्टरले साहिँलीको कान र नाकमा हेर्दछ तर त्यहाँ केही नभए पछि बच्चा बाच्ने कुरामा शंका गरेको छ । आर्थिक रूपमा कमजोर भएकाले हर्षवीरले कष्टप्रद जीवन भोग्न बाध्य भएको छ । साठी रुपियाँ जम्मा गर्न नसक्दा निर्दोष छोरोको जीवन, जीवन र मृत्युको अवस्थामा पुगेको छ ।

सीमान्तहरू सदियौंदेखि उत्पीडनकारी र विभेदकारी सामन्तवादी संस्कृतिको चपेटामा परी किनारीकृत र सीमान्तकृत भई हरेक कोणबाट उपेक्षित भएको अवस्थाको चित्रण गरेको छ । वर्गीय असमानताका कारण कोही धनी र कोही गरिब रहेको देखिन्छ । धनीले गरिबलाई अलिकति पनि माया नगरेको देखिन्छ । साठी रुपियाँ नहुँदा भएको एउटा छोरो पनि हर्षवीरले गुमाउनु परेको छ । आफ्नो छोरोलाई बचाउने कोसिस गर्दा गर्दै पनि पैसाको अभावका कारण बचाउन सकेको छैन । केन्द्रमा आसिन प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त वर्गलाई अधीनस्थ बनाएर आफ्नो स्वार्थ मात्र पूर्ति गरेको कुरा यहाँ देखाइएको छ ।

३.४ गोविन्द गोठालेका कथामा जातीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

गोविन्द गोठालेका कथामा जातीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन र विश्लेषण गरिन्छ । सीमान्तहरूको स्थिति मापन गर्ने महत्त्वपूर्ण आधारहरूमध्ये जातीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका पनि एक हो । गोविन्द गोठालेका चार वटा कथा संग्रहहरू *कथा संग्रह*, *प्रेम र मृत्यु*, *कथैकथा* र *बाह्र कथा* सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ४३ वटा कथाहरूमध्ये १२ वटा कथाहरूलाई मात्र उक्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उक्त बाह्र वटा कथाहरूमध्ये दुई वटा कथाहरूलाई मात्र जातीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाको आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनका ‘बाढी’ र ‘के गरेकी शोभा’ कथामा मात्र जातीय अधीनस्थताको अवस्था र सीमान्तहरूको भूमिकाको चर्चा यहाँ गरिएको छ । नेपाली समाज जातीयताका आधारमा पनि विभक्त छ । सामन्तवादी समाज व्यवस्थाले निर्माण गरेको जातीयताका आधारमा निम्न जातीयहरू सीमान्त हुन पुगेका छन् ।

३.४.१ ‘बाढी’ कथामा जातीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

‘बाढी’ कथा गोविन्द गोठालेको *बाह्र कथा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । उनका कथामा जातीय अधीनस्थताको साथै वर्गीय अधीनस्थता पनि पाइएको छ । तल्ला जातका सीमान्त पात्रहरू दास सरी भएकाले उनीहरूको स्वतन्त्र अस्तित्व स्वीकार गर्न प्रभुत्वशाली वा उपल्ला जातकाले सकेको देखिँदैन । यस कथामा धनिया चमार निम्न जातीय पात्र हुन् । निचा जातले उपल्ला जातको अधिल्लिर् पनु हुँदैन भन्ने जातीयताको खाडलका कारण निम्न जातकाहरू सामाजिक, राजनैतिक लगायत हरेक कोणबाट बहिष्कृत हुनु परेको देखिन्छ । यस

कथामा रमा मालिक उच्च जातका रहेका छन् । वर्गीय तथा जातीय रूपमा सम्पन्न रमा चौधरीको घरमा धनिया चमारले काम गरेको छ । रमा मालिकले धनिया चमारलाई अधीनस्थ बनाई दासका रूपमा घरमा काम गर्न राखेको देखिन्छ । गाउँमा गएको प्रलयकारी भूकम्पका कारण मालिक र नोकरको घर परिवार र सम्पत्ति सबै बगाएको छ । उद्धार शिविरमा दुबैजना बसेका छन् तर एकले अर्कोलाई भने बोलेको देखिँदैन । मालिकको दयनीय अवस्था देखेर धनिया चमारले विगतलाई सम्झेको छ । विगतका दिनमा मालिकको घरमा हरुवाई गरेर आफ्नो परिवारको पेट भर्ने काम उनले गरेको छ । उसले मालिकको घरमा काम गर्ने अन्य हरुवाहरुलाई पनि सम्झेको छ जो अत्यन्त अल्ली हुनुका साथै काम चोर पनि रहेको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

हो, अर्को पनि एउटा हरुवा छ ज्यालादारीमा । त्यो कामचोर – कहिले आउँछ, कहिले आउँदैन । मालिकले त्यसको भर गरेको छैन, खाली उसैको मात्र भर गरेको छ । ती सबै गाईबस्तु उसैलाई पर्खेर बसेको जस्तो लाग्छ उसलाई । ऊसँगै मात्रै लहसिएको उसलाई लाग्छ । रमा मालिकको घरको अरुले कुटी खाएको धनिया चमारलाई चित्त बुझ्दैनथ्यो । ऊ मौका बेमौका पराल – घाँस नादमा हालिहाल्थ्यो । गाईबस्तुहरू सधैं उसको अनुहार आशामुखी भएर हेरिरहेको उसलाई लाग्थ्यो । (पृ. ४९)

उपर्युक्त साक्ष्यबाट धनिया चमारले रमा चौधरीका घरमा काम गर्दाको दिन सम्झेको छ । उसले आफूजस्तै काम गर्ने हरुवाहरू रहेको कुरा व्यक्त गरेका छन् । दैनिक ज्यालादारीमा काम गर्ने उक्त हरुवाले काम चोरेको छ । कहिले आउने कहिले नआउने त्यो हरुवालाई मालिकले भर गरेको छैन । मालिकले खाली धनिया चमारलाई विस्वास गरेको छ । धनिया चमारले बेला बखत गाई वस्तुलाई पराल र घाँस दिने गरेको छ । धनिया चमार जातीय आधारमा सानो भएता पनि उसको मन ठूलो छ । मालिककै घरमा काम गरेर बस्ने धनिया चमार अधीनस्थ भएका छन् । शिविरमा अचानक थाप थापको आवाजसँगै चमारले आँखा खोलेको छ । रमा मालिकले पनि आँखा खोलेर चारैतिर सबैलाई हेरेको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

“थाप, थाप” को आवाजसँगसँगै उसले आँखा खोल्थ्यो । अब खानेकुराको पालो आयो । खानेकुरा बाँड्ने काम भइरहेको थियो । मानौं धेरै धेरै दिन भयो उसले केही नखाएको, उसलाई अचानक भोक लाग्यो । उसको पनि पालो आयो हात

थाप्ने । प्लास्टिकको भोलामा खानेकुरा थियो । त्यसमा चिउरा थियो, बिस्कुट पनि थियो । उसले त्यो बिस्कुट कहिल्यै खाने आँट गर्न सकेको थिएन । उसको भोकाएको शिथिल शरीरभित्र एउटा अपूर्व सन्तुष्टि व्याप्त भयो र खाने कुरा बाँड्ने मानिस सदै, बढ्दै, बाँड्दै गरिरहेको थियो । (पृ. ४३)

माथिको उदाहरणबाट थापथापको आवाजसँगसँगै धनिया चमारको आँखा खोलेको छ । धनिया चमारले पनि धेरै दिनदेखि खान पाएको छैन । उसले पालो आउँछ र रमा चौधरीले पनि हात थापेर लिएको देखिन्छ । प्लास्टिकको भोलामा खानेकुरा छ र त्यसमा चिउरा, बिस्कुट राखेको छ । धनिया चमारले त्यो चिउरा बिस्कुट राखेको छ । धनिया चमारले त्यो बिस्कुट कहिल्यै किनेर खाने आँट गरेको देखिँदैन । काँचो चामल र हरियो खुर्सानी खाएर मालिकको घरमा काम गर्ने चमार वास्तवमै अधीनस्थ पात्र हुन् । उनले आफ्नो स्वतन्त्रताका लागि मालिकसामु कहिल्यै बोल्न सकेको देखिँदैन ।

३.४.२ 'के गरेकी शोभा' कथामा जातीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

'के गरेकी शोभा' गोविन्द गोठालेद्वारा रचित जातीय सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित कथा हो । उक्त कथा उनको *कथैकथा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । यस कथामा समाजमा शक्तिकेन्द्रबाट सदियौँदेखि शोषित, दमित र किनारीकृत भई जातीय रूपमा पछाडि परेको सीमान्त पात्र हुन भने शोभा कूल घरानकी एकली छोरी हुन् । उनी वर्गीय र जातीय रूपमा सम्भ्रान्त छिन् । शोभाको परिवार पनि निकै धनी रहेको छ । कथित तल्ला जातीहरू एकातिर जातीय रूपमै सीमान्त बनाइएका छन् भने अर्कोतिर उनीहरू आर्थिक रूपले सीमान्त बनेका छन् । प्रस्तुत कथामा नरेन्द्रमानले शोभालाई मन पराएको छ । शोभा पनि ऊ सँग भागेर गएको देखिन्छ । उनी कूल घरानमा जन्मिएकी सुष्वाकी एकली छोरी भएर तल्लो स्तरका केटासँग भागेर गएको छिन् । बा र आमाको घर छोडेर आएको शोभाको जिन्दगीमा निकै उतारचढाप आएको छ । आज उनी एकली छिन् । उनीसँग आज नरेन्द्रमान पनि छैन । माइती र आफन्त भए पनि शोभा उनीहरूका लागि मरिसकेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

उ शोभा हो, खालि शोभा । हो, आमा जिउँदै भए पनि उसको आमा छैन, बा बाँचेकै भए पनि बाबु छन् । उ आफ्नो बाबु आमाको लागी मरिसकेकी छ । त्यस्तै उसको निम्ति पनि बाबु आमा मरिसकेकी छ । त्यस्तै उसको निम्ति पनि बाबु आमा मरिसकेका छन् । उ पा...नीको त्यो थोपा जस्तै हो

जुन कसैको हत्केलामा परेपछि खालि पानीको एक थोपा मात्रै हुन्छ, खालि एक थोपा; अनि मानिसलाई त्यत्तिको वास्ता पनि हुँदैन कि यो कुन भाँडोको पानीबाट उछिट्टिएर आएको हो । उ यति सानो भई कि उ आफै खिसिक्क हाँसी । (पृ. ७१)

उपर्युक्त उदाहरणद्वारा शोभा खाली शोभा भएको कुरा व्यक्त गरेको छ । शोभाकी आमा भए पनि उसको आमा छैन, बा बाँचेकै भए पनि बाबु छन् । उनी आफ्नो बाबु आमाका लागि मरिसकेकी छिन् । त्यस्तै उनका लागि पनि आमा बाबु मरिसकेका छन् । ऊ पानीको थोपा जस्तै कसैको हत्केलामा परेपछि खाली पानीको एक थोपा मात्रै भए भै रित्तो रित्तो भएकी छिन् । मानिसलाई उसको त्यति वास्ता हुँदैन र उसलाई पनि मानिसको त्यति वास्ता नभएको कुरा उल्लेख गरेकी छिन् ।

नरेन्द्रमानको मृत्यु भएपछि शोभा एकटी भएकी छिन् । उसले माइती र आफन्तलाई त्यागी सकेकी छिन् । नरेन्द्रमानकी कान्छी स्वास्नी बनेकी शोभालाई नरेन्द्रमानले आफ्नो घरमा लगेको पाइँदैन । उसलाई आफ्नो अधीनस्थ बनाई उसले पाउने हक र अधिकारबाट बञ्चित गरेको छ । समाज जातीयताको बन्धनबाट मुक्त हुन सकेको छैन । तल्लो जातका नरेन्द्रमानसँग भागेर गएकीले शोभालाई आमा लगायत घरका सबैले अपहेलना गरेको छ । ऊसँग कसैले बोलेको छैन । ज्युदै उसलाई मरितुल्य मानेको छ । लोग्नेको मृत्यु पछि शोभाले देह व्यापार गरी जीविको पार्जन गरेकी छिन् । उनी धनमाया लगायत अन्य साथीहरूसँग बसेकी छिन् । शोभा सुब्बाकी छोरी हुनुका साथै राम्री भएकीले त्यहाँ आउने लोग्ने मान्छेले शोभालाई मात्र खोजेको कुरा यहाँ व्यक्त गरेको छ :

धनमायाले भुनभुनाएको अस्पष्ट हुँदै गयो । हसिना सोचि रहेकी थिई, भनी – “मेरो रूप तिम्रो भन्दा कम छ ? छैन । तैपनि तिमी सुब्बाकी छोरी भएर हो क्यारे मलाई सत्ते तिमी देखेर डाह लाग्छ । जति आउँछन् तिमीलाई नै खोज्छन् । तिमीलाई पाएनन् भने हामीसित ! तिमी घरानियाँ, ठूलो मान्छेकी छोरी । हामीलाई अरू हेलाँ गर्छन् । तैपनि मेरी आमा गाउँबाट मलाई बराबर हेर्न आउँछिन् र तिमी .....।” (पृ. ८२)

प्रस्तुत उदाहरणमा देह व्यापारमा लागेकी शोभालाई उनका साथी हसिनाले मेरो रूप तिम्रो भन्दा कम छ ? छैन तैपनि तिमी सुब्बाकी छोरी हो, भन्दै डाह गरेको देखिन्छ । जति आउँछन्, तिमीलाई नै खोज्छन्, तिमीलाई पाएनन् भने हामी भन्दै शोभा समक्ष आफ्नो

कुरा राखेकी छिन् । शोभा कूल घरानकी, ठूलो मान्छेकी छोरी भएकीले जति मान्छे आउँछन् सबैले शोभालाई मात्र खोजेको देखिन्छ । प्रभुत्वशालीहरूले सकेसम्म आफ्नो जात कै स्वास्नी मान्छे चाहेको यसबाट प्रस्ट देखिन्छ । हसिनाकी आमाले गाउँबाट हसिनालाई बरोबर भेट्न आएको तर शोभालाई भने आमाले मुख पनि नहेरेको कुरा व्यक्त गरेकी छिन् । कूल घरानमा जन्मिएर तल्लो जातको केटासँग भागेर विवाह गरेको र केटाको मृत्यु पछि देह व्यापारमा लागेको भएर घर परिवार र समाज सबैबाट हेपिएकी छिन् । प्रभुत्वशाली वर्गले शोभाको फाइदा लिएको छ । उसलाई अधीनस्थ बनाएर उसको शोषण गरेको छ ।

३.५ गोविन्द गोठालेका कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

गोविन्द गोठालेका कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन र विश्लेषण यहाँ गरिन्छ । सीमान्तहरूको स्थिति मापन गर्ने अर्को महत्वपूर्ण आधारहरूमध्ये लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तीयताको भूमिका पनि एक हो । उनका बाह्र वटा कथाहरूमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक अधीनस्थता र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ ।

गोठालेका चार वटा कथा संग्रह *कथा संग्रह*, *प्रेम र मृत्यु*, *कथै-कथा*, *बाह्र-कथा* सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत १२ वटा कथाहरूलाई मात्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । उनका निन्द्रा आएन, कृष्ण र खुकुरी, बुबू, छोरीको बाबु र इतिहासले बिर्सेको घटना गरी पाँच वटा कथाहरूलाई मात्र लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थितिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचना रहेको समाजमा प्राय पुरुषले नारीमाथि शारीरिक, मानसिक एवम् यौनशोषण गरी उसलाई केन्द्रबाट धकेल्दै किनारीकृत गर्ने कार्य भएको देखिन्छ ।

३.५.१ 'निन्द्रा आएन' कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

'निन्द्रा आएन' कथा गोविन्द गोठालेको *कथा-संग्रह* नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । प्रस्तुत कथा लैङ्गिक सीमान्तीयतासँग सम्बन्धित रहेको छ । यस कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । लैङ्गिक रूपमा नारीहरूलाई प्रभुत्वशालीहरूले अधीनस्थ बनाउने र हेप्ने प्रवृत्तिलाई यस कथामा चित्रण गरिएको छ । सीमान्तहरूले आत्मरक्षाका लागि के कस्तो

भूमिका खेलेका छन् भन्ने कुराको यहाँ निरुपण गरिएको छ । बालपात्रहरूको भगडालाई आधार बनाएर लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थितिलाई देखाइएको छ । यहाँ धनले पुरुष बाल पात्रको भूमिका खेलेको छ भने ग्यानीले लैङ्गिक रूपमा नारी बाल पात्रको भूमिका खेलेकी देखिन्छ । उनीहरू दाजु र बहिनी हुन् । यहाँ धन र ग्यानीबीच संवाद भएको देखिन्छ । धनले अर्हाएको काम ग्यानीले नमान्दा उनलाई बाबु टोक्ने भनी दोष लगाएको छ । बाल मनोविज्ञानमा आधारित प्रस्तुत कथामा धनले समाजबाट नारीलाई जे गरे पनि हुन्छ र जस्तो भने पनि हुन्छ भन्ने कुरा सिकेको देखिन्छ । पुरुषहरूले नारीलाई पहिल्यै देखि हेप्ने गरेको छ । यस कथामा पनि धनले ग्यानीलाई हेप्ने गरेको छ । उसले प्रचलित सामाजिक संकार सिकेर देखासिकी गरेको छ । उसले बहिनीलाई बुबा टोक्ने भनी आरोप लगाएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

धनले हाँस्दै भन्यो – तेरो पुतली संसारभरमा सबै भन्दा रद्दी । ऊँ हुँ न राम्रो । रतनचाको कस्तो छ !

“नराम्रो भए मेरे नराम्रो, कसैलाई के वास्ता !

“बाबु टोक्नेको पुतली पनि राम्रो हुन्छ ?”

“बाबु टोक्नेको पुतली पनि राम्रो हुन्छ ?”

“बाबु टोक्ने.....बाबु टोक्ने, तँ बाबु टोक्ने !”

‘ऊ कुन्नि, को ? आमासित सोध्नु !’

“आमा.....!!”

“हा ...डराएँ बित्ति गरेर – “मुसाको दुलोभित्र पस्नु पर्यो !”

ग्यानीले एकचोटी आहत दृष्टिले धनलाई हेरी र मन्टो निहुराएर चूप लागी !

“के त तँ जन्मेको रातमा बा मर्नु भएको होइन – आमाले भन्नु.....। (पृ. १७)

उपर्युक्त उदाहरणबाट सीमान्त पात्र ग्यानीलाई धन जस्ता पुरुषले अधीनस्थ बनाएको छ । धनले ग्यानीलाई हेपेर बाबु टोक्ने भनी आरोप लगाएको छ । ग्यानी जन्मेकै दिन बाबुको अचानक मृत्यु भएकाले यो समाजले ग्यानीलाई बाबु टोक्ने भनेको देखिन्छ । ग्यानीको जन्म हुनु र बाबु मर्नुमा ग्यानीलाई नै जिम्मेवार ठहराएको र यही कुरालाई सिके गर्दै ग्यानीमाथि खनिएको छ । उनीहरूको बीचमा भगडा भएको छ । धनले ग्यानीलाई तेरो

पुतली संसारभरमा सबैभन्दा रद्दी भन्दै ग्यानीको मन दुखाएको छ । बाबु टोक्नेको पुतली पनि राम्रो हुन्छ भन्दै बाबु टोक्ने भनी आरोप लगाएको छ । ग्यानी रूँदै हजुरआमालाई कुरा लगाउँछे र हजुरआमाले धनलाई गाली गर्दै मुसाको दुलोभिन्न पस्नु पर्यो भन्दै गाली गरेको देखिन्छ । धनले फेरि तँ जन्मेको रात बा मर्नु भएको होइन, आमाले भन्नु भएको भन्दै मन दुखाउने काम गरेको छ । कथाकारले यस कथामा विद्यमान संस्कृतिले नारीलाई मात्र सीमान्त बनाएको देखिन्छ । लैङ्गीकताका आधारमा हेर्दा प्रस्तुत कथामा बालिका ग्यानीलाई सीमान्तीयताको स्थितिमा उभ्याएर अधीनस्थ बनाएको छ र यहाँ ग्यानीको पक्ष लिएर हजुरआमा बोलेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

ग्यानीले बज्यौको मुख विवस भएर मद्दत याचना गरेभैं गरेर हेरी ।

बज्यैले हात हल्लाउँदै – “होइन हनेइन व्यारे .....

तँलाई कुट्न पर्यो ! बा त कालले मरेको !”

धनले भन्यो – “अँ – होला मलाई थाहा छैन र ?”

बज्यैले ज्ञानीलाई भूँडमा राखिन् र उठेर हाँसेको हेराइले हेरेर भनी – “कुट्नु पर्यो अभ्र ?” (पृ. २२)

माथिको उदाहरणबाट लैङ्गिक सीमान्त पात्र ग्यानीको मनमा निकै ठूलो चोट परेको छ । दाजु धनले लगाएको लाञ्छनाका कारण ग्यानीले साच्चै नै म जन्मेर बुबा मर्नु भएको हो त ? भनी आफूले आफैलाई प्रश्न गरेकी छिन् । ग्यानीले बज्यैको मुख विवस भएर हेर्दै मद्दतको याचना गरेर हेरि रहेकी छिन् । हजुरआमाले पनि होइन, होइन व्यारे भन्दै धनलाई धाट्न खोजेको देखिन्छ । हजुरआमाले बा त कालले मर्नु भएको भन्ने कुरा गरेता पनि धनले अ होला, मलाई थाहा छैन र ? भनेको छ । यस भनाईले ग्यानीलाई समाजले हेर्ने दृष्टिकोण अलग रहेको भन्ने कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । समाजमा ठूलाले मात्र नभई सानाले पनि हेरेर सिकेको देखिन्छ । नारीहरूलाई सदियौंदेखि हेप्ने र अनेक लाञ्छना लगाउने गरेको पाइन्छ । यस कथामा सामाजिक, धार्मिक र सांस्कृतिक कारण ग्यानी जस्ता पात्रहरूले कुनै न कुनै दमन उत्पीडन सहनु पर्ने र पुरुषको अधीनस्थ भएर बाँच्नु परेको देखिन्छ ।

३.५.२ ‘कृष्ण र खुकुरी’ कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

‘कृष्ण र खुकुरी’ कथा गोविन्द गोठालेको कथा सङ्ग्रह नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । उनका कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताका साथै सीमान्तहरूको भूमिका

के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । पितृसत्तात्मक सामाजिक संरचनामा नेपाली समाजमा नारीहरूलाई पाइला पाइलामा शोषण र उत्पीडनको शिकार बन्नु परेको छ । यस कथामा कृष्णे एक पुरुष प्रभुत्वशाली पात्र हुन् भने कृष्णेकी स्वास्नी नारी अधीनस्थ पात्र हुन् । कृष्णेले स्वास्नीलाई अधीनस्थ बनाई उनीमाथि अत्याचार गरेको छ । उसले एउटा नयाँ चमचमाउदो खुकुरी किनेर ल्याएको छ । उसले खुकुरी बाकसमाथि राखेको छ र उसलाई निन्द्रा लागेको छैन । उसका मनमा अनेकन कुराहरू खेलेका छन् । कृष्णेले यति धेरै माया गर्ने स्वास्नीलाई उक्त खुकुरीले गला छिनाल्ने कुविचार मनमा पालेको छ । खुकुरीको चमचमाउँदो धार देखेर उसमा एक प्रकारको उत्साहको जन्म भएको छ र पुरुषार्थ देखाएको छ । उसले स्वास्नीलाई खसी, बोकालाई मार हाने भैं मार हान्ने मानसिकता बनाएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

कृष्णेलाई निन्द्रा थियो थिएन भन्न सकिँदैन । तर ऊ मनमनै आफ्नो अधिको करतूत सम्भरेर हाँस्यो । उसले विभार गर्यो आफ्नी स्वास्नीलाई ! हूँ .....। यो त खाली मेरो मनको कैफियत हो मान्छेले पनि यस्तो कहिले ...। त्यसो भए त आफू देखेर डराउने केही छैन । बानी गर्नु पर्छ बानी ।

ऊ आँखा नखोलेर राम्ररी निदाउन चाहन्थ्यो । तर निद्रा होइन – किन कि सोचेको कुरा ऊ विसिरहेको थियो र काननिरको सुई, सुई शब्द चाहिँ सुनिरहेको थियो । (पृ. ७०)

प्रस्तुत उदाहरणबाट कृष्णेलाई निन्द्रा नलागेको देखिन्छ । उसले मनमनै आफ्नो करतूत सम्भरेर हाँसेको छ । उसले आफ्नी स्वास्नीलाई हूँ यो त खाली मेरो मनको कैफियत हो भनेको छ । चमचमाएको खुकुरीले स्वास्नीको गर्धन छिनाल्ने उनले सोचेको छ । यी सब मनका कैफियत हुन् भन्दै आफैँलाई सम्झाएको देखिन्छ । उसलाई निन्द्रा लागेको छैन । उसले स्वास्नीको गर्धनमा खुकुरी प्रहार गर्ने कुरा विसरेको छ तर स्वास्नीले काननिर सुई, सुई गरेको शब्द भने सुनिरहेको छ । उसले आफूले आफैँलाई निकै शक्तिशाली थानेको छ । आफू पुरुष भएकाले उसले नारीमाथि शोषण गरेको छ । स्वास्नीलाई स्वार्थका लागि प्रयोग गरेको छ । प्रभुत्वशाली कृष्णेले स्वास्नीलाई अधीनस्थ बनाई उनीमाथि हैकम चलाएको छ । नारीलाई वस्तुसँग तुलना गरेको छ र खुकुरी स्वास्नीको सानो र कलिलो घाँटीमा प्रहार गर्ने मनसाय बनाएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

उसले सोच्यो – ‘यसको ज्यान जान के छ र ? यति स्यानो घाँटी, छिन्यो कि गयो ।’

यति सोचेर उसले दुई हातले घाँटी नाप्यो । दुबै हातको बुढी औंला र चोर औंला जोडेर गोलो भएको घाँटीको स्यानो नापलाई हेरेर दंग पर्यो ; भन्यो – “यति स्यानो यति स्यानो”

भनेर फेरि उसले एकचोटि घाँटीलाई म्वाईँ खायो । (पृ. ७१)

उपर्युक्त उदारहणबाट कृष्णले खुकुरीको हनाइबाट स्वास्नीको ज्यान जान के छ र भन्दै आफैँसँग कुरा गरेको छ । स्वास्नीको सानो घाँटी छिन्यो कि गयो भन्दै उनले दुई हातले सुतेकी स्वास्नीको घाँटी नापेको देखिन्छ । स्वास्नीको घाँटी दुबै हातको बुढी औंला जोडेर दंग पर्दै त्यति सानो भनेर कृष्णले एकचोटी म्वाईँ खाएको देखिन्छ । यति सानो घाँटी भन्दै म्वाईँ खाने कृष्णले स्वास्नीलाई मार्ने नै सोचेको छ । नारीलाई आफूले चाहे जस्तो प्रयोग गर्ने सामन्ती प्रवृत्ति कृष्णमा हावी भएको देखिन्छ । कथामा कृष्ण एक मानसिक रोगी हुन् कि भन्ने कुरा देखाएको छ । नयाँ खुकुरीले स्वास्नीलाई नै प्रहार गर्ने विचार बुन्ने कृष्णले स्वास्नीलाई कुनै वस्तुसँग तुलना गरेको छ । नारीलाई भोग्या वस्तुको रूपमा लिएर भोग गरी नारीको अस्तित्व नै समाप्त गर्ने कार्य यहाँ कृष्णले गरेको छ ।

पुरुषकेन्द्री समाजमा महिलाहरूमाथि दमन र शोषण गर्ने काम पुरुषले गरेको छ । नारीको जीवनसँग खेलवाड गरी कृष्णले स्वास्नीमाथि जघन्य अपराध गरेको छ । कृष्णले आफ्नी स्वास्नीलाई अधीनस्थ बनाई उनीमाथि शोषण गरेको कथामा देख्न सकिन्छ ।

३.५.३ ‘बुबू’ कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

‘बुबू’ कथा गोठालेद्वारा रचित लैङ्गिक अधीनस्थतासँग सम्बन्धित कथा हो उक्त कथा बाह्र कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहित रहेको छ । यस कथामा प्रभुत्वशाली, सामन्ती र केन्द्रमा आसिन पुरुषहरूले नारीमाथि हैकम चलाई शक्तिको आडमा नारीलाई अधीनस्थ बनाएको देखिन्छ । पुरुषले नारीलाई भोग्या वस्तुको रूपमा लिई केन्द्रबाट धकेल्दै किनारीकृत गरेको छ । यस कथामा लैङ्गिक अधीनस्थ पात्रका रूपमा बुबू रहेकी छिन् । बुबू वर्गीय र लैङ्गिक रूपमा अधीनस्थ बनेकी छिन् । नारी भएकै कारण प्रभुत्वशाली दरबारका रानीसाहेब लगायत अन्यले अधीनस्थ बनाएको देखिन्छ । पुरुषप्रधान समाजमा महिलाहरूमाथि शोषण उत्पीडन र अत्याचार

भएको छ । लोग्नेको घरको आर्थिक अवस्था कमजोर रहेकाले दूधे छोरोलाई सासूको काखमा छोडेर दरबारमा धाई बुबू बन्नका लागि बाध्य बनाएको देखिन्छ । सासूले ठूलो घरमा हेलमेल बढाउनु पर्छ भन्दै छिमेकीले धाई बुबू बनेर धेरै सम्पत्ति जोडेको कुरा सुनाएर बुबूलाई दरबार जान प्रेरित गरेकी छन् । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

यो सुनेर बुबूले भयभीत भएर सबैलाई हेरेकी थिई । सासूससुरा, लोग्ने सबैलाई त्यसै गरी हेरेकी थिई । त्यस्तै त्रस्त आँखाले घरले कुनाकाप्चामा हेरेकी थिई र खालि मुन्टो हल्लाइरहेकी थिई उसले 'हुन्छ' पनि भन्न सकेकी थिइन, 'नाइँ' पनि भन्न सकेकी थिइन । तर एक दुई दिनपछि ऊ बहिदारको पछि लागेर हिँडेकी थिई । आँखामा दूध ख्वाउँदा ख्वाउँदै चटक्क छोडेको आफ्नो सानो बाबालाई टाँसेको टाँस्यै यो महलको आँ गरेर मुख बाएको ढोकाभित्र पसेकी थिई । (पृ. ६२)

उपर्युक्त उदाहरणबाट लैङ्गिक अधीनस्थ बुबूलाई सासू आमाले भनेको कुरा सुनेर भयभीत भएकी छिन् र सासूससुरा, लोग्ने सबैलाई हेरेकी छिन् । उनले त्यस्तै त्रस्त आँखाले घरको कुनाकाप्चामा हेरेर खाली मुन्टो मात्र हल्लाइरहेको देखिन्छ । उसले हुन्छ पनि भन्न सकेको छैन र नाइँ पनि भनेको देखिँदैन । उनी केही दिन पछि बहिदारको पछि लागेर हिँडेकी देखिन्छ । दूधे बालकको तस्विर आँखामा दूध ख्वाउँदा ख्वाउँदै चटक्क छोडेका आफ्नो सानो बाबालाई टाँसेको टाँस्यै महलको आँ गरेको मुख बाएको ढोकाभित्र पसेकी देखिन्छ । आफ्नो चाहना र इच्छा विपरित बुबूले दूधे छोरोलाई छोडेर दरबारमा धाई बुबू बन्न जानु परेको देखिन्छ । आफ्नो घर परिवारको लागि नारीले नै बलिदान दिनु परेको यस कथामा देखाइएको छ । बुबूमाथि अत्याचार भएको छ । बुबू शक्तिकेन्द्रमा रहेका सामन्तहरूबाट शोषित एवम् अन्याय र अत्याचारबाट पीडित भएकी छिन् । उनलाई प्रभुत्वशाली वर्गले अधीनस्थ बनाएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

धेरै वर्ष बितिसक्यो । चालीस-पैंतालीस वर्ष भैसक्यो । आफ्नो छोरो हुर्केर परदेश लागिसक्यो । सानो राजा ठूलो भएर पनि दाहिजुंगा फुलिसक्यो र सदा सर्वदा आरामकुर्सीमा राज हुने भइसक्यो । तैपनि बुबूमा भित्र त्यो गाँठो बाँकी नै छ न ऊ माया दिन सक्छे, न ऊ माया पाउन सक्छे । (पृ. ६८)

माथिको उदाहरणबाट बुबूलाई अधीनस्थ बनाइ राणाहरूले आफ्नो स्वार्थका लागि प्रयोग गरेको देखिन्छ । धेरै वर्ष बितिसकेको छ । चालिस पैंतालीस वर्षको लामो

समयावधिमा छोरो हुर्केर ठूलो भएर परदेश लागि सकेको छ । सानो राजा जसलाई उसले आफ्नै छोरोलाई नखाएको बुबू खाएर ठूलो बनाएको छ । सानो राजा ठूलो भएर दाही जुगा फुलिसकेको छ र सदासर्वदा आराम कुर्सीमा राज गरेर बसेको छ । तैपनि बुबूको मनमा एउटा गाँठो बाँकी छ जुन गाँठो कहिल्यै फुस्कन सक्दैन । बुबूले न कसैलाई माया दिन सकेको छ न कसैबाट माया पाउन सकेकी छ, बुबू नितान्त एकली भएकी छिन् । उसलाई प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्नका लागि प्रयोग गरेको छ । नारीलाई अधीनस्थ बनाई नारीको अस्वित्वमाथि खेलवाड गरेको छ । बुबूको कारुणिक र निरिह अवस्थाको चित्रण यस कथामा देख्न सकिन्छ । आफ्नो हक र अधिकारका लागि नारीले प्रतिकार गर्न नसक्दा नारी शक्तिविहीन, अधिकारविहीन र आवाजविहीन भएर बाँच्नु परेको छ ।

३.५.४ 'छोरीको बाबु' कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

'छोरीको बाबु' कथाकार गोविन्द गोठालेको *बाह्र कथा* सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । उनका कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति विद्यमान रहेको छ । यस कथामा लैङ्गिक रूपमा बाबुसाहेबले नारीहरूलाई अधीनस्थ बनाई उनीहरूको जीवनसँग खेलेको देखिन्छ । यस कथाकी प्रमुख अधीनस्थ पात्र रोजेट हुन् भने केन्द्रमा आसिन प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा दरबारका बाबुसाहेब रहेका छन् । सदियौँदेखि नेपाली समाजमा राणा शासन कायम रहेको र राणाहरूले नारीमाथि दमन, अत्याचार, यौनशोषण गरी नारीको अस्मिता र अस्तित्वको पतन गर्ने काम गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा दरबारका बाबुसाहेबले रोजेटलाई अधीनस्थ बनाई उनीमाथि यौन शोषण गरेको छ । आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक हरेक कोणबाट पछि परेकी उनीमाथि भएको शोषणलाई उनले शोषणको रूपमा लिएको देखिँदैन । अधीनस्थ पात्रले आफूमाथि भएको अत्याचारको भागीदार आफ्नै भाग्यलाई बनाएको देखिन्छ र प्रभुत्वशालीप्रति कुनै पूर्वाग्रह राखेको देखिँदैन । ज्ञानमान रोजेटकी बाबु हुन् । उनको स्वास्नी र छोरो मरिसकेका छन् भने भएकी एउटी छोरी दरबारमा काम गर्न बसेकी छन् । बुढेसकालको साहाराका लागि दरबारबाट उनले छोरी भिकाउन चाहेको छ । प्रत्यक्ष रूपमा आफ्नो कुरा बाबुसाहेबको अगाडि राख्न नसकेका ज्ञानमानले दरबारमा काम गर्ने खरदारको सहयोग लिएको छ । उनले छोरीलाई घर फर्काएर ल्याउने सपना बोकी दरबार पसेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

चोकसँगैको भैतलामा बरन्डा थियो । त्यही बरन्डामा बाबुसाहेब सवारी भयो । सँगै टाँसिएकी एउटी नानीसाहेब पनि थिई । बाबुसाहेबको भोटो लगाएको जीउ सारा भार नानीसाहेबको आँगमा परेर झुकेको थियो । बाबुसाहेबको देब्रे हातले नानीसाहेबलाई अँगालेको थियो । अँगालेकी नानीसाहेब बाबुसाहेब टक्क रोकिबक्स्यो ज्ञानमान स्वप्निल दृष्टिले हेरिरह्यो । हेर्दा हेर्दै त्यो नानीसाहेब उसकी छोरी भई, हो, उसैकी छोरी । उसले हेरिरह्यो । हो उसैकी छोरी । छोरीको ओठमा मुस्कान खेलेको थियो र आँखा नाचेको थियो । बाबुसाहेबले ज्ञानमानलाई शिरले अधिल्लिर आउन इसारा गरिबक्स्यो । ढोकेले भन्यो, “मर्जी भएको देखेनौ ?” (पृ. २८)

उपर्युक्त उदाहरणबाट ज्ञानमानले छोरी रोजेटलाई घर फर्काउने सोचले दरबार पुगेको देखिन्छ । दरबारमा पुग्दा बाबुसाहेबसँग एउटी नानीसाहेब पनि सँगसँगै आएकी छिन् । बाबुसाहेबको भोटो लगाएको जीउको सारा भार नानीसाहेबको आँगमा झुकेको देखिन्छ । उनको देब्रे हातले नानीसाहेबलाई अँगालेको छ । अँगालेकी नानीसाहेब सहित बाबुसाहेब पनि रोकेको देखिन्छ । हेर्दा हेर्दै त्यो नानीसाहेब ज्ञानमानकै छोरी रोजेट हुन्छे । यो सब देखेर ज्ञानमान अचम्ममा परेको छ । छोरीको ओठमा मुस्कान खेलेको छ भने आँखा नाचेको देखिन्छ । बाबुसाहेब जस्ता दरबारीया शक्तिको आडमा प्रभुत्वशाली बनेकाहरूले नारीलाई मनोरञ्जनका लागि प्रयोग गरेको छ । नानीसाहेब जस्ता आर्थिक, सामाजिक रूपले पछि परेकाहरूलाई अधीनस्थ बनाई स्वार्थपूर्ति गरेको देखिन्छ ।

ज्ञानमान वर्गीय रूपमा सीमान्त पात्र हुन् । ऊ सँग सानो घर छ र त्यो घरमा ऊ एकलै छ । बुढेसकालको साहाराका लागि छोरी रोजेटलाई फर्काउने क्रममा दरबार पुगेका ज्ञानमानले बाबुसाहेबलाई दर्शन गरेको छ । बाबुसाहेबकै अँगालोमा रहेकी रोजेटलाई च्याप्प समाएर यो जान मान्छे त भन्ने प्रश्न ज्ञानमानलाई सोधेको छ । यस सम्बन्धी निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

ज्ञानमान अधिल्लिर बढ्दै, बढ्दै गयो र दर्शन गर्यो ।

बाबुसाहेबको अँगालो हालेको हातले उसकी छोरीको सुकुमार शरीर बेस्सरी च्याप्यो । बाबुसाहेबको मसिनो स्वर ज्ञानमानको कानमा पर्यो, “किन आएको ?”

(पृ. २९)

माथिको उदाहरणबाट ज्ञानमानले दरबारका प्रभुत्वशाली पात्र बाबुसाहेबलाई दर्शन गरेको छ । उनले रोजेटलाई लिन आएको कुरा थाहा पाएर तिम्री छोरी जान मान्छे र भन्दै पठाउन मानेको देखिँदैन । उनले रोजेटको बाबुकै अगाडि रोजेटलाई अँगालो हालेर उनको सुकुमार शरीरलाई बेस्सरी च्यापेको देखिन्छ । रोजेट उनको मनपर्ने नानीसाहेक भएकाले उसले पठाउन मानेको देखिँदैन । छोरी रोजेटलाई पनि बुबासँग फर्केर त्यहि गरिवी, भोकमरी र अभावमा बाच्नु छैन तसर्थ उसले पनि कुनै प्रतिक्रिया नै दिएको देखिँदैन । यस कथामा नारीलाई अधीनस्थ बनाउने काम प्रभुत्वशालीहरूले गरेको छ भने अधीनस्थ बन्न सहर्ष स्वीकार भने नारीले नै गरेको छ ।

नेपाली समाजमा परिवारदेखि राज्यको उच्च तहसम्म पुरुषहरू नै सत्ता र शक्तिको केन्द्रमा रहेका छन् । नारीलाई अनेकै कारणले लैङ्गिक यातना र पीडा दिई किनारामा पुर्याइ अधीनस्थ बनाएको छ । लैङ्गिकताका आधारमा हेर्दा प्रस्तुत कथामा रोजेटको भूमिका त्यति सशक्त रहेको देखिँदैन । बाबुसाहेबले रोजेटमाथि शारीरिक शोषण गरेता पनि अधीनस्थ बनाइ उनीबाट फाइदा लिए पनि उनले यसलाई स्वीकार गरेको देखिन्छ र आफू अधीनस्थ हुनुमा कुनै आपत्ति रहेको देखिँदैन ।

३.५.५ 'इतिहासले बिसँको घटना' कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिका

'इतिहासले बिसँको घटना' कथा गोविन्द गोठालेको *बाह्र कथा* सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । यस कथामा लैङ्गिक अधीनस्थताको चर्चा गरिएको छ । प्रस्तुत कथा सदियौँदेखि प्रचलित सती प्रथासँग सम्बन्धित रहेको छ । सती प्रथा परम्परादेखि चल्दै आएको र त्यसको शिकार पनि नारी नै हुनु परेको कारुणिक व्यथा यस कथामा रहेको देख्न सकिन्छ । लोग्नेको मृत्यु पछि स्वास्नी पनि ज्यूँदै चितामा जल्नु पर्ने र नारीले अकाल मृत्यु वरण गर्नु पर्ने कठोर अमानवीय घटना समाजमा प्रचलित रहेको देख्न सकिन्छ । यस कथामा अधीनस्थ नारी पात्रका रूपमा षोडशी रहेकी छिन् । प्रभुत्वशाली वर्गका राजासाहेबले आफ्नो यौन चाहना पूर्ति गर्नका लागि षोडशीलाई मगाएको पाइन्छ । नारीको शरीरसँग खेल्ने र नारीलाई लुगा फेरे सरी फेर्ने र फाल्ने प्रवृत्ति राजा, महाराजाहरूको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

राजाको कक्षको पर्दा सरासर खुल्यो । राजा रुपवती यौवनाहरूले घेरिएर अवस्थित थिए । भर्खर मात्रै रित्तिएको सुराको प्याला भुइँमा राखेर राजाले

आफ्नो दृष्टि यो भरखर प्रवेश गरेकी षोडशी युवतीमाथि पारे । आँखीभौँसमेत सेता भएको राजाको जर्जर शरीरमा हलचल पैदा भयो र उनको सेतो मुटु ठे जुँगा भएको ओठ मुस्कुरायो । परिचारिकाले युवतीलाई अलि बेसरी तानेर कक्षभित्र घुसाई, कर जोडेर प्रणाम गरी र बाहिर निस्की । युवती कक्षभित्र घुसिसकेकी थिई । राजाको इसारा पाएर यौवनाहरू हावभावसहित ओभेल भए । अब राजा र षोडशी मात्रै कक्षमा थिए । (पृ. ९०)

उपर्युक्त उदाहरणबाट राजा विलाषी रहेको देख्न सकिन्छ । यहाँ राजाको कक्षको पर्दा खोलेको छ । राजा रूपवती युवतीहरूबाट घेरिएको छ । भरखर मात्रै सित्तिएको सुराको प्याला भुईँमा राखेर राजाले आफ्नो नजर भरखर प्रवेश गरिएको षोडशी नामक युवतीमाथि परेको देखिन्छ । आँखी भौँ समेत सेता भैसकेका राजाको जर्जर शरीरमा षोडशीलाई देख्ने बित्तिकै एकप्रकारको हलचल पैदा भएको देखिन्छ र राजाले युवतीलाई देखेर मुस्काएको छ । षोडशीलाई परिचारिकाले अलि बेस्सरी तानेर कक्षभित्र घुसाएर आफ्ना दुई कर जोडी प्रणाम गरी बाहिर निस्केकी देखिन्छ । राजाको इसारा पाएर युवतीहरू हाव भावसहित ओभेल भएको देखिन्छ । कक्षमा राजा र षोडशी मात्र रहेका छन् ।

राजा सत्तासीन, शक्तिशाली, सामन्ती र केन्द्रमा आसिन पुरुष पात्र हुन् । धन सम्पत्ति र शक्तिका आडमा उनले नारीलाई आफ्नो मनोरञ्जनको साधन बनाएको छ । राजासाहेक जस्ता पुरुषहरूले षोडशी लगायत अन्य युवतीहरूलाई अधीनस्थताको स्थितिमा ल्याई उत्पीडन गरी किनारामा पुर्याएका छन् । राजा युवतीको जोवन देखेर लोभिएको छ । युवतीको चाह विपरित राजाको कक्षमा पुर्याएको हुँदा उनी जड हो नि चेतन सरी उभिएको देखिन्छन् । राजाको ओठले युवतीको अधर चुम्बन गर्न खोज्दा खोज्दै त्यसैबीचमा लत्रंग भुन्डिएर घुप्लुक्क शट्यामा पछारीएर मृत्यु वरण गरेको पाइन्छ । राजाको मृत्यु पछि षोडशी पनि सती गएको देखिन्छ । यस सम्बन्धी निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

त्यो पुरुषको हातले षोडशीको डढेको शरीरलाई अँगाल्न पुग्यो । त्यही वेगमा राजाको आधा सल्केको देह उछिट्टिएर चिताबाट झर्न पुग्यो । ब्राह्मणहरूले झम्टेर त्यो पुरुषलाई चिताबाट झर्न गुग्यो । ब्राह्मणहरूले झम्टेर त्यो पुरुषलाई चिताबाट झर्न खोज्नु अघि नै त्यो पुरुष षोडशीलाई समाएको समायै अनुहार डढेर मरिसकेको थियो । (पृ. ९२)

उपर्युक्त उदाहरणबाट नेपाली समाजमा प्रचलित सती प्रथाले गर्दा मृत लोग्नेसँगै जीवित स्वास्नीहरूले पनि बलिदान दिनु पर्ने अमानवीय संस्कारको चित्रण गरिएको छ । षोडशीलाई भोग गर्न नै नपाई राजाले मृत्यु वरण गरेको छ भने षोडशी पनि उक्त मृतकका साथ लागेर सती जानु परेको देखिन्छ । यस कथनद्वारा षोडशीलाई विवाह गर्न तयार रहेको पुरुषको हातले उनको डढेको शरीरलाई अँगाल्न पुगेको छ । त्यही वेगमा राजाको आधा सल्केको देह उछिट्टिएर चिताबाट भाँन खोज्नु अघि नै त्यो पुरुष षोडशीलाई समाएको समायै अनुहार डढेर मरिसकेको देखिन्छ । आफूले मन पराएर विवाह गर्न खोजेकी केटीलाई जलाउँदा रोक्न खोज्दा उक्त पुरुष पनि षोडशीसँगै जलेर मरेको देखिन्छ । केन्द्रमा आसिन शक्तिशालीहरूकै कारण नारीहरू कहिल्यै स्वतन्त्र हुन सकेको देखिँदैन । प्रचलित कुसंस्कारले गर्दा निर्दोश षोडशीका साथै रानी, महारानी, पटरानी लगायत राजाका अन्य युवतीहरूले पनि अकालमा ज्यान दिनु परेको देखिन्छ ।

३.६ निष्कर्ष

गोविन्द गोठालेका ‘लक्ष्मीपूजा’, ‘त्यो क्रान्तिको प्रतीक’, ‘मालिकको कुकुर’, ‘भाँडो’ र ‘साठी रुपियाँ’ कथाहरूमा वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाका साथै प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष अन्याय र अत्याचार विरुद्ध आवाज उठाउन नसक्नाले सीमान्त वर्ग सधैं अधीनस्थ रहनु परेको कथामा देखाइएको छ । उनका ‘बाढी’ र ‘के गरेकी शोभा’ कथामा पनि जातीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाको खोजी गरिएको पाइन्छ । उच्च जातकाले निम्न जातकालाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक रहेको यहाँ देख्न सकिन्छ । सानो जातका भएकाले उच्च जातका घरमा दास सरह बस्नु पर्ने र आफ्नो अस्तित्व समेत नभएको कुरा ‘बाढी’ कथामा देख्न सकिन्छ । गरिबी र सानो जात भएकै कारण प्रभुत्वशाली वर्गले साना जातकालाई नोकर बनाएर अधीनस्थताको स्थितिमा पुर्याएको देखिन्छ । त्यसैगरी लैङ्गिक सीमान्तीयताका आधारमा ‘निन्द्रा आएन’, ‘कृष्ण र खुकुरी’, ‘छोरीको बाबु’ ‘बुबू’ र ‘इतिहासले बिर्सेको घटना’लाई लिएको छ । यी कथाहरूमा प्रभुत्वशाली पुरुष वर्ग समक्ष नारीहरूले आवाज उठाउन सकेको देखिँदैन । नारीहरूले आत्म रक्षाका लागि आवाज उठाइहाले पनि त्यो आवाजलाई दबाउने, अधीनस्थ बनाउने गर्दछन् भन्ने कुरालाई यहाँ व्यक्त गरेको देखिन्छ ।

चौथो परिच्छेद

गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना

४.१ विषयपरिचय

गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना के, कति मात्रामा पाउन सकिन्छ । कथामा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र बोलेको छ वा अरू कसैले उसका लागि बोलिदिएको छ ? सीमान्त पात्र आफ्नो हक र अधिकारप्रति सचेत छ कि छैन ? प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तहरूमाथि शोषण, दमन अन्याय र अत्याचार गर्दा तिनीहरूले प्रतिकार गर्ने र अन्याय अत्याचार विरुद्ध आवाज उठाउन सकेको छ कि छैन ? प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तप्रति गरेको शोषण दमनलाई बुझ्न नसकेर आफ्नो भाग्यलाई दोष दिएको छ ? आफ्नो अवस्थाको भागिदार आफ्नै भाग्य र कर्मलाई दोष दिएको त छैन । यी यस्ता प्रश्नहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छ । कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तहरूको सूक्ष्म र सघन अध्ययनका लागि त्यस कृतिमा निहित सीमान्त पात्रहरूको प्रतिरोध चेतनाको खोजी गरिन्छ । यससम्बन्धी मोहनराज शर्माले आफ्ना धारणा यसरी व्यक्त गरेका छन् :

गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाकले के अवरजन बोल्न सक्छन् भन्ने प्रश्न उठाएकी छिन् । यस प्रश्नको उत्तर पनि उनले नै दिएकी छिन् । उनका विचारमा अवरजन (सीमान्त) आफ्ना लागि आफैं बोल्न सक्दैनन् । तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनका लागि बोलिदिनु पर्छ भन्ने मान्यता रहेको छ । त्यसो त अवरजन आफ्ना सुख दुःख व्यक्त गर्ने सक्दैनन् भन्ने होइन तर त्यस्ता अभिव्यक्ति, स्वर ज्यादै मसिनो भएकाले नसुनिदिएर आफैं दबिन्छ वा अरू कसैले नसुनोस् भनेर शक्तिशालीद्वारा दबाइन्छ । स्पिभाकका विचारमा अवरजन आफ्नो प्रतिनिधित्व पनि आफैं गर्न सक्दैनन् तसर्थ बौद्धिक वर्गले तिनको प्रतिनिधित्व गरिदिनु पर्छ भन्ने उनको मान्यता छ । (२०७०, पृ. ३१८)

सीमान्तहरू आफूलाई जति अन्याय र अत्याचार हुँदा पनि चूपचाप सहेर बसेका हुन्छन् । उनीहरूका लागि अरूले आवाज उठाइदिनु पर्ने हुन्छ । उनीहरूले सुखदुःख व्यक्त गर्न सके पनि उनीहरूको आवाज सानो भएकाले कसैले नसुन्ने र आवाज स्वतः दबिएर जाने गरेको पाइन्छ । सीमान्तहरूले आफ्नो प्रतिनिधित्व आफैं गर्न नसक्ने हुँदा बौद्धिक व्यक्तिले गरिदिनु पर्ने देखिन्छ । यस सम्बन्धमा तारालाल श्रेष्ठ आफ्ना विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सबाल्टर्न वर्ग इतिहासको पानामा आवाजविहीन र इतिहासविहीन अवस्थामा छ । तर साहित्यिक पाठभित्र सबाल्टर्न पूर्ण कठपुतली, सहायक दमित मात्र छैन । साहित्यमा सबाल्टर्न बोल्ने स्पेस छ, जहाँबाट सबाल्टर्न वर्ग बोल्न सक्छ । वाचित लोककला, प्रदर्शन, साहित्य र संस्कृतिमा सबाल्टर्न पात्रहरू बढी स्वाधीन र स्वतन्त्र भएर बोल्छन् । सबाल्टर्न बहु आयामिक पात्रहरू हुन् । उनीहरूको उपस्थिति जहाँतहीं रहन्छ तर केन्द्रमा सबाल्टर्न चेतना भेटिँदैन । मूल धारको मानकीय पाठमा सबाल्टर्नको उपस्थिति छैन भए पनि सीमान्तीकृत र कमजोर छ । सम्भ्रान्तको मानकभित्र सबाल्टर्न पात्रहरू बोल्न सक्दैनन् । उनीहरू बोले पनि प्रभावकारी भएर सुनिँदैन तैपनि साहित्यमा सबाल्टर्न आफ्नै आवाजमा विविध मोडबाट बोलि रहेको हुन्छ ।
(२०६८, पृ. ५४-५५)

तारालाल श्रेष्ठका विचारमा साहित्य र संस्कृतिमा सबाल्टर्न पात्रहरू बढी स्वतन्त्र भएर बोल्ने र उनीहरूको उपस्थिति जहाँतहीं रहने भए पनि केन्द्रमा भने सबाल्टर्न चेतना भेटिँदैन । मूल धारमा सीमान्तहरूको उपस्थिति पाइँदैन र उनीहरूलाई सीमान्तीकृत र कमजोर बनाइन्छ । उनीहरूले बोले पनि सम्भ्रान्तहरूले सुन्दैनन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ ।

४.२ सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी मान्यता

समाजमा विभक्त वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभाजनका कारण समाजमा उच्च, निचता, माथिल्लो, तल्लो, प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति सृजना भएको देखिन्छ । सीमान्त वर्गले चेतनाको विकास गरी प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको अन्याय, अत्याचार र दमनविरुद्ध आवाज उठाउन खोजेका हुन्छन् । प्रभुत्वशाली वर्गले समाजमा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनैतिक जस्ता क्षेत्रमा अगाडि बढ्न खोज्ने सीमान्त वर्ग र व्यक्तिलाई किनारामा पुर्याउने गर्छन् । यी यस्ता दमनकारी विभेदलाई अन्त्य गर्न सीमान्तहरूले आवाज उठाउने गरेका छन् । सीमान्त वर्गलाई समाजमा विस्थापित गर्न शक्तिशाली वर्गले आफू अनुकूलको संस्कृतिको निर्माण गरी आफ्नो अधीनस्थ बनाउने गरेको देखिन्छ । सीमान्त वर्गले आफ्नो हक, हीत र अधिकारका लागि प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष आवाज उठाउनु नै चेतनाको विकास हुनु हो । सीमान्त वर्गले पनि समाजमा आफ्नो अस्तित्व स्थापनाका लागि बौद्धिक कार्यमा समावेश भएको कुरालाई मोहनराज शर्माले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

अवरजन भनेको यस्तो परिधीय वा सीमान्तीकृत समूह, समुदाय वा व्यक्ति हो जो केन्द्रको सुविधा तथा विशेषाधिकारबाट बहिष्कृत र उपेक्षित गरिएको छ । सामान्यतः यिनीहरू सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक विशेषाधिकारबाट बञ्चित पारिएका छन् तर यिनमा सामर्थ्य र सम्भावना चाहिँ छ । नेपालमा अवरजन भनेको मुख्यतः मध्य र सुदूर पश्चिमका पुरुष तथा महिलाहरू, दलितहरू, जातीय अल्पसंख्यकहरू तथा द्वन्द्व र अन्य प्रकारका पीडितहरू हुन् । (२०७०, पृ. ३१९)

सीमान्तहरूभित्र अधीक क्षमता रहेको हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त वर्गलाई माथि उठ्न नदिने हुनाले यिनीहरूले प्रतिरोध गर्न खोजे पनि उनीहरूको आवाजलाई दबाउने गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी समाजमा जातीयताको अन्यका लागि समाजमा विभेद हटाई उनीहरूको संरक्षणका निम्ति अमेरिकामा भएको अश्वेतलाई स्वेत संस्कृति अनुरूप ढाल्ने र नारीहरू माथिको निरन्तर उत्पीडनलाई अन्य गर्ने कुरालाई अमर गिरीले यसरी व्यक्त गरेका छन् :

अमेरिकी समाजलाई 'मेल्टिङ् पट' भनिन्छ । यसको तात्पर्य विविध जातीय संस्कृति एउटै अमेरिकी धारमा विसर्जन हुनु भन्ने हुन्छ । यसका विरुद्धको वैचारिक आन्दोलनका कारण 'मेल्टिङ् पट' का ठाउँमा 'सलादको भाँडो' को अवधारणालाई सुत्रबद्ध गरियो । भिन्न भिन्न जातीय, सांस्कृतिक समूह र पछि परेका पक्षहरूका अधिकारलाई विशेष ख्याल गर्नु पर्छ र उनीहरूको संरक्षणका निम्ति आवाज उठाउनु पर्छ भन्छ । बहुसंस्कृतिवाद भिन्नताका बीचमा संगसंगै हिँड्ने मान्यता राख्छ र त्यसै अनुरूपको अध्ययनकने अपेक्षा पनि गर्छ । (२०७१, पृ. ३६)

सदियौदेखिँ समाजमा विद्यमान वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्त वर्गले आफ्नो अस्तित्व वा आत्म रक्षाका लागि आवाज उठाउनु पर्छ भन्ने मान्यताको विकास भएको छ ।

सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी प्रशस्त अध्ययन भएको पाइन्छ । नेपाली समालोचनामा डा. तारालाल श्रेष्ठद्वारा लिखित ग्रन्थ *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न* मा महत्त्वपूर्ण विषयलाई उठाइएको छ । श्रेष्ठका यस ग्रन्थमा सबाल्टर्न अध्ययनको विस्तृत परिचय पाइन्छ । सबाल्टर्नको अवस्था सम्बन्धी तारालाल श्रेष्ठले आफ्ना विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सबाल्टर्न अध्ययनलाई मानिसहरू गरिब र सर्वहारा अनि समाजका पिछ्छिइएका र सीमान्तीकृत मानिसहरूको अध्ययनको पर्यायको रूपमा लिइन्छ । भारतका कतिपय साहित्यिक संगोष्ठीमा र नेपालका अनेकौँ साहित्यिक छलफल तथा लेखनमा सबाल्टर्नलाई श्रमिक र सर्वहारा वा उत्पीडित वर्गको रूपमा चित्रित गरिन्छ । सबाल्टर्न जनसमुदायहरू र उत्पीडित वा सीमान्तीकृत वर्गको अध्ययन गर्ने मानिसहरू सबाल्टर्नलाई वर्ग, जनजाति, भौगोलिक रूपमा उपेक्षित मानिस, दलित, अल्पसङ्ख्यक सबैको पर्यायको रूपमा लिन्छन् । (२०६८, पृ. १०७)

सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना सम्बन्धी धेरै विद्वान्हरूले अध्ययन गरेका छन् । सीमान्तहरू गरिब र सर्वहारा हुन् । उनीहरू समाजका पिछ्छिइएका, अविकसित र अशिक्षित हुन्छन् । सीमान्त भन्नाले तल्लो वर्ग, जनजाति, भौगोलिक रूपमा उपेक्षित मानिस, दलित र अल्पसंख्यक सबै पर्दछन् भन्ने उनको बुझाइ छ । यस सम्बन्धी राजेन्द्र सुवेदीले आफ्ना विचार यसरी व्यक्त गरेका छन् :

सबाल्टर्न अध्ययन गर्नेले विशिष्ट, उपेक्षित इतिहासका खण्डहरूलाई अध्ययन गर्नु भन्ने मानेकाले इटालीका मार्क्सेली स्वतन्त्र चिन्तक आन्तोनियो ग्राम्स्कीबाट सबाल्टर्न शब्द लिइयो । भारतमा सबाल्टर्नको अध्ययन गर्नेले इतिहासको उध्वरेखीय चरित्र नहेरी तिर्यक रेखीय चरित्र हेरे । उनीहरू भारतका किसानहरूले बेला बेलामा चलाएका स-साना लुप्त आन्दोलनहरूका इतिहास तिर फर्के । ती महिला, जाति र धर्मका खण्डित घटनातिर फर्के, गुहा भन्छन्-यी सबै आन्दोलनहरू आफ्नो समयका गतिता विद्रोह थिए ती सानातिना यसो उठेका विद्रोह नभएर बनिबनाउ आन्दोलन थियो । त्यसैले आज तिनको अध्ययन, तिनको पुर्नव्याख्या गर्नु अति सान्दर्भिक छ भन्ने तिनको धारणा रह्यो । (२०७१, पृ. १०९)

सबाल्टर्न अध्ययनभित्र सबाल्टर्नका बोलि र प्रतिरोध चेतनासम्बन्धी मान्यताहरूलाई समेटिएको पाइन्छ । विभिन्न विद्वान्हरूले साधारण किसान र तल्लो वर्गको दृष्टिबाट सबाल्टर्नलाई अर्थ्याएको छ र सबाल्टर्नको अध्ययन हुनु पर्छ भन्ने आवाज उठाइएको पाइन्छ ।

४.४ गोविन्द गोठालेका कथामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

गोविन्द गोठालेको चार वटा कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत बाह्र वटा कथाहरूमा मात्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी गरिएको छ । वर्गीय सीमान्तहरूका आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजीका क्रममा 'लक्ष्मीपूजा', 'साठी रुपियाँ', 'त्यो क्रान्तिको प्रतीक', 'मालिकको कुकुर' र 'भाँडो' गरी पाँच वटा कथालाई लिइएको छ । 'बाढी' र 'के गरेकी शोभा' यी दुई कथामा जातीय आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी गरिएको छ । त्यसै गरी 'निन्द्रा आएन', 'कृष्ण र खुकुरी', 'छोरीको बाबु', 'बुबू' र 'इतिहासले बिर्सेको घटना' गरी पाँच वटा कथामा लैङ्गिक सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ ।

कृतिभिन्न सीमान्त वर्ग के कसरी बोलेका छन् । उनीहरू आफैं आफ्ना लागि बोलेका छन् वा छैनन् ? उनीहरूले आत्म रक्षाका लागि के कस्ता प्रयासहरू गरेका छन् ? प्रभुत्वशाली वर्गको हैकमलाई प्रतिरोध गर्न सकेका छन् कि छैनन् ? उनीहरूले आफ्नो हक, हित र अधिकारका लागि शक्तिशाली वर्गको प्रतिकार गरी आफ्नो अस्तित्व स्थापना गरेका छन् कि छैनन् ? उनीहरूका लागि अरू कसैले बोलि दिएका छन् कि ? सीमान्त वर्गले आफ्नो नियती र धर्म सम्झी हैकमवादीहरूका अधीनस्थ भएका छन् कि भन्ने कुराहरूको खोजी यहाँ गरिएको छ । सीमान्तहरू समाजमा विभाजित वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा विभक्त छन् । तिनीहरूले आफ्ना स्थानबाट माथि उठेर दमनकारी विरुद्ध स्वपहिचान र स्वतन्त्रताका लागि आवाज उठाउन सकेका छन् वा छैनन् भन्ने कुराहरू कृतिभिन्न निहित भएर विश्लेषण गरिएको छ ।

४.३.१ 'लक्ष्मीपूजा' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

'लक्ष्मीपूजा' कथा वि.सं २०१३ सालमा रचिएको कथा हो । प्रस्तुत कथा *कथा-संग्रह* नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । प्रस्तुत कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना सम्बन्धी प्रतिनिधित्व गराइएको छ, छैन ? प्रतिनिधि पात्र कसरी बोलेको छ ? ऊ आफ्नो हक र अधिकारप्रति सचेत भएको छ कि छैन ? सीमान्तहरूको प्रतिरोध चेतनाका लागि यी प्रश्नहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । कुनै पनि साहित्यिक कृतिभिन्न सीमान्तहरूको सघन अध्ययनका लागि कृतिमा उसको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी गरिन्छ । प्रस्तुत 'लक्ष्मीपूजा' कथामा प्रमुख र गौण पात्रहरूको उपस्थिति पाइन्छ । वर्गीय विभेदका कारण

धनी र गरिबबीचको असमानता अत्यधिक रहेको देखिन्छ । सीमान्तहरूले आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन सकेको देखिँदैन । सीमान्तहरूबाट उठेका आवाजलाई दबाउन खोज्ने, नसुनिदिने र किनारामा पुर्याउने गर्दछन् । यस कथामा सीमान्त पात्रका रूपमा लाल र लालकी आमा रहेकी छन् । सीमान्त भएकै कारण लाललाई हेपेको छ । लालकी आमा बिरामी भई ओछ्यानमा थलिँदा पनि कसैले उनीहरूलाई सहयोग गरेको पाइँदैन । छोरा लाललाई दिएको आस्वासनको घुम्टो पनि उघिसकेको छ । सिपाई दाइले लक्ष्मीपूजाका लागि मिठाई, फलफूल ल्याइ दिन्छ, भनि छोराको मुख बन्द गराउन खोजेकी आमालाई लालले प्रश्न प्रतिप्रश्न गरी आफूभित्रको आवाज र प्रतिरोध चेतनालाई प्रस्तुत गरेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

आमाले छोराको निर्दोषता पूर्ण अनुहार एक टकसित ताकि रही । छोराको आमा रिसाई भन्ने डरले जुरूक उठ्यो र ‘अब त म पनि ल्याउँछु’ आमा भन्दै बाहिर निस्क्यो । गएको मात्रै थियो, कालो निलो अनुहार लिइर लाल देराभित्र पस्यो । पस्नासाथ चिच्याउँदै भन्यो –आमा, आमा !

आमाले कुनै कुराको आशङ्काले मुख छोपी सकेकी थिई । लालले हडबडाउँदै भन्दै गयो –आमा सिपाही दाई त पालोमा गयो ।

आमा निशब्द भई र भित्र भित्रै साँस बन्ददद हुँदै गयो आमाले विस्तारै अनकनाउँदै भनी –अब के भयो त ?

‘सिपाही दाई पालोमा गयो, अब कसले ल्याउँछ’ आमा “हुँ” चूप लागी । लाल आमाको सो छाँट देखेर निराश भइसकेकी तैपनि आमाले छोपिराखेको घुम्टो तान्दै सोध्यो – ल्याउँदैन त ? ल्याउँछ ?

“न करा जा, निन्द्रा आयो म सुत्छु । “भन्नुस्त ल्याउँछ ?”

आमाले हृदयलाई कडा पारेर भनी – ल्याउँदैन ।

त्यसवेलासम्म लालको आँखा रातो भईसकेको थियो । रुन्चे स्वरले भन्यो – अब कसले ल्याउँछ । भन्दा भन्दै आँशु खसालेर रुन लाग्यो ।

“कसैले पनि ल्याउँदैन” “हिजो किन भनेको त – उसले ल्याउँछ किन छकाएको त किन ?” (पृ.९-१०)

प्रस्तुत उदाहरणका आधारमा लक्ष्मीपूजा जस्तो महान चाडमा पनि लाल र लालकी आमा जस्ता सीमान्त पात्रहरूको दयनीय अवस्थाले गर्दा उनीहरूको चाड पनि खल्लो भएको पाइन्छ । बालपात्र लालको अनगिन्ती प्रश्नले सीमान्त पात्रको आवाज र प्रतिरोध चेतना के, कस्तो रहेको छ भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । सिपाही दाइले लक्ष्मीपूजाका लागि आवश्यक सामग्री ल्याइदिनुहुन्छ भन्ने आमाको कुरा भुटो रहेको लालले थाहा पाएको देखिन्छ । लाल बाहिर निस्कदा सिपाही दाई पालोमा गएको देखेर अब कसले सामग्री ल्याउँछ भनी आमासँग लालले प्रश्न गरेको देखिन्छ । लालको प्रश्नको उत्तर दिन नसकी निस्तब्ध भएर भित्र भित्रै उनको स्वास बन्द भएको देखिन्छ । छोराको प्रश्नको उत्तर दिँदै अब के भयो त भनी नल्याए भनि लाललाई सम्झाएको छ । छोराको मन राख्नलाई आमाले भुट बोलेको देखिन्छ । पैसाबिना लक्ष्मीपूजा गर्न नसकेको देखिन्छ ।

लालभित्रको दमित आवाज बाहिर निस्केको देखिन्छ । लाल जस्ता सीमान्त पात्र समाजमा गरिवीका कारण भोक भोकै हुनु परेको र उनीहरूका लागि कसैले नबोलेको देखिन्छ । आमाले किन भुट बोलेको भन्दै आफूभित्र निहित आवाजलाई बुलन्द बनाएको छ । आमा पनि सीमान्त पात्र भएकाले छोराको चाहना पूरा गर्नका लागि असक्षम रहेको देखिन्छ । सीमान्त पात्र लालकी आमाले अरूका घरमा काम गरेर सेवा पुर्यायता पनि आवश्यक पर्दा उनीहरूलाई सहयोग गर्ने कोही नभएको देखिन्छ । सीमान्त भएकै कारण उनीहरू किनारामा परेका छन् र उनीहरूले आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन सकेका छैनन् । प्रभुत्वशाली समाजमा सीमान्तहरूको कुनै मुल्य र मान्यता नै रहेको पाइँदैन । लालको लक्ष्मीपूजा गर्ने सपना साकार नभए पछि चोरेर भए पनि पूजा गरेको पाइन्छ । चोरेर भए पनि लक्ष्मीपूजा गरेका लालले आफूभित्रको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विकास गरेको देखिन्छ । अरूले जस्तै आफूले पनि लक्ष्मीको पूजा गरी धेरै धन भित्राउने रहर बोकेका लालले अर्काको घरको दियो र फूलपाति चोरेर भए पनि पूजा सम्पन्न गरेको देखाइएको छ । उक्त उदाहरणलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

लालले केही नकोलिकन रातो सलाई बालेर चोरेर ल्याएको एउटा पाला बाल्यो । आमाले देखी – दुई वटा पाला चोरेर ल्याएको रहेछ । आमाले जंगिएर भनी – लाल तेरो गाला फोडु, लाल डिच्च हाँसिरहेको थियो । दिक्क हुँदै फेरि भनी – त्यसो गर्नु, अर्काको चोरेर

अभ्र पनि लाल केही नबोलेर इस्कोटको खलिबाट दुईता पोकाहरू भिक्न लागि रहेको थियो । आमा टोल्या हेरि रही ।

अनि लाज मान्दै, अलि सशङ्कित, अलि डराउँदै लालले आमाको मुख पुलुक हेर्यो । आमा अभ्र पनि चूप भएर लाललाई हेरि रहेकी थिई ।

“आमा लक्ष्मी पूजा !” लालले कराएर भन्यो । (पृ. १३)

प्रस्तुत उदाहरणबाट लालमा सीमान्त चेतना वा सीमान्तको प्रतिरोध चेतना सशक्त रूपमा रहेको पाइन्छ । लालकी आमाले प्रभुत्वशाली वर्ग सामु आवाज उठाउन सकेको देखिँदैन । जीवनभर अरूको दासी भएर गुजारा गर्नु पर्दा पनि आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन नसक्नु सीमान्तको कमजोरी रहेको देखिन्छ । बाल पात्र लालले अरूले जस्तै आफूले पनि लक्ष्मीपूजा गर्न चाहेको तर गरिवीका कारण घरमा केही नहुँदा अरूको चोरेर भए पनि आफ्नो सपना पूरा गरेको देखिन्छ । लालले नबोली चोरेर ल्याएको पाला बालेको देखेर आमाले गाली गरेकी छन् तर लाल डिच्च हाँसेर आमालाई केही जवाफ फर्काएको देखिँदैन । लालले अभ्र केही पोका भिक्ने लक्ष्मीपूजा गरेको छ र खुसी हुँदै आमा लक्ष्मीपूजा भन्दै पूजा गरेको देखिन्छ । यसरी यस कथामा प्रयुक्त पात्रहरू सीमान्त भएकै कारण आफ्नो सुख र दुःख अरू समक्ष व्यक्त गर्न सक्दैनन् । प्रभुत्वशाली वर्गले पनि उनीहरूलाई अधीनस्थ बनाएर फाइदा लिएका हुन्छन् । उनीहरूले बोलि हाले पनि उनीहरूको आवाज सुन्न चाहँदैनन् र दबाउने गरेको यहाँ देख्न सकिन्छ । लालले आफूभित्रको प्रतिरोध चेतनाको विकास गरी अरूले पूजा गरेको सामग्री चोरेर भए पनि लक्ष्मीपूजा गर्नाले ऊ भित्र दमित आवाज बाहिरिएको देख्न सकिन्छ । तसर्थ यस कथामा प्रतिरोध चेतना सन्तोषजनक रहेको देखिन्छ ।

४.३.२ ‘साठी रुपियाँ’ कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

‘साठी रुपियाँ’ कथा गोठालेको *प्रेम र मृत्यु* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । प्रस्तुत कथामा घरपट्टि बुढी सानुमायाले प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधित्व गरेको देखिन्छ । वर्गीय दृष्टिले हर्षवीर, साँहिली र साँहिलीको बच्चा सीमान्त पात्र हुन् । उनीहरूको आर्थिक स्थिति दयनीय रहेको पाइन्छ । दैनिक रूपमा काम गरेता पनि दुई छाक खान र खुवाउन हर्षवीरलाई निकै गाह्रो भएको देखिन्छ । यस कथामा सीमान्त पात्रले आफ्नो हक र अधिकारका बारेमा आवाज उठाउन सकेको छैन । कुनै पनि साहित्यिक कथाभित्र सीमान्त

वर्गको सूक्ष्म अध्ययनका लागि उसको आवाज वा प्रतिरोध चेतनाको खोजी गर्नु आवश्यक हुन्छ । हर्षवीरको छोरो विरामी भएको छ । विरामी छोरो जचाउनका लागि ऊ सँग पैसा छैन । गरिबीका कारण हर्षवीरलाई सबैले हेपेको छ । ऊ सँग प्रतिरोध गर्ने क्षमताको कमी देखिन्छ । घरपट्टि बूढीसँग अथाह सम्पत्ति हुँदा पनि हर्षवीरलाई सहयोग गरेको पाइँदैन । उसको आवाज प्रभुत्वशाली वर्गले सुनेको छैन । प्रभुत्वशाली वर्गले निम्न र आवाजविहीन वर्गलाई किनारामा राखेको पाइन्छ । निम्न साक्ष्यबाट घरपट्टि बूढी सानुमायाले सीमान्त पात्र हर्षवीरलाई किनारामा पारेको निम्नलिखित उदाहरणबाट प्रस्त पार्न सकिन्छ :

बूढीले फेरी बच्चातिर हेरी र हर्षवीरप्रति फर्केर कराई, ‘के हेरिरहेको त घाट नलगेर ? म यहाँ मर्न दिन्न मेरो घरमा लौ, लगिहाल म मेरो घरबिटुलो हुन दिन्न ।’

‘होइन भनेको मलाई साठी रुपियाँ सापट दिनुस् भनेको, बित्ति !’

बूढीले फेरि सशक्त भएर हर्षवीरको अनुहार हेरी । उसले अहिले केही नम्र भएर भनी—‘मसँग कहाँ छ र ? तिमीले बहाल नदिएको तीन महिना भयो ।’

“बित्ति !”

‘छैन भनेको । छैन भनेपछि त मान्नुपर्छ ।’

हर्षवीर उफ्रँदै ढोकामा पुग्यो र त्यही ठिंग उभियो । बच्चा अब निस्सासिएको सास फेर्ने निर्धो प्राणीसम्म रह्यो । त्यो बच्चाको कहिल्यै हाँसेको थियो । कहिल्यै हात खुट्टा चलाएको थियो भन्ने स्मृतिसम्म जगाएन, मानो त्यो त्यस्तै जन्मेदेखिन् नै त्यस्तै छ । (पृ. ११०)

प्रस्तुत ‘साठी रुपियाँ’ कथामा सीमान्त पात्र हर्षवीरमा प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक रूपमा रहेको देखिँदैन । यहाँ प्रभुत्वशाली वर्गका रूपमा घरपट्टि बूढी रहेकी छिन् । उनले हर्षवीरका परिवारलाई अलिकति पनि माया गरेको पाइँदैन । विरामी बच्चाको घाट नलगेर किन, मेरो घरमा राखेको भन्ने प्रश्नबाट बूढी शासक र सामन्त रहेको प्रस्त हुन्छ । आफ्नो घरमा बच्चाको मर्न नदिने र घर बिटुलो हुनबाट बचाउन बूढीले बच्चाको घाटमा लान आदेश दिएको छिन् ।

हर्षवीरले बच्चाको औषधीका लागि साठी रुपियाँ माग्दा वा बित्ति चढाउँदा आफूसँग नरहेको कुरा बताएकी छिन् । सीमान्त पात्र हर्षवीरमा रहेको प्रतिरोध चेतना यहाँ दबाइएको

छ । निमुखाहरूका आवाजलाई उठ्नबाट रोक लगाइएको छ । उनीहरूका हक र हितका लागि कसैले बोलिदिएको पाइँदैन । उनको छोरो निस्सासिएको छ । त्यो बच्चाको कहिले हाँसेको र खुट्टा चलाएको स्मृतिमा रहेन । समाजमा विभाजित वर्गीय भेदभावका कारण गरिबहरू गरिबीकै रेखामुनी दबिएका छन् भने तिनीहरूको उत्थान र विकासका लागि कतैबाट पनि आवाज उठेको पाइँदैन । प्रभुत्वशाली वर्गले तिनीहरूलाई अझ दबाउन खोजेको र सधैं किनारामै राखेको देखिन्छ । हर्षवीरसँग साठी रुपियाँ नहुँदा, औषधी गर्न नसक्दा छोरो मृत्युको अन्तिम घडीमा पुगेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित कथन प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

“साहिँली बच्चाको खुट्टा सुमसुम्याइरहेकी थिई, अहिले बच्चाको सानो पाइलालाई गालामा राखी । बच्चाको खुट्टा अब हलचल गर्न एबदम थामिएको थियो ।

हर्षवीरले अडिग भएर भन्यो, किन रुन्छ्यौ साहिँली ? यस्तै छोरो अर्को पाउँला । साहिँली फनक्क फर्की र हर्षवीरलाई विस्फारित नेत्रले हेरी । हर्षवीर आत्तिएर बस्यो । उसले आफ्नै शब्दको वीभत्सता सँगसँगै साहिँलीको आँखामा देख्यो, त्यो छोरो नि ?

साहिँली छोरोको खुट्टा समाएर घोटो परेर रोई । हर्षवीरको सारा स्नायविक तन्तु शिथिल भयो र ऊ कठ्याँग्रिएर मौन भयो । अर्धवैसे आइमाइले साहिँलीलाई फर्काई । घाटमा लगेर भारफुक गर्नु बाँचिहाल्छ कि । डाक्टरहरू अनेक कुरा गर्छन् । (पृ. १११)

प्रस्तुत उदाहरणबाट हर्षवीर र साहिँलीको प्रतिरोध चेतना ज्यादै कमजोर रहेको देखिन्छ । सीमान्त वर्ग समाजको तल्लो तहमा रहेता पनि उत्पादन, विकास, निर्माण र अन्य क्षेत्रमा उनीहरूको योगदान रहेता पनि शक्तिशाली र प्रभुत्वशाली वर्गले उनीहरूको हक, हित र अधिकारलाई वञ्चित गर्ने गरेको छ । यहाँ हर्षवीर पनि एक सीमान्त पात्र हुन् । दैनिक रूपमा अर्काको भारी बोकेर गुजारा चलाउने हर्षवीरले साठी रुपियाँ पैचो नपाउँदा आफ्नो छोरोको बाच्ने आशा मारिसकेको छ । साहिँलीले बच्चाको खुट्टा सुमसुम्याउँदा हलचल गर्न थामिसकेको र हर्षवीरले पनि यस्तै छोरो अर्को पाउँला भन्ने कुराले साहिँलीले लोग्नेलाई विस्फारित नेत्रले हेरेको देखिन्छ ।

हर्षवीर गरिब भएका कारण छोरोको जीवन बचाउन सम्भव नभए पछि दुवैले छोराको बाच्ने आशा मारिसकेका छन् । साहिँली घोप्टो परेर रुन थाल्छिन् । हर्षवीरको सारा स्नायविक तन्तु शिथिल हुन्छ र मौन बनेको देखिन्छ । अर्धवैसे आइमाईले साहिँलीलाई फकाएको देखिन्छ र अब पनि घाटमा लगेर झारफुक गर्न भन्छ । हर्षवीरले अर्को पाउँला भने पछि साहिँलीले यो छोरो नि ? भन्ने प्रश्न गर्दा ऊ भित्रको आवाज र प्रतिरोध चेतना मौन रूपमा देखा परेको पाइन्छ । हर्षवीरमा प्रभुत्वशाली वर्गविरुद्ध मौन विरोधको संकेत मिल्न सकिन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण, उत्पीडनमा परेर पनि आफू पीडामा छु भन्ने महसुस गर्न नसक्नुले सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिबाट प्रस्तुत कथा निराशाजनक देखिन्छ ।

४.३.३ 'त्यो क्रान्तिको प्रतीक' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

'त्यो क्रान्तिको प्रतीक' कथा गोठालेको *कथै-कथा* नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । प्रस्तुत कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना सशक्त रूपमा आएको पाइन्छ । यहाँ प्रभुत्वशाली वर्गको हैकम र अधीनमा सीमान्त वर्ग चल्नु परेको देखिन्छ । यो कथा राणा शासनसँग सम्बन्धित रहेको छ । राणाहरूले सोझा, सिधा जनताहरूलाई अन्याय, अत्याचार, शोषण अनि दमन गरेको पाइन्छ । यहाँ सीमान्त पात्रको रूपमा कृष्णमान रहेको छ । कृष्णमान सीमान्त भएकै कारण ऊ भित्रको प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक रूपमा रहेको देखिँदैन । कृतिमा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र आफू अन्यायमा पर्दा कसरी बोलेको छ ? उसले समस्याका विरुद्ध आवाज उठाएको छ, छैन ? उसका लागि अरू कसैले बोलि दिएको छ ? ऊ आफ्नो अधिकारप्रति सचेत छ, छैन भन्ने कुरा महत्वपूर्ण मानिन्छ । कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तीयताको सूक्ष्म अध्ययनका लागि सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी गर्नु पर्छ ।

प्रस्तुत कथामा सीमान्त पात्रका रूपमा कृष्णमान रहेको छ । कृष्णमानमा प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक रूपमा रहेको देखिँदैन । प्रभुत्वशाली रूपमा उपस्थित पात्र अणुशमशेर राणा परिवारका एक सदस्य हुन् । उनले कृष्णमानलाई धेरै पीडा दिएको देखिन्छ । उनले कृष्णमान जस्ता सीमान्त पात्रमाथि अन्याय गरेको छ । बिना कुनै गल्ति कृष्णमानको कान निमोठिएको छ तर पनि ऊ चुपचाप सहेर बसेको छ । ऊ भित्र कुनै प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको छैन । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

कृष्णमान तैपनि चूप थियो । उ रोएन । उजुर गर्न पनि उठेन । खाली एकदम लाल कान लिएर जिल्ल परेको उसको अनुहार परबाट देखिन्थ्यो । उसले मास्टर साहेबलाई उजुर गरेको मात्रै गरेको भए पनि मास्टरले मलाई कुटेको मात्रै भए मेरो यो निस्सासिने किसिमको उन्माद हट्ने थियो । क्लासका त्यस बखतको वातावरण केही असाधारण थियो । मास्टर साहेबको आँखा कृष्णमानमाथि परि नै हाल्यो ।

उनले सोधे—“कृष्णमानलाई के भयो ? क्लास चूप थियो । उनले फेरि सोधे—
“किन बोल्दैनौ भनेको ?” (पृ. ६४)

प्रस्तुत उदाहरणमा कृष्णमान चूप लाग्नुले उसले कुनै प्रतिक्रिया नदेखाउनुले, अणुशमशेर विरुद्ध कुनै उजुरी नदिनुले, कृष्णमानमा कुनै प्रतिरोध चेतना नभएको बुझ्न सकिन्छ । सीमान्त वर्गलाई सधैं हेपिने, किनारामा पार्ने, उनीहरूको हक र अधिकारबाट वञ्चित गरिदिने गरेको पाइन्छ । यहाँ कृष्ण सीमान्त भएकै कारण उसलाई हेपिएको छ । कृष्णमानमा पनि अणुशमशेर विरुद्ध जाने र आवाज उठाउन सक्ने क्षमताको कमी देखिन्छ । धनीले गरिबलाई जे भने पनि जे गरे पनि हुने प्रवृत्ति यहाँ पाइन्छ । कृष्णमानले रातो कान लिएर जिल्ल परेको अणुशमशेरले देखेको छ तर मास्टरलाई उजुरी गर्ने काम उनले गरेको छैन । मास्टरले कृष्णमानलाई के भयो भनी सोध्दा पनि ऊ बोलेको छैन । ऊ भित्र प्रतिरोध गर्ने क्षमता भए पनि उनले शासकविरुद्ध बोलेको पाइँदैन । प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले कृष्णमान अत्यन्त कमजोर रहेको छ । राणाविरुद्ध जानु उचित नठानेर कृष्णमानले जस्तो सुकै अन्याय सहन पनि तयार रहेको देखिन्छ । उसले आफूमाथि भएको अत्याचारलाई सहर्स स्वीकारी आफूभित्रको आवाज र प्रतिरोध चेतनालाई दबाएको पाइन्छ । शक्तिशाली वर्गले गरिब र निमुखामाथि बारम्बार प्रहार गर्ने र तिनीहरूको अस्तित्वलाई मेटाउन प्रयत्न गरिरहने कुरा निम्न साक्ष्यद्वारा देखाउनु सान्दर्भिक देखिन्छ :

मास्टरसाहेब केही बेर विचारमग्न भएर पछि उनको पग कृष्णमानतिर लम्क्यो । उनको हात कृष्णमानको कानमा पुग्यो । कृष्णमान डरले कालो निलो भएर उठ्यो र उसले अस्पष्ट बडबडाहट बीचैमा थामियो । कान समातेर तान्दै मास्टरले उसलाई खकारको नजिक पुर्यायो र एकछिन पछि अर्को दुई चोटी गालामा चड्यांग चड्यांग पडकाएर कराए — “उठा !”

कृष्णमान भुकेन र निर्जीव मूर्ति भैं खडा रह्यो । मास्टरले दाहा किटेर फेरि भने –“उठा !” कृष्णमान डरले एकदम काप्यो । उसको शरीर भुक्त्यो र उसले खकारलाई कागजले पुछेर फ्याँकिदियो । (पृ. ६७)

प्रस्तुत साक्ष्यमा पनि कृष्णमानले अपराध नै नगरे पनि अपराधीका रूपमा प्रस्तुत हुनु परेको छ । कृष्णमानको साथीहरूले उसले नगरेको गल्तीको आरोप लगाए पश्चात मास्टरले नराम्रोसँग पिटेको पाइन्छ । कृष्णमानले खकार नफालेता पनि उसैलाई दोष दिएर मास्टरद्वारा पिटाइ खाएको देखिन्छ । उसले पनि चुपचाप अन्याय सहेर आफूभित्रको आवाज उठाउन सकेको छैन । ऊ भुकेर निर्जीव मूर्ति भैं खडा भई डरले काप्यो खकारलाई कागजले पुछेर फ्याँकेको देखिन्छ । अणुशमशेरले पनि यो गल्ती मैले गरेको हुँ, कृष्णमानले होइन भनी बोलिदिएको पाइँदैन । कृष्णमानमाथि भएको अन्याय र अत्याचारको भागीदार आफू भएता पनि अणुशमशेर चुप लागेर बसेको पाइन्छ । अन्याय र अत्याचारले सीमा नाघे पछि अन्त्यमा कृष्णमानले आवाज उठाएको छ । उक्त सन्दर्भलाई निम्नलिखित उदाहरणद्वारा प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

म ‘मैले’ भन्त उठ्नै लागेको थिएँ, कृष्णमानको आवाज सुनियो । उ कराएर भनिरहेको थियो – “मैले !”

म अवाक् भएर कृष्णमानलाई हेरेको हेरे नै भएँ । त्यस्तै तरहबाट सारा क्लास अवाक् थियो । मास्टरसाहेब पनि चकित भए । केही बेर पछि उनी त्यस्तै किसिमबाट मुस्कुराए जस्तो पहिले मुस्कुराएका थिए । मैले बोल्ले पनि पाएको थिइँनँ । मास्टर साहेब झम्टेर कृष्णमानतिर पुगे । एकै पलमा क्लासभरी बेत हानेको शब्द फैलियो । साथै मास्टर साहेबले स्याँ स्याँ फूफू गर्दै कराएको आवाज फैलियो – “भूट बोल्छ , भूट !” (पृ. ६९)

प्रस्तुत उदाहरणबाट कृष्णमानको प्रतिरोध क्षमताको विकास भएको पाइन्छ । आफूविरुद्ध लगाइएका दोषहरूका विरुद्ध बोलेको छ । उसले गर्दै नगरेको कामको भागीदार हुनु पर्दा पनि कृष्णमानले केही बोलेको पाइँदैन । अणुशमशेरले गरेको गल्तीलाई उनले स्वीकार गरी आफू सीमान्त हुनुको परिचय दिएको पाइन्छ । मास्टरलाई सबै कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि आफू सीमान्त भएका कारण कृष्णमानलाई नै सजाए दिएको देखिन्छ । आफू शक्तिहीन भएका कारण आफूले उठाइएका आवाजहरू अरू कसैले नसुनिदिने र किनारामा पार्ने भएकाले उसले प्रभुत्वशाली समक्ष आवाज नउठाएको पाइन्छ । मास्टरले बोर्डमा यो

कसले लेखेको भन्दा रिसले कृष्णमानले जोडले मैले भनी आफूभित्र दबिएको आवाजलाई उठाएको देखिन्छ । कृष्णमानले गरेको होइन भनी थाहा पाएका मास्टरले भूट बोल्छस् भनी मास्टरले उसलाई कराएको यहाँ देख्न सकिन्छ । सीमान्त वर्गको आवाज जबसम्म मजबुद हुँदैन तबसम्म प्रभुत्वशाली वर्गले सधैं हेपिरहने र किनारामा पार्ने गरेको पाइन्छ ।

माथिका कथनहरूका आधारमा कृष्णमानको प्रतिरोध चेतना अत्यन्त कमजोर रहेको देखिन्छ । सीमान्त वर्गले आफ्नो ह, हित र न्यायका लागि आवाज नउठाएसम्म शक्तिशाली वर्गले हेपिरहने नै देखिन्छ । कृष्णमानले आवाज उठाएता पनि उक्त आवाजलाई दबाइने हुनाले उनले आवाज निकालेको पाइन्छ । अन्ततः उनको दमित आवाज बाहिर निस्केको देखिन्छ । ऊ माथि बारम्बारका आरोप लागेको छ र उक्त आरोपलाई सहर्स स्वीकार पनि गरेको देखिन्छ तर पनि उसले अन्याय विरुद्ध आवाज भने निकालेको पाइँदैन । अतः : सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको दृष्टिले प्रस्तुत कथा निराशाजनक रहेको पाइन्छ ।

४.३.४ 'मालिकको कुकुर' कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको आवाज र चेतना

'मालिकको कुकुर' कथा *कथै-कथा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । प्रस्तुत कथामा मञ्चित रूपमा आएका सानु, सानुकी स्वास्नी र छोरो सीमान्त वर्गको प्रतिनिधि भएर आएका छन् । वर्गीय दृष्टिले सानु र सानुको परिवार सीमान्त हुन् । उनीहरूको आर्थिक स्थिति दयनीय रहेको छ । आर्थिक विपन्नताका कारण सानुले मालिकको घरमा काम गरेर आफ्नो परिवारको पेटको भोक मेट्ने गरेको छ । कृतिमा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र बोलेको छ कि छैन, ऊ आफ्नो अधिकारप्रति सचेत छ कि छैन भन्ने प्रश्नहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्त वर्गको खोजी गरिन्छ । प्रस्तुत कथाका प्रमुख सीमान्त पात्र सानुमा प्रतिरोध चेतना हुँदा हुँदै पनि प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष आफ्नो आवाज उठाउन सकेको देखिँदैन । मालिकको घरमा काम गर्न बसेका सानुले घरको कामका साथै डायमण्ड नामको कुकुरको पनि बरोबर रेखदेख गर्नु परेको देखिन्छ ।

सानुलाई कुकुरलाई भन्दा तल राखेर, मान्छे नै नगनेको यहाँ देख्न सकिन्छ । मालिकलाई भैं दिनरात कुकुरको सेवा गर्दा गर्दै कुकुर विमारी भएको देखिन्छ र अनगिन्ति प्रश्नहरू सानुलाई सोधेको छ । कुकुर विमारी पर्नुको कारण आफू नरहेको तर मालिकले दोष लगाउने डर भने रहेको देखिन्छ । प्रभुत्वशालीहरूले सदियौँदेखि सीमान्तमाथि हक जमाउँदै आएका छन् । आफ्नो हक र अधिकार लागि आवाज उठाउन नसक्ने सीमान्त पात्र

सानुमा केही प्रतिरोध चेतनाको विकास भने भएको देखिन्छ । सानुमा प्रतिरोध चेतनाका बारेमा स्पष्ट हुन निम्नलिखित कथन प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

मालिक एकदम चिच्याए – “जा न सानु, जा, कम्पाउण्डर .....।” “को कम्पाउण्डर हजुर ?” सानुले हडबडाएर भन्यो – “काँहा ?”

मालिक बोलेनन् र गम्भिर पाइला चालेर कुकुरनिर पुगेर ‘च ! च ! च ! गर्न थाले । सानुले फेरी भन्यो– “को कम्पाउण्डर हजुर, काँहा ?”

मालिक – “तैले के के खाएको थिइस् ?” सानु – “केही पनि खाइन, त्यही दिनका दिन खाउने मासु, भात र रोटी !”

“अँ, अरु बाहिर केही खाएको देखिस् ?”

“देखिन ।” (पृ. ९६)

प्रस्तुत कथनबाट सानुको प्रतिरोध चेतना दयनीय अवस्थाबाट गुज्रिएको पाइन्छ । मालिकको घरमा काम गर्न बसेका सानु भयभित्त भएको छ । मालिकको घरको कुकुर विरामी भएको छ । मालिक निकै रिसाएर कम्पाउण्डर बोलाएर आउनु भन्ने निर्देशन मालिकले सानुलाई दिएको छ । मालिक कुकुरको अवस्था देखेर निकै गम्भिर देखिन्छ । मालिक नबोली कुकुरनिर गएर कुकुरलाई मुसार्न थाल्छ । सानुले मालिकलाई को कम्पाउण्डर भनि प्रश्न गरेको छ । मालिकसँग बोल्न डराउने सानुले मालिकलाई प्रश्न गरेको छ । मालिकले कुकुरलाई के खाइस भन्दा जहिल्यै खुवाउने दाल, भात र रोटी भनी उत्तर दिएको छ । कुकुरले केही खाएको देखिस् भनी फेरि मालिकले प्रश्न गर्दा सानुभित्रको प्रतिरोध चेतनाको उजागर गरी छैन भनेको देखिन्छ । धनीका घरका कुकुरले पनि दैनिक रूपमा मासु, भात र रोटी खान पाउने तर गरिबका छोराछोरीले अन्नका गोडा पनि देख्न नपाउने कुरा यहाँ उल्लेख गरेको देखिन्छ ।

सानु सीमान्त पात्र भएकाले उसले अन्याय र अत्याचार विरुद्ध आवाज उठाउन सकेको पाइँदैन । कुकुरको बरोबर हेरविचार गर्दा पनि कुकुर विरामी भएको छ । यहाँ सानु जस्ता सीमान्तहरूलाई दुई छाक खान मालिकको घरमा नोकर भएर काम गर्दा पनि पुगेको छैन तर उनका घरका कुकुरले भने दैनिक मिठा मिठा खान पाउने कुरा यहाँ देखाइएको छ । त्यही कुकुरका कारण सानुले मालिक लगायत अन्यले नराम्रोसँग गाली गरेको छ । कुकुरले खानामा जुठो हाले पनि, पूजाकोठामा पसे पनि, सफा गरेको ठाउँमा किल्चे पनि कसैले केही

भनेको देखिँदैन । कुरुर विरामी भएका कारण सबैजना उपचारमा लागेका छन् । यहाँ सीमान्त वर्गलाई भन्दा मानवत्तर प्राणीको मूल्य र महत्त्व अत्यधिक रहेको देखिन्छ । सीमान्तहरूका पीडा र व्यथालाई भने नदेखेभैं गर्ने प्रभुत्वशालीहरूले सीमान्तहरूलाई किनारामा पार्ने र दबाउने काम गरेको देखिन्छ । अन्यमा कुरुरको निधन हुन्छ र मालिकले सानुलाई सेतो कपडा, दुई मोहर पैसा र चामल दिएर सानुलाई गाड्न पठाउँछ । सानुले प्रतक्ष्य रूपमा मालिकको विरोध नगरे पनि उनीहरूका शक्तिका अगाडि आफू नतमस्तक बन्दै आफ्नो हक प्राप्त गर्न नसकेकोमा पश्चाताप गर्दै प्रभुत्वशाली वर्गविरुद्ध मौन विरोधको संकेत पाउन सकिन्छ । यसर्थ प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले उसमा मौन विरोध वा मौन संस्कृति पाउन सकिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

उसले रिसाएर भन्यो – यस्तो मोरो कुरुरलाई एहे ! आ, मोरो कुरुरलाई मोहोरको दुई माना जाने चामल, एक मोहोर ! सानुले कुरुरको अनुहार हेर्‍यो । थुतुनोमा रगत मिसिएको र्याल ! चिम्लेको आँखामा चिप्रा परेको ! घिसाउँदा हिलोमा लतपतिएको ! उसको आड सिरिङ्ग भयो ।

भुत्रैसित जे पर्ला । एकाएक कुरुरको खुट्टा समातेर हेर्दै नहेरी घिसाउँदै दौड्यो र बागमति नपुग्दै बीचै बाटोमा परेको एउटा खाल्टोमा फ्याँकिदियो । मोहोर, चामल र कपडा खल्लीको खल्लीमै उ फर्क्यो । (पृ. १०५)

प्रस्तुत उदाहरणबाट डायमण्ड नामक कुरुरको अन्यष्टि गर्न हिडेका सीमान्त पात्र सानुले एकाएक प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिरोध गरेको छ । मालिकले कुरुरलाई राम्रोसँग फालेर आइजो भनी निर्देशन दिँदा, 'हुन्छ' भनेको तर पछि उसमा चेतनाको विकास भई मालिकले दिएको निर्देशनलाई नमानेको देखिन्छ । आफूले कहिल्यै नयाँ कपडा आफ्नो आडमा राख्न नपाएको, सधैं मालिकको पुरानो कपडामै जीवन बितेको, आफ्नी स्वास्नी र छोराछोरीले कहिल्यै नयाँ लुगा नदेखेको तर मालिकको कुरुर मर्दा नयाँ कपडाले ओढाइदिनु पर्ने कुराको भने उनले विरोध गरेको देखिन्छ ।

सानुमा एकाएक प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको छ । सानु रिसाएर यस्तो मोरो कुरुरलाई मोहोरको दुई माना जाने चामल र एक मोहोर र सेतो नयाँ कपडा, त्यो पनि मरेको कुरुरलाई भनी ऊ भित्रको आवाज बाहिर निस्केको छ । मरेको कुरुरलाई बोक्दा बोक्दा दुखेका उनका कुमलाई विश्राम दिँदै उनले एकाएक कुरुरको खुट्टा समातेर कुरुरतिर हेर्दै नहेरी घिसाउँदै लगेको देखिन्छ । बागमती पुल नपुग्दै उनले खाल्टोमा कुरुरलाई

फ्याकिदिएको छ । यहाँ जीवित मानवको मूल्यको कदर नभएको तर कुकुरजस्ता प्राणीलाई भने अनेकन गर्नु परेको भनी सानुले कुकुरलाई फालेको देखिन्छ । आफ्नो परिवारले चामलको भात खान नपाएर मकै, भटमासमा नै जीवन निर्वाह गर्नु परेको, भोक मेट्न दिन रात काम गर्दा पनि धौ, धौ परेको भन्दै कुकुरलाई चढाउने चामल, पैसा र कपडा सानुले नै राखेको देखिन्छ ।

माथिका साक्ष्यहरूका आधारमा सीमान्त पात्र सानुको प्रतिरोध चेतना केही प्रबल रहेको देखिन्छ । मालिकले भनेको मान्ने, जति नै अन्याय अत्याचार गरेता पनि चुपचाप सहेर बस्ने, कुकुरलाई भन्दा तल्लो दर्जामा राखेर मानवलाई मानव नै नगर्ने व्यवहार यस कथामा मालिकले सानुलाई गरेको छ । प्रतक्ष्य रूपमा प्रभुत्वशाली मालिकको विरोध नगरे पनि अप्रत्यक्ष रूपमा भने उनले विरोध गरेको छ । मालिकले गरेको शोषण, उत्पीडन, अन्याय र अत्याचारको विरुद्धमा निडर भएर आफ्नो कुरा राख्न सकेको पाइँदैन । त्यसैले यो कथा आवाज र प्रतिरोध चेतनाको हिसाबले निरासाजनक रहेको छ ।

४.३.५ ‘भाँडो’ कथामा वर्गीय सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

‘भाँडो’ कथा गोठालेको कथा सङ्ग्रह *कथै-कथा* मा सङ्गृहीत रहेको छ । कथामा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र कसरी बोलेको छ ? ऊ आफ्नो अधिकारप्रति सचेत छ, छैन ? ऊ आफ्ना लागि आफैं बोलेको छ वा कसैले बोलिदिएको छ ? कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तीयताको सूक्ष्म अध्ययनका लागि उसको आवाज र प्रतिरोध चेतना खोजी गर्नु पर्दछ । प्रस्तुत कथामा मुख्य सीमान्त पात्र भीमे रहेको छ । ऊ आफ्नो हक र अधिकारप्रति सचेत भए पनि उनले प्रभुत्वशाली समक्ष आफ्नो आवाज उठाउन सकेको पाइँदैन । परिवारको अवस्था कमजोर भएकाले भीमे नोकरको रूपमा मालिकको घरमा कालो भाँडा माभेर बसेको छ । लामो समयसम्म घर जान नपाएका भीमबहादुर घर जान चाहेका छन् । आमा र बहिनी कस्तो भयो होला भनी आफैँसँग कुरा गरिरहेको देखिन्छ । भीमेमा प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको अन्याय र अत्याचारविरुद्ध बोल्न सक्ने पात्र हुन् । यससँग सम्बन्धित उदाहरणलाई निम्नलिखित रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

भीमे एकचोटी त झस्क्यो, त्यसपछि करायो – “हजुर !” “चुरोठ किनेर ले, जा ।” भीमेले विस्तारै नसुनिने गरी भन्यो – चुरठ चुरठ, कहिले चुरठ ले, कहिले तमाखु भर....अनि हो त ...। “माथि आइज ।”

“होइन हजुर, भाँडा माभिरहेको छु, हतारो छ । तपाइलाई थाहा छैन ?”

कुन्नि कसरी उसका मुखबाट यो कडा बोली चिप्लेर निस्क्यो ‘तपाइलाई थाहा छैन ?’

अनि माथि हप्काएको आवाज आयो – “मूला जवाफ दिन्छ । बडेर ।”
त्यसपछि फेरि सामसुम भयो । भीमे केही डराएर, केही सरमाएर मुख रातो पारिरह्यो । भीमे केही डराएकर, केही सरमाएर मुख रातो पारिरह्यो ।
उसले सोच्यो – ‘मुखबाट यस्तो कुरा निस्क्यो कसरी !’ (पृ. १२२)

प्रस्तुत उदाहरणमा भाँडा माभन्दै, कल्पनामा रमाइ रहेका भीमे भस्केको देखिन्छ । मालिकले चुरठ किनेर ल्याउन भन्दा भीमेले चुरठ, चुरठ भन्दै, होइन हजुर, भाँडा माभिरहेको छु, हतारो छ, तपाइलाई थाहा छैन भन्ने प्रश्न गर्दा ऊ भित्र प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको देखिन्छ । यहाँ सीमान्त पात्रले प्रभुत्वशाली वर्गका विरुद्ध उठाइएको आवाज प्रशंसनीय भए पनि प्रभुत्वशाली आफ्नै अडानमा रहेको देखिन्छ । भीमेको मुखबाट तपाइलाई थाहा छैन भन्ने प्रश्न कसरी आयो भन्ने विषयमा ऊ आफैं छक्क परेको देखिन्छ । सीमान्तहरूले आवाज उठाउँदा ती आवाजलाई दबाउनका लागि मालिकले मूला जवाफ दिन्छ, बडेर भनी भीमबहादुरलाई अधीनस्त बनाएको देखिन्छ ।

भीमेको आवाज एकछिन पछि बन्द भएको देखिन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्तमाथि गरेको अन्याय र अत्याचारविरुद्ध भीमेले उठाउन खोजेको आवाजलाई यहाँ दबाइएको छ । भीमेमा रहेको प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक रूपमा प्रस्तुत भएको पाइन्छ । शक्तिशाली वर्गले निमुखाहरूलाई सधैं पेल्ले, हेप्ने र उनीहरूलाई किनारामा पुर्याउने गरेको पाइन्छ । आफ्ना हक र अधिकारका लागि उठेका उनीहरूका आवाजलाई दबाउने र उनीहरूलाई अधीनस्त बनाउने गरेको छ । अन्यायविरुद्ध आवाज उठाउन नसक्दा सीमात वर्ग सदा प्रभुत्वशालीहरूको दासी भएर बस्नु परेको यस कथाले देखाएको छ । सीमान्तहरूले जति नै मिठा सपना सजाए पनि त्यो पूरा नहुने र शक्तिमा बसेकाहरूको पूरा गर्न सहयोग नगर्ने देखिन्छ । यहाँ भीमेले पनि उस्तै मीठो सपना बुनेके छ । सपनामा उनले राम्री केटीसँग विवाह गरेको र आफ्नै संसारमा रमाएको छ । कालो भाँडा माभन्दा माभन्दै सपनामा मग्न भएका भीमेलाले मालिकनीको आवाजले भस्काएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

यो समस्या सुल्फाउँदा सुल्फाउँदै उसको हात टक्क रोकियो र भाँडा माभने सुद्धिबुद्धि नै रहेन । त्यसै बखत माथिबाट एउटी आइमाइले घाँटी सुक्ने गरी चिच्याएरहेकी थिई – “भीमे, भीमे । पानी ल्याउन पर्दैन् ? भाँडा माभेको अहिले हो, कहिले सिध्याउने ऐ ?

भीमे अकस्मात आफ्नो चिन्ताबाट विउँभ्यो र हडबडाएर सोभो बस्यो । वाल्ल परेर हेर्न लाग्यो । कानमा केही आवाजको भनक परेको थियो । केही जवापल दिने सोच्न सकेन अनि पछि विहे गर्ने चिन्तालाई सोचेर उसको अङ्गप्रत्यङ्गमा एउटा हल्का शरमको लहर दौड्यो । यसपछि उ आफै डिच्च दात देखाएर हाँयो । (पृ. १२४)

प्रस्तुत कथामा वर्गीय दृष्टिले भीमे र उनको परिवार सीमान्त पात्र हुन् । उनीहरूको आर्थिक स्थिति दयनीय रहेको पाइन्छ । यही आर्थिक विपन्नताका कारणले दिनरात मालिकको घरको कालो भाँडा माभ्नु परेको देखिन्छ । सपनाको सपनामा डुबेका भीमेलाई मालिकनीले घाँटी सुक्ने गरी चिच्याएर बोलाएको देखिन्छ । भीमे चिसो कठ्याङ्ग्रिएको अवस्थामा पनि सपनाको संसारमा रमाएको देखिन्छ । भाँडा माभ्न धेरै समय लगाएको भन्दै उक्त आइमाइले भीमेलाई गाली गरेको छ । भीमे अकस्मात विउँभिन्छ र वाल्ल परेर हेर्दछ । कल्पना मै विहे गरी घरजम बसाल्ने उनको दिवा स्वप्नले निम्त्याएको लज्जा उनको मुहारमा देखिन्छ र ऊ निच्च परेको छ । सीमान्त वर्गका यस्ता सपना मात्र सपना मै सिमित हुने कुरा यस कथाले देखाएको छ । उनीहरूले शक्तिशाली वर्गसामु आफ्ना कुरा खुलेर राख्न सक्दैनन् । उनीहरूमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भए पनि उनीहरूले आफ्नो आवाजलाई बाहिर निकाल्न सक्दैनन् र निकाली हाले पनि कसैले सुन्ने गरेको पाईदैन ।

यस कथाका सीमान्त पात्र भीमेमा प्रतिरोध गर्ने क्षमताको विकास भएको तर प्रभुत्वशाली वर्गले उनको आवाजलाई दबाएको पाइन्छ । घर जाने चाहनालाई मालिकले कसरी रोक्छ हेरु भन्ने प्रश्नको द्वन्द्व सानुमा चलेको देखिन्छ । भीमेमा मालिकलाई हेर्ने दृष्टिकोण नकारात्मक रहेको छ । भीमेले आर्थिक कमजोरीका कारण कालो, मैलो भाँडा माभ्नु परेको र मालिककै घरमा बस्नु परेको पीडा यहाँ प्रस्तुत गरेको छ । यहाँ प्रभुत्वशाली पात्रको भूमिकामा रहेका मालिकलाई भीमेले जवाफ फर्काएर आफूभित्रको चेतनालाई उजागर गरेको छ । उसमा रहेको प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक रूपमा देखिएको छ । समग्रमा भन्नु पर्दा कथाको पुर्वाद्धमा सीमान्त पात्रको प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक रूपमा

रहेको पाइए पनि कथाको उत्तराद्धमा भीमेमा प्रतिरोध चेतना सन्तोषजनक रूपमा देखिन्छ । यसर्थ प्रस्तुत 'भाँडा' कथा प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले सन्तोषजनक रहेको पाइँदैन ।

४.३.६ 'बाढी' कथामा जातीय सीमान्तरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

'बाढी' कथा गोविन्द गोठालेको *बाह्र कथा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । उनका कथाहरूमध्ये प्रस्तुत कथा सीमान्तीकृत समुदायको प्रतिरोध चेतना अध्ययनका दृष्टिले उपयुक्त छ । यस कथामा प्रभुत्वशाली वर्गको प्रतिनिधि पात्र रमा चौधरी र उनको परिवार रहेको छ । वर्गीय र जातीय दृष्टिले धनिया चमारको अवस्था निकै कमजोर रहेको छ । प्रस्तुत कथामा नेपालको पहाडी क्षेत्रमा सदियौँदेखि दासका रूपमा बाँचिरहेका मजदुरहरूको कथालाई विषयवस्तु बनाएको देखिन्छ । प्राकृतिक विपत्तिका कारण धनीहरू सीमान्त हुनु परेको कारुणिक अवस्थालाई यस कथाले उजागर गरेको छ । मालिकका घरमा काम गरेर गुजारा चलाउने सीमान्तरूले आफ्नो प्रतिरोधात्मक चेतनालाई स्थापित गराउन सक्दैनन् भन्ने कुरालाई यस कथामा देखाएको देखिन्छ । कथामा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र कसरी बोलेको छ ? ऊ आफैँ बोलेको छ वा उसका लागि अरु कसैले उसका लागि बोलिदिएको छ भन्ने कुराहरूको खोजी यस कथामा गरिन्छ । जीवनभर अरूको घरमा दासी भएर काम गरेको र परिवारको भोको पेट भरेको देखिन्छ । यस कथामा धनिया चमारको परिवार लगायत गाउँ नै बाढीले बगाएको छ । मालिकको घरको काम गरेर गुजारा चलाउने चमारले उद्धार शिविरमा मालिक रमा चौधरीलाई पनि देख्दछ ।

मालिकलाई देखेर धनिया चमारको मनमा अनेकन कुरा खेलन थालेको देखिन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले पनि प्राकृतिक प्रकोपका कारण सबै कुरा गुमाउनु परेको देखाएको छ । धनिया चमारले मालिकको अगाडि गएर कुरा गर्न सकेको छैन । ऊ चुपचाप मालिकको त्यो दयनीय अवस्थालाई हेरिरहेको देखिन्छ । मालिककै घरमा काम गर्दा पनि चमारले मालिकलाई कहिल्यै बोल्न सकेको पाइँदैन । मालिकले चलाएको हैकमलाई आशिर्वाद ठानी आवाजविहीन भएर गरेको देखिन्छ । प्राकृतिक प्रकोपका कारण रमा चौधरीले आफ्नो जहान र बालबच्चा गुमाउनु परेको, घर, जमिन र वस्तुभाउ सबै बगाएर बाढीले लगेको हुनाले उसलाई उद्धार गरिएको देखाइएको छ । धनिया चमार भैं सीमान्त अवस्थामा रहेका चौधरीसँग अगाडि जान नसक्नु धनिया चमारको अर्को कमजोरी रहेको देखिन्छ । मालिकसामु जान नसक्नु र आफूभित्रको प्रतिरोध चेतनालाई दबाएर राखेको प्रसंगलाई निम्न उदाहरणले स्पष्ट पार्दछ :

धनिया चमार अर्को शिविरमा नअटाएर यहाँ आएर बसेको मात्रै थियो उसले रमा बाबुलाई देखिहाल्यो । यो शिविरमा पनि त्यत्तिकै हुल थियो अटेसमटेस । तर ऊ एकलो भएकोले ठाउँ पाएको थियो । धनिया चमारले आसपास घाँटी तन्काई तन्काई हेर्यो, तर उसले रमाबाबुको परिवारको कोही एक जना पनि देखेन । अर्को आश्चर्य, रमाबाबु एकलो एकदम एकलो । उसको जहान, परिवार सब गायब । मालिकाइन पनि गायब, छुनमुने केटाकेटी सब गायब । उसका आफ्ना केटाकेटी, स्वास्नी गायब भएजीतै रमा मालिकको पनि सब गायब । शिविरमा हुलमुल त्यस्तै थियो, खल्लीबल्ली त्यस्तै थियो । तर धनियाले मालिकलाई हेरिरह्यो उसले अहिले आफ्नो जहानबच्चा एकदम बिर्सेको थियो र मालिकका जहानपरिवारलाई मात्रै सम्झिरहेको थियो । भुसभुसे दाहीजुँगाले छोपेको ओठमा र्याल निकालेर मालिक बेसूध घुरिरहेको थियो । (पृ. ३९)

प्रस्तुत उदाहरणबाट धनिया चमार जस्ता सीमान्त लगायत गाउँका अन्य पनि प्राकृतिक विपत्तिमा परेको देख्न सकिन्छ । प्रकृतिले धनिया चमार लगायत रमा चौधरी जस्ता धनी र प्रभुत्वशाली वर्गलाई पनि दुःख दिएको देखिन्छ । उद्धार शिविरमा निकै हुलमुल र अटेसमटेस भएको छ । रमा चौधरीले शिविरमा मालिकलाई देखेको छ । उनले रमा बाबुको परिवारलाई घाँटी तन्काई तन्काई हेर्दछ तर कोही देखेको पाइँदैन । रमा चौधरीको परिवारलाई बाढीले बगाएको कुरा थाहा पाएर धनिया चमारको व्यथा पनि केही कम भएको देखिन्छ । त्यति धेरै सम्पत्तिका मालिकनी लगायत ती छुनमुने केटाकेटीलाई बाढीले बगाएर लगेकोले चमारले पनि आफ्नो जहान बच्चा एकदम बिर्सेको देखिन्छ ।

धनिया चमारको पूर्खाले मालिकको घरमा सदियौँदेखि काम गरेको, मालिककै घरका वस्तुभाउ चराएर दिन बिताएको र मालिकले नै दिएका लत्ताकपडा लगाएर शरीर ढाकेका चमार आज मालिक सामु जान सकेको देखिँदैन । कैयौँ सीमान्त वर्गले आफूलाई परेको अन्याय र अत्याचारलाई चुपचाप सहने र प्रभुत्वशाली वर्गलाई भगवान मानी उच्च स्थानमा राखेको पाइन्छ । दासी बनी चौधरीका घरमा पसिनाको खोला बगाउने चमारले आफू निरिह बनेर शिविरमा बसेको देखेर अचम्म परेको देखिन्छ । धनिया चमारले आज आफ्नो बेपत्ता भएका जहान र बच्चा बच्चीलाई भन्दा मालिकका जहान परिवारलाई मात्रै सम्झिरहेको छ । भुसभुसे दाहीजुँगाले छोपेको ओठमा र्याल निकालेर मालिक बेसूध भएको देखेर धनिया

चमारलाई अनौठो लागेको छ । सदियौंदेखि आवाजविहीन बन्न बाध्य बनाइएका सर्वहारा वर्गका कथा र व्यथालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । धनिया चमारले मालिकसामु आवाज उठाउन सकेको छैन ।

प्रस्तुत उदाहरणका आधारमा हेर्दा सीमान्तिकृत वर्गले आफ्नो अधिकार प्राप्तिका लागि शक्तिकेन्द्रसामु आफ्ना आवाज सहजै प्रस्तुत गर्न सकेको देखिँदैन । धनिया चमारलाई मालिकको नाजुक अवस्था देखेर दुःख लाग्नुका साथै अचम्म पनि लागेको छ । हिजोसम्म महलमा महाराजा भैं बसेको, बच्चाबच्ची र जहानसँग हाँसेको अनि खेलेको, वस्तुभाउ गोठभरी बाँधेको, नोकरहरूलाई काम लगाएको, धनिया चमारले सम्भिरहेको देखिन्छ । आज त्यो अवस्था छैन । मालिकको यस्तो दयनीय अवस्था देखेर धनिया चमारलाई निकै अनौठो लागेको छ र आफ्नो पीडा पनि भुलेको छ । धनीले पनि गरिबले भैं हात थापेर खानेकुरा लिएको प्रसङ्गलाई निम्नलिखित उदाहरण देखाउन सकिन्छ :

उसलाई अचानक रमा मालिकको घरको आँगनको झुल्लो भयो । त्यस्तै अचानक मालिकाइनको हातबाट खानेकुरा थापेर लिएको उसले देख्यो । रमा मालिकले त्यो खानेकुरालाई जतनसँग पोल्तामा राखेको देख्यो । मालिकले खानेकुरालाई त्यसरी लिएको, त्यसरी राखेको एकै उद्वेगमा धनिया चमारको पोल्ताबाट खाने कुराको झोला खस्यो । त्यहि वेगमा पानीको छालले उसलाई छोप्यो (पृ. ४३) ।

प्रस्तुत उदाहरणबाट मानव इतिहास केन्द्र र किनारामा विभाजन भएको पाइन्छ । यहाँ धनिया चमारलाई पनि किनारामा पारिएको छ । वर्गीय र जातीय आधारमा कमजोर र निम्न रहेकोले चमारले चौधरीका घरमा बसेर दासले भैं दिनरात काम गर्नु परेको देखिन्छ । सीमान्तहरूले प्रभुत्वशालीहरूका लागि अत्यन्त संघर्ष गरेको पाइन्छ तर केन्द्रमा रहेकाहरूले कुनै महत्व दिएको देखिँदैन । प्रस्तुत साक्ष्यबाट धनिया चमारले रमा मालिकको घरको आँगनलाई सम्भन पुगेको छ । घरको आँगनमा बसेर मालिकाइनको हातबाट खानेकुरा थापेर लिएको सम्भन्छ ।

रमा मालिकले शिविरमा जतनसँग खानेकुरा थापेको देखेर कता कता धनिया चमारलाई खुसी लागेको देखिन्छ । उसले प्रत्यक्ष रूपमा मालिकको विरोध गर्न नसके पनि अप्रत्यक्ष रूपमा विरोध गरेको देखिन्छ । मालिकको यस्तो दयनीय अवस्था देखेर खुसी हुनुले

उसमा मौन प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको भन्ने कुरा बुझ्न सकिन्छ । धनीलाई पनि गरिबलाई जस्तै पीडा हुने रहेछ, धनीका पनि आँखाबाट आँसु खस्दा रहेछन्, धनीले पनि दुई हात फैलाई भोको पेट भर्दा रहेछन् भन्ने कुरा धनिया चमारले थाहा पाएको छ । यी सब कुरा ध्यान दिएर हेर्दा हेर्दै चमारको पोल्टाबाट खानेकुराको भोला खसेको र त्यही वेगमा पानीको छालले उसलाई पनि छोपेको देखिन्छ ।

निष्कर्षमा भन्नु पर्दा 'बाढी' कथामा सीमान्त पात्रका रूपमा धनिया चमार र उसका परिवार रहेका छन् । सीमान्त पात्र चमारले मालिकका घरमा हरुवाई गरेर खानु परेको छ । मालिकको कर्जा बाचुञ्जेल पनि तिर्न नसक्नुको पीडा चमारमा रहेको देखिन्छ । मालिकका घरमा काम गर्ने चमारले आफ्नो हक र अधिकारका लागि मालिकसामु कहिल्यै मुख खोलेको पाइँदैन । प्राकृतिक विपत्तिका कारण धनी र गरिबको बस्ने बाँस एउटै स्थानमा रहेको र खानेकुरा पनि अर्काको हातबाट खसालेको खानु परेको देखिन्छ । मालिकको दयनीय अवस्था देखेर चमारमा एक प्रकारको प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको देखिन्छ । तसर्थ आवाज र प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले यो कथा निराशाजनक रहेको छ ।

४.३.७ 'के गरेकी शोभा' कथामा जातीय सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना

'के गरेकी शोभा' कथा गोठालेको *कथै-कथा* कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । कथामा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र कसरी बोलेको छ ? ऊ आफ्नो अधिकारप्रति सचेत छ, छैन ? ऊ आफ्नो लागि आफैं बोलेको छ वा उसका लागि अरू कसैले बोलिदिएका छन् भन्ने प्रश्नहरू सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका लागि महत्वपूर्ण छन् । कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तीताको सूक्ष्म अध्ययनका लागि सीमान्त वर्गको आवाज र चेतनाको खोजी गर्नु पर्छ । प्रस्तुत के गरेकी शोभा कथाकी सीमान्त पात्र शोभामा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको पाइँदैन । शोभाले आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाएको देखिँदैन । कथामा शोभाले विस्तारै जवानीतर्फ प्रवेश गरेको देखिन्छ । उमेरमै नयाँनयाँ लुगा लगाउन, सिंगार गर्न अनि नयाँ ढाँचामा कपाल कोरेर बस्ने मन शोभामा रहेको र उक्त काम कुरालाई बज्यैले मन नपराएको देखिन्छ । कुल घरानकी छोरीले यसरी भ्यालमा बस्न हुन्न भन्ने कुरा बज्यैले गरेको छ । बज्यैले गाली गर्दा पनि शोभाले कुनै प्रतिक्रिया दिएको छैन । बज्यैको कुरालाई लिएर आमा र हजुरआमाबीच मनमुटाव हुँदा पनि शोभाले केही बोलेको पाइँदैन । सीमान्त पात्र शोभामा प्रतिरोध चेतना शुन्य रहेको कुरालाई निम्नलिखित उदाहरणद्वारा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

त्यसबेला उसले रेसमी नयाँ डिजाइनको साडी लगाएकी छ । उ भर्खर भर्खर जवानीमा पाइला टेक्दै छे – राम्रो लगाउँ, सिगार पारुँ ! नयाँ ढाचाको कपाल कोरेर भ्यालमा बसेकी छे । आमा शँकालु आँखाले उसलाइ हेर्छिन् । आमा भन्छिन् –“यो साडी किन लाएको । कही भोज जानु छ र !”बज्यै शोभालाई भन्छिन् –“घरानकी छोरीले यसरी भ्यालमा बस्नु हुन्न । के छाँटकी तिमी !”

आमा बज्यैदेखि रिसाउँछ, भन्छिन्–“तपाईंको शोभासँग के रिस छ कुन्नि,उसले केही गरी कि त तपाईंलाई रिस उठ्छ ।” बूढी बज्यै जिल्ल परेर आमालाई हेरिरहन्छिन् । पछि भन्छिन् । “छोरी तिम्रो हो, तिम्रो मन लाग्या जस्तो गर । मैले बोलेको कसैलाई मन पर्दैन भने म बूढी बोल्दिन !” यसपालि शोभा हाँदै चुलबुलाएर यताउति गर्छे, आमा शोभाको कपाल लुछेर भन्छिन् –“यसरी कपाल कोर्ने नगर !” (पृ. ७४)

प्रस्तुत कथनबाट शोभा समयमै जवाफ दिन नसक्ने आत्मबल कमजोर भएकी, सामाजिक बन्धनबाट मुक्त हुन नसकेकी र आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन नसक्ने पात्रका रूपमा रहेकी हुनाले उनीमा प्रतिरोध क्षमताको कमी रहेको देखिन्छ । प्रभुत्वशाली रूपमा उभिएकी शोभाकी आमा र हजुरआमाबीच शोभाका विषयमा चर्काचर्की हुँदा पनि शोभाले आफ्नो आवाजलाई प्रस्तुत गर्न नसक्नाले शोभाको प्रतिरोध चेतना निरीह वा निमुखा रहेको देखिन्छ । समय अनुरूप राम्री बन्ने, राम्रो लाउने र मिठो खाने चाहना शोभामा पनि छ । उनले आफ्नो रहर पूरा गर्दा हजुरआमालाई असहज भएको देखिन्छ । कुल घरानकी केटी भएर अनेक अनेक गर्न नहुने, राम्री भएर भ्यालमा बस्न नसुहाउने जस्ता कुराहरू बज्यैले उठाउँदा आमाले जवाफ फर्काएको पाइन्छ । समाजमा विद्यमान असमान लैङ्गीकताका कारण नारीले राम्री हुने, मिठो खाने र मनमा उब्जेका केही रहरहरू पूरा गर्दा नारीद्वारा नै सिकार हुने देखाइएको छ । आमाले हजुरआमालाई जवाफ फर्काउँदा आमामा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको देखिन्छ । छोरीले जे गर्दा पनि कराउनु पर्ने भनी आमाले जवाफ दिनाले उनीभित्र प्रतिरोध चेतना तिव्र रूपमा रहेको देखिन्छ । पछि बज्यैले पनि छोरी तिम्रै हुन् जे मन लाग्या गर भन्ने उत्तरले दुबैमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको देखिन्छ ।

लैङ्गीक सीमान्त पात्र शोभाले दुबैको कुरा सुनेर पनि चुलबुलाएर यताउता गर्छिन् तर कुनै प्रतिक्रिया नदिने मौन पात्र हुन् । आमाले छोरीको त्यस्तो कपाललाई यसरी कपाल

कोनै नगर भनी शोभाको कपाल लुछेको देखिन्छ । कपाल लुच्चा पनि शोभाले आमालाई केही उत्तर दिएको देखिँदैन । शोभाभित्र जवाफ फर्काउने र आफ्नो न्यायका लागि आवाज उठाउने शक्ति र सामर्थ्यको कमी भएको देखिन्छ । नारीले चाहेर पनि समाजमा आफ्नो हक, अधिकारका लागि आवाज उठाउन सकेको देखिँदैन । कुल घरानकी शोभाले आफ्नो इच्छा अनुसार नरेन्द्रमानसँग विवाह गरेकी छिन् ।

नरेन्द्रमानको माया र प्रेममा परेर शोभाले घर परिवार र समाजको चाह विपरित विवाह गरेको हुनाले उनलाई घरमा सबैले बहिस्कार गरेको पाइन्छ । नरेन्द्रमानले कान्छी स्वास्नीका रूपमा शोभालाई विवाह गरी घरकाले थाहा नपाउने गरी कोठामा लुकाएर राखेको देखिन्छ । कुल घरानकी शोभाले मायामा परेर तल्लो जातकासँग विवाह गरेको हुँदा घरमा आमाले पनि शोभालाई मरितुल्य मानेको देखिन्छ । समाजमा आफ्नो इच्छा र चाहना विपरित जानाले एउटी नारीलाई परिवारका साथै समाजले पनि हेपेको पाइन्छ । नारीहरू सदियौंदेखि सीमान्त बन्दै आएका छन् । उनीहरूका चाहनामाथि र सपनामाथि आफ्नो हैकम चलाउने र उनीहरूलाई दबाइराख्ने प्रवृत्ति यस कथामा देख्न सकिन्छ । शोभालाई किनारामा पार्ने काम आफ्नै लोग्नेले गरेको छ । माया गरेर त्याएकी शोभालाई घर र समाजले थाहा नपाउने गरी कोठामा राख्नु र उसको पहिचान कसै सामु नगर्नाले यहाँ नारीको प्रतिरोध गर्ने शक्ति र क्षमतालाई किनारामा पार्ने काम पुरुषले नै गरेको देखिन्छ । आमा विमारी भएको कुरा थाहा पाएर शोभाले कान्छीलाई बुझ्न पठाएको देखिन्छ । कान्छी नफर्कदा शोभालाई निकै छटपटि भएको छ । उसले आमालाई आज धेरै सम्भेकी छिन् । आमाले प्राण त्याग गरिसकेको र घाटका लगेको कुरा बताए पछि शोभा निकै विचलित भएकी र आफू पनि घाट जान्छु भनी अधि सरेको तर कान्छी लगायत अरूले जान नदिएको प्रसङ्ग निम्नलिखित उदाहरणद्वारा प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

धनमाया ओर्लिसकेकी थिई, सोधी—“कान्छी तँ कहाँ थिइस् ? के भयो शोभाको आमालाई ?” शोभाले भनी – “म जान्छु ।” कान्छीले भनी—“घाट लगे, पशुपतिमा ।”

शोभा बाहिर जानलाई ढनोकामा पुगी, धनमायाले सोधी –“कहाँ जान लागेकी लौ, लौ ।” शोभाले जवाफ दिइन्, भर्थाडमा पुगिसकेकी थिई । धनमाया उफ्रेको र भर्थाडमा पुगी र शोभाको हात समाउन खोजेर भनी – ‘नजाऊ, सत्ते अबेर भयो । टाढा छ । फेरि.....।’

बोल्दा बोल्दै उ रोकिए । शोभा भर्थाड ओर्लिसकेकी थिए । धनमायाले फेरि कराएर भनी –“मेरो कुरा मान नजाऊ । तिम्रो हेला हुन्छ । मान्छेले तिम्रीलाई नजीक जान दिंदैनन् ।” (पृ. ६१)

प्रस्तुत उदाहरणमा धनमायाले कान्छीसँग शोभाकी आमाको बारेमा के भयो भनी सोधेकी छिन् । शोभाकी आमाको मृत्यु भएको र घाट पशुपतिमा लगेको कुरा कान्छीले भन्दा म जान्छु भनी शोभाले भनेकी छिन् । धनमायाले शोभालाई हेला हुन्छ नजान भनी रोकेको छ । अवेर भैसकेको र घाट निकै टाढा रहेको हुँदा यहाँ धामायाले जान दिएको देख्दैन । आमाको अन्तिम पटक मुख हेर्न भएपनि जान्छु भनी शोभा जान खोज्छिन् तर त्यहाँ तिम्रो हेला हुन्छ नजाऊ भनि शोभालाई उनका साथीहरूले सम्झाएको छ । मान्छेहरूले शोभालाई जान नदिने र सबैले छि, छि गर्छन भन्दै उसलाई सम्झाएको छ ।

नरेन्द्रमानसँग प्रेममा परी भागेर विवाह गरेकी शोभाको लोग्नेको पनि मृत्यु भएपछि घर न घाटकी भएकी उनले देह व्यापार गरी आफ्नो जीवन गुजारा गरेकी छिन् । यही कुरा थाहा पाएर आमाले शोभालाई मरितुल्य मानेको देखिन्छ । आमाको लागि घाटमा जाँदा पनि सबैले शोभालाई हेप्ने र आमासामु जान नदिने हुँदा नजान सबैले अनुरोध गरेका छिन् । परिवारको चाह विपरित विवाह गरेको र शरीर बेचेर सबै इज्जत माटोमा मिलाएकी हुँदा उनलाई बहिष्कार गरेको देखिन्छ । शोभामा कति पनि प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको देखिँदैन । उनी एक मौन सीमान्त पात्र हुन् । उनले समाज सामु आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाएको पाइँदैन । उनका लागि अरू कसैले बोलि दिएको छ । आफूलाई परेको अन्याय र अत्याचार विरुद्ध बोल्न नसक्ने उनमा प्रतिरोध चेतना असन्तोषजनक रहेको देखिन्छ ।

‘के गरेकी शोभा’ कथामा सीमान्त पात्रको रूपमा शोभा रहेकी छिन् । शोभाले चुपचाप आफूलाई परेको अन्याय सहेकी छिन् । नरेन्द्रमानसँग विवाह गरी उनले चाहना त पूरा गरेको छ तर उसलाई समाजसामु स्वास्नीको दर्जा नदिई शोभालाई किनारामा पार्ने काम गरेको देखिन्छ । शोभाले पनि आफ्ना लागि आवाज उठाएको छैन । परिवारले घरमा स्थान नदिए पछि बाच्नका लागि भए पनि देहव्यापार गरी बसेको देखिन्छ । आफू नरेन्द्रमानकी स्वास्नी भएको कुरा खुलाएर उनको सम्पत्तिमाथि हक जमाउन नसक्ने शोभामा प्रतिरोध चेतना शुन्य रहेको छ ।

४.३.८ ‘निन्द्रा आएन’ कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

‘निन्द्रा आएन’ कथा *कथा-संग्रह* नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । उनको कथामा सीमान्त वर्गको प्रतिरोध चेतना के, कस्तो रहेको पाइन्छ भन्ने कुरा यहाँ महत्त्वपूर्ण

रहेको छ । प्रस्तुत कथामा उपस्थित गराइएको सीमान्त पात्रले आफ्नो हक र अधिकारका लागि बोल्न सकेको छ, छैन ? ऊ आफैँ आफ्नो बारेमा बोल्न सक्छ वा सक्दैन ? आफ्ना लागि बोलिदिने अरू नै छन् ? ऊ आफ्नो हक र अधिकारको लागि कत्तिको सचेत छ । सीमान्त प्रतिरोध चेतनाका लागि यी प्रश्नहरू महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । कनै पनि साहित्यिक कृतिहरूमा आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा सीमान्त बाल पात्र ग्यानीले आफूमाथि लगाइएको लाञ्छनाको विरोध गरेकी छिन् । यस कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना सशक्त रूपमा अगाडि बढेको देख्न सकिन्छ । प्रभुत्वशाली पात्रका रूपमा ग्यानीको दाईं धन रहेको छ भने धनले बहिनी ग्यानीलाई बाबु टोक्ने लगायत अन्य अपशब्दहरू बोलेको देखिन्छ । पुरुष भएकाले ऊप्रति हैकमवादी सोचको विकास हुनुका साथै नारीहरूलाई किनारामै राख्नुपर्ने सोचको विकास भएको देख्न सकिन्छ । यस विरुद्ध ग्यानीले पनि आवाज उठाएकी देखिन्छ । उनि भित्रको प्रतिरोध चेतना सशक्त रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

ग्यानीले आँखालाई पलक्क पल्टाएर धनलाई क्रोध तथा पीडा मिश्रित भावले हेरी र भनी – के रे ?

“त बाबु टोक्नेसित के कुरा गर्नु ।”

ग्यानीले अझ त्यहि भावले हेरि रही ।

“के हेरेको ? तँ रिसाएर को डराउँछ र हा, हा, हा !”

ग्यानीले अलि ठुस्केर भनी –नडराए के त, उसलाई चोर्न साँचो ल्याएन भनेर ।

“साँचो ल्याएन भनेर के त उँ हुहुहु ।”

“जे पाए उही भन्न पाइन्छ र ?”

“के त तँ बाबु टोक्ने होइनस् त ?”

ग्यानीले चिच्याएर कराई – ‘आमा !’ हेर आमालाई भनी दिउँला ।

“सबैले बाबु टोक्ने भन्छ के त !”

ग्यानी चूप लागी । गम्भीर मुद्रा धारण गरी । अनुहारलाई फुलाएर भ्यगट बनाई । (पृ. २)

प्रस्तुत उदाहरणबाट नारी सीमान्त पात्र ग्यानी आफ्नो दाई धनबाट हेपिएकी छिन् । ऊ नारी भएकै कारणले प्रभुत्वशाली पात्र धनबाट सीमान्त हुन पुगेकी छिन् । ग्यानीमा प्रतिरोध चेतना भएकै कारण उसले आफूलाई लगाएको दोषको विरोध गर्दै आवाज उठाएकी छिन् । ग्यानीलाई बुबा टोक्ने भनी धनले दोष लगाएको छ । ग्यानीले पनि धनलाई क्रोध र पीडा मिश्रित भावले धनलाई हेरेको छ । बालबालिकाबीचको मनोवैज्ञानिक मानसिकता र भगडा यस कथामा पाउन सकिन्छ । ग्यानी जन्मेपछि बाबुको मृत्यु हुनाले सबैले ग्यानीलाई बुबा टोक्ने भनी दोष दिएको छ । यहाँ आफ्नो दाजु धनले अर्हाएको काम नमान्दा ग्यानीलाई गाली गरेको छ । उसले पनि धनले भनेको काम मानेको छैन ।

धनले चोर्न भनी चाबी लिएर आउनु भन्ने निर्देशन ग्यानीले नमाने पछि तथानाम गाली गरेको छ । के तँ बाबु टोक्ने होइनस् त ? भन्ने प्रश्नले ग्यानी चिच्याएर आमालाई भनी दिउँला भनी गम्भीर मुद्रा धारण गरी अनुहार फुलाएको पाइन्छ । समाजमा विद्यमान कुसंस्कार र अन्धविश्वासका कारण यहाँ ग्यानीलाई बाबु टोक्ने भनी दोष लगाएको पाइन्छ । समाजमा छोरीलाई नै हेप्ने र पछाडि पार्ने गरेको पाइन्छ । ग्यानी जन्मेकै दिन बुबाको मृत्यु हुनाले ग्यानीलाई सबैले नराम्रो रूपले हेर्ने गरेको छ । ग्यानीले आफूलाई लगाएको दोषका बारेमा गहिरिएर सोचेको पाइन्छ र आफ्नी आमालाई अनेकै प्रश्न गरी आफूभित्रको प्रतिरोध चेतनालाई उजागर गरेको पाइन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

ग्यानीले फेरि भनी— “आमा ! म जन्मेर बा मर्नु भएको हो ?”

आमाले ग्यानीको मुख एकटकसित हेरी भनी — “होइन कसले भन्यो ?”

“किन त म जन्मेको रात बा मर्नु भएको ?”

हृदयभित्रको व्यथा गम्भिर समुन्द्र उर्लन लाग्यो । आँखाको आँसुलाई बल्लतल्ल रोकेर आमाले भनी— “कसले भन्यो ?” बाको दिन पुग्यो अनि जानुभयो ।

ग्यानीलाई तैपनि शान्ति भएन । निन्दा आउनै चाहँदैनथ्यो । केही बेर पछि शान्त स्वरमा ग्यानीले भनी — “आमा म मरे भने बा फेरि आउनु हुन्छ ?”

आमाले चकित भएर उसको अनुहार एकटकसित हेरी, कुनै विकार छैन आघजस्तै गम्भिर । उसको अनुहार भन्न खोजिरहेको थियो । म यहाँ, बा वहाँ, बा वहाँ, म यहाँ किन ?

ग्यानीको मसिनो स्वर सन्नाटालाई चिर्दै उठ्यो— “आमा !” (पृ. २४)

प्रस्तुत उदाहरणबाट सीमान्त पात्र ग्यानीको जवाफ दिन वा उसको प्रश्नको सटिक जवाफ फर्काउन ग्यानीकी आमाले सकेको देखिँदैन । यहाँ ग्यानीको जन्म भएकै दिन उसको बुबाको मृत्यु भएको छ । उसले आफूलाई लगाइएको दोषको बारेका आमासँग कुरा गरेकी छिन् । ग्यानीले किन त म जन्मेकै दिन राति वा मर्ने भयो भन्ने प्रश्नले आमाको हृदयभित्रको व्यथा गम्भीर भएर समुन्द्र भैं उर्लेको देखिन्छ । बाको उमेर पुगेकाले वा जानुभयो, यसमा तिम्रो केही दोष छैन भनी सम्झाउँदा पनि उसको मन शान्त भएको पाइँदैन । ग्यानीको मनमा प्रश्नको आँधी चलन थाल्छ र सोच्छ । आमा, म मरे भने वा फर्केर आउनुहुन्छ ? आमासँग यसको कुनै उत्तर हुँदैन । आमाले चकित भएर उसको मुहार हेरिरहेको पाइन्छ । म यहाँ, वा वहाँ, वा वहाँ, म यहाँ किन ? यस्तै यस्तै प्रश्न बुन्दै ग्यानी त्यो रात निदाउन सकेको छैन । आमालाई एक पछि अर्को प्रश्न गर्दै आफूभित्र निहित प्रतिरोध चेतनालाई उजागर गरेकी छिन् । ग्यानीको मसिनो स्वर सन्नाटालाई चिर्दै आमा, आमा भन्दै विलिन भएको पाइन्छ । ग्यानीले मनभित्रका अनेकै प्रश्नको थुप्रो आमालाई पोखेको छ तर पनि उनी शान्त हुन सकेकी छैन । आफूमाथि लागेको दोषविरुद्ध आवाज उठाइरहिन । सीमान्त पात्र ग्यानीमा प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक रूपमा रहेको देखिन्छ । सीमान्तहरूको प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले प्रस्तुत कथा सन्तोषजनक रहेको छ ।

४.३.९ ‘कृष्णे र खुकुरी’ कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

‘कृष्णे र खुकुरी’ कथा गोठालेको *कथा-संग्रह* नामक कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । कथामा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र कसरी बोलेको छ ? ऊ आफूलाई परेको अन्याय र अत्याचार विरुद्ध सचेत भई आवाज उठाएको छ, कि छैन ? सीमान्तप्रति गरेको विभेद वा शोषण दमनका सम्बन्धमा अरू कसैले उसको तर्फबाट आवाज उठाइदिएको छ ? ऊ आफ्नो अधिकारप्रति सचेत भएर कृतिमा देखा परेको छ, छैन ? सीमान्त वर्गको प्रतिरोध चेतनाका लागि यस्ता प्रश्नहरू अत्यन्त महत्त्वपूर्ण मानिन्छन् । कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्त वर्गको सूक्ष्म र सघन अध्ययनका लागि सीमान्त पात्रहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी गर्नु आवश्यक मानिन्छ । प्रस्तुत कृष्णे र खुकुरी कथामा कृष्णेकी स्वास्नी सीमान्त पात्र हुन् । कृष्णे लैङ्गिक रूपमा प्रभुत्वशाली पुरुष पात्र हो । उक्त कथा खुकुरीसँग सम्बन्धित रहेको छ । प्रस्तुत कथाकी नायिका एवम् सीमान्त पात्र कृष्णेकी स्वास्नीको प्रतिरोध चेतना के कस्तो रहेको छ ? भन्ने सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

‘एक छिनपछि उसले फेरी भनी – ‘के हेरिरहनु भएको त्यहाँ ? ए खुकुरी किनेर ल्याउनु भएको ?’ केही उत्तर आएन, उसले फेरि भनी–बिनासित पैसा खर्च गरेर ।’

“तलाई के थाहा छ ? चूप लाग न ।”

“के के न पुरुषार्थ गर्नलाई किन्नु भएको होला, होइन ?”

“आ, चूपलाग् ।”

स्वास्नीले भर्केर भनी–‘आ .... यस्तासित बगनफुस कुरा गरेर, म त चोलो सिउँछु ।’

यति भनेर ऊ चोलो फुकालेर सियो धागो भिकेर उघ्रेको ठाउँमा टाउको भुकाएर घाँटी तन्काएर सिउन लागी । (पृ. ६९)

माथिको उदाहरणका आधारमा कृष्णे लैङ्गिक रूपले स्वास्नीभन्दा प्रभुत्वशाली रहेको छ । सदियौंदेखि नै महिलाभन्दा पुरुष शक्तिशाली रहँदै आएको छ । महिलामाथि हैकम चलाउने, महिलालाई तल्लो स्तरको मान्ने, महिलालाई कमजोर र घरकै काममा लागि उचित ठान्ने, उनीहरूको कुरा नसुन्ने गरेको पाइन्छ । यस कथाकी सीमान्त पात्र कृष्णेकी स्वास्नीले आफ्नो श्रीमानलाई के हेरिरहनु भएको त्यहाँ, खुकुरी किनेर ल्याउनु भएको भन्दा कृष्णेले स्वास्नीलाई जवाफ फर्काउनु उचित ठानेको छैन । प्रतिउत्तर नआए पछि स्वास्नीले नै बिनासितै पैसा खर्च गरी भनि लोग्नेलाई भनेकी छ । कृष्णेले पनि तलाई के थाहा ? चूप लाग् भनी स्वास्नीमाथि हैकम चलाएको पाइन्छ । स्वास्नीको कुरालाई उसले वास्ता गरेको छैन । उसको आवाजलाई दबाएको छ । पुरुषले समाजमा पुरुष भएकाले शक्तिशाली बनेको यस कथामा देखाइएको छ । स्वास्नीमा निहित प्रतिरोध चेतना र आवाजलाई दबाउने कार्य यहाँ भएको छ । स्वास्नीले पनि भर्केर यस्तासित बकमफुस कुरा गरेर भन्दै चोलो फुकालेर सिएको देखिन्छ । स्वास्नीलाई तल्लो दर्जामा राख्ने र उसका कुरालाई वास्तै नगर्ने प्रवृत्ति कृष्णेमा देखिन्छ । कृष्णेले खुकुरी किनेर आफूलाई निकै शक्तिशाली ठानेको छ । उक्त खुकुरीले खसी काटेको, चोर आएमा त्यही खुकुरीले चोरको घाँटी छिनालेको त कहिले त्यही खुकुरीको हनाइले आफ्नी स्वास्नीको घाँटी नै छिन्न सक्ने जस्ता कुराहरू मनमा खेलाएको पाइन्छ । खुकुरीसँग सम्बन्धित अनेक अनेक प्रश्न गर्दै कृष्णेले खुकुरीको करामत निकै ठूलो हुने कुरा मनमनै बुनेको छ । आफ्नी स्वास्नीको घाँटी छिनाल्ने सोच बुनेका कृष्णेमा

स्वास्तीप्रतिको माया र सद्भाव भएता पनि सानो खुकुरीको प्रयोग स्वास्तीमाथि गर्ने कुविचारको विकास भएको छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु उचित देखिन्छ :

मान्छे किन मर्छ यस्तो जाबो खुकुरीको हनाइले मान्छेले किन खुकुरी बनाउँछ ? आफैलाई मार्न सक्ने खुकुरी किन ? अरु काम मात्र गर्न हुने , मार्न नहुने किन बनाउँदैनन् ? किन ? मान्छे किन यस्तो भयो ? फलामको गर्दन किन भएन ?

किन ? किन ? किन ? प्रश्नहरू उसको मगजमा पलाक पुलुक गरिरह्यो ।

उसले यसको रहस्य थाहा पाउनैपर्छ किन ? ऊ जुरुक्क उठेर बस्यो र तक्रिया मुन्तिरबाट खुकुरी भिक्न्यो । दापबाट खुकुरी भिकेर नचायो, ताक्यो, निहार्यो उनायो । रहस्य उघ्रे भैं कहिले एकदम बन्द ।

म यसलाई यस्तरी माया गर्छु, तैपनि मैले बजाएँ भन्दैमा यो खुत्रुक्क हुन्छ किन ? (पृ. ७२)

प्रस्तुत उदाहरणमा कृष्णो मानसिक रूपमा खुकुरीले गर्ने क्रियाकलापबाट विछिप्त भएको देखिन्छ । खुकुरीको हनाइले मान्छे किन मर्छ ? मान्छेले किन खुकुरी बनाउँछ ? आफैलाई मार्न सक्ने खुकुरी किन ? अरु काम गर्न हुने तर मान्छे मार्न नहुने खुकुरी किन बनाउँदैन भन्दै प्रश्न प्रतिप्रश्न आफैसँग कृष्णले गरेको छ । सानो धातुको हनाइले मान्छे जस्तो शक्तिशाली प्राणी मर्न सक्ने कुरालाई लिएर कृष्णले आफैसँग संवाद गरेको छ । वास्तवमा कृष्णलाई खुकुरीको शक्ति के कति रहेको छ भन्ने कुराको परीक्षण गर्न मन लागेको छ । खुकुरीलाई नचाउँदै, ताकदै, निहाल्दै अनि उजाउँदै गरेको पाइन्छ । खुकुरीतर्फ हेर्दै अनि स्वास्तीतर्फ हेर्दै म यसलाई यस्तरी माया गर्छु, तैपनि मैले यसलाई खुकुरीले बजाए भने, यो खुत्रुक्कै हुन्छ, किन ? भन्दै खुकुरी स्वास्तीको गर्धनतर्फ तेर्साएको देखिन्छ । यस कथामा पुरुषहरूले महिलालाई सस्तो सामग्रीका रूपमा लिएको देखिन्छ । यहाँ महिलाहरूको कुनै मूल्य र मान्यता नै रहेको देखिँदैन । महिलामाथि जति अन्याय गरे पनि हुन्छ भन्ने मानसिकता पुरुषमा रहेको देखिन्छ । महिलाले उठाएका आवाजलाई पनि दबाउने कार्य पुरुषले यस कथामा गरेको पाइन्छ । यस कथामा कृष्णले पनि आफ्नी स्वास्तीलाई आफू पुरुष भएकै कारण दबाउने र उनीहरूको अस्तित्वलाई मेट्ने प्रयत्न गरेको पाइन्छ ।

४.३.१० 'छोरीको बाबु' कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

गोविन्द गोठालेको *बाह्र कथा* सङ्ग्रहमा प्रस्तुत कथा सङ्गृहीत रहेको छ । प्रस्तुत कथामा मञ्चित रूपमा आएका ज्ञानमान सीमान्त वर्गको प्रतिनिधि भएर आएको छ । वर्गीय दृष्टिले ज्ञानमान र उसको परिवार सीमान्त पात्र हुन् । उनीहरूको स्थिति निकै नाजुक रहेको छ । आर्थिक स्थिति कमजोर रहेकाले ज्ञानमानकी छोरी प्रभुत्वशालीको घरमा नानीसाहेब भएर बसेकी छिन् । गरिबी कै कारण छोरो खान नपाएर घरबाट भागेको र छोरोको मृत्युको खबरले स्वास्नी पनि पिरैले मरेकी देखिन्छ । ज्ञानमान एकलो भएको छ । सीमान्त पात्र ज्ञानमानले छोरीलाई दरबारमै कामका लागि पठाएको छ । यस कथाका सीमान्त पात्र ज्ञानमान प्रतक्ष्य रूपले प्रभुत्वशाली समक्ष आफ्ना कुरा राख्न नसक्ने देखिन्छ । उसका लागि अरु कसैले नै बोलि दिनु पर्ने देखिन्छ । कृतिमा प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र कसरी बोलेको छ । ऊ आफैँ बोलेको छ वा उसका लागि अरु कसैले बोलिदिएको छ भन्ने कुरा यहाँ खोजिन्छ । निम्नवर्गीय सीमान्त पात्र ज्ञानमान एकलो भएको हुँदा छोरी रोजेटलाई घरमा फर्काएर ल्याउन चाहेको छ । उक्त विन्ती प्रतक्ष्य रूपले बाबु साहेब समक्ष पुर्याउन नसक्ने भएकाले आफ्नो कुरा राखिदिन खरदार कहाँ गएको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

उ विचारलाई कार्यरूपमा परिणत गर्न हिड्यो । भित्रको खरदारको घरमा पुग्यो खरदार पूजा सिद्धाएर भित्तामा अडेस अगाएर तमाखु खाइरहेको थियो । उसको कुरा सुन्नासाथ भस्केर नलीलाई भैंमा राख्यो र धेरैबेरसम्म दयाभावले उसलाई हेरिरह्यो । पछि उसले भन्यो, “के भनेको ज्ञानमान त्यो ? बाबुसाहेब मानिबक्सेला ?”

खरदार साहेबले नलीको कुल्पीलाई फेरी हुक्कामा जोड्यो । नलीलाई ओठमा जोड्नुभन्दा पहिले मुन्टो हल्लाउँदै भन्यो, “अहँ ।”

ज्ञानमानले धेरै विन्तीभाउ गरेपछि उसले भन्यो, “हन्छ, भन्छौँ भने म विन्ती चढाउँला तर....।” बीचैमा थामिएर खरदार साहेबले ज्ञानमानलाई केही तिरस्कार, केही करुणाको भावले हेरिरह्यो । (पृ. २६)

निम्नवर्गीय सीमान्त पात्र ज्ञानमान आफ्नी छोरीलाई घर ल्याउन चाहन्छ । स्वास्नी र छोराको मृत्युपछि ऊ घरमा एकलो भएको छ । उसले आफ्नी छोरीलाई घर फर्काएर ल्याउन चाहेको छ । ऊ यो कुरा सिधै गएर बाबुसाहेबलाई भन्न सक्दैन । त्यसैले आफ्नो

विचारलाई कार्यरूपमा परिणत गर्न हिँडेको देखिन्छ । पूजा सिद्धाएर भित्तामा अडेर लगाएर बसेका खरदारलाई सबै कुरा भनेको देखिन्छ । उसको कुरा सुनेर खरदार पनि भस्कुन्छ र के भनेको ज्ञानमान भन्दै बाबुसाहेब मानिबक्सेला भनी प्रश्न गर्दछ र 'अहँ' भन्ने जवाफ फर्काउँछ । ज्ञानमानले धेरै बिन्तीभाउ गरे पछि हुन्छ, त म बिन्ती चढाउँला भन्दै उसलाई तिरस्कार र करुणाको भावले हेरेको पाइन्छ । यहाँ ज्ञानमानको प्रतिरोध क्षमता निकै कमजोर देखिन्छ । सीमान्तहरू आफ्नो कुरा खुलेर प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष राख्न सक्दैन । उनीहरूका लागि अरूले नै बोलिदिनु पर्ने देखिन्छ । यस कथामा पनि ज्ञानमानले प्रतक्ष्य रूपमा दरबारमा गएर बाबुसाहेबसामु आवाज उठाउन सकेको देखिँदैन । उसका लागि अरू कसैले बोलिदिएको छ ।

ज्ञानमान सीमान्त वर्गको प्रतिनिधि पात्र भएकोले ऊ प्रभुत्वशाली वर्गसमक्ष डटेर प्रस्तुत हुन सकेको देखिँदैन । आफूले नै हुर्काएर बढाएकी छोरी लिन जानलाई पनि अरूको साहरा लिएको देखिन्छ । आफ्नो सन्तानमाथि आफ्नै हक र अधिकार रहेता पनि प्रभुत्वशाली समक्ष आवाज उठाएको छैन । दरबारमै काम गर्ने खरदारले हुन्छ म बिन्ती चढाउँछु भने पछि मात्र ज्ञानमान घर फर्केको छ । ऊ प्रभुत्वशाली समक्ष डटेर अगाडि उपस्थित हुन सकेको देखिँदैन । छोरी रोजेट पनि दरबारकै सुखसयलमा रमाएको देखिन्छ । बुबाले घर लैजान भनी आए तापनि जान मानेको देखिँदैन । आफूलाई सीमान्त बनाई आफ्नो जवानीमाथि बाबुसाहेबले हैकम चलाएको कुरा रोजेटले बुझ्न सकेको छैन । दरबारमा नै रमाएर, सुखभोग गरेर, बाबुसाहेबकी प्यारी भएर बसेको र घर फर्कन नचाहेको कुरा निम्नलिखित साक्ष्यबाट स्पष्ट रूपमा बुझ्न सकिन्छ :

बाबुसाहेबको स्वर सुनियो, “रोजेटलाई लिन आएको ?” ज्ञानमानको वाक् फुटेन ।

“होइन, तिम्री छोरीलाई बाहिर लैजान भन्ने आएको ?” ज्ञानमानको ओठ हल्लियो तैपनि उसको वाक् फुटेन । बाबुसाहेबको गाला रोजेटको गुलाबी गामामा जोडिए जस्तो भयो । रोजेटको पुतलीको आँखा नाचेभैं नाच्यो, पुथलीको ओठ मुस्काएभैं मुस्कायो र नाइँ भनेजस्तो गरेर टाउको हल्लियो ।

“बुभ्यौ, यो मेरो मन परेकी ।”(पृ. २९)

उपर्युक्त साक्ष्यबाट यो कुरा थाहा पाउन सकिन्छ कि ज्ञानमानले आफ्नी छोरी रोजेटलाई घर फर्काउन गरेको प्रयास असफल भएको पाइन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गको खुलेर

प्रतिकार गर्न सक्ने क्षमता सीमान्त वर्गमा रहेको देखिँदैन । सामाजिक संरचनामा प्रभुत्वशाली वर्गले बनाएको आफू अनुकूलको परिस्थितिलाई सीमान्त वर्गले आफ्नो संस्कृति मानेर स्वीकार गर्नुपर्ने बाध्यता रहेको देखिन्छ । यस कथाका सीमान्त पात्र ज्ञानमान हुन् । उनले पनि आफ्नो कुरालाई खुलेर राख्न सकेको छैन । बाबुसाहेबले रोजेटलाई लिन आएको भनी प्रश्न गर्दा पनि उसको वाक् फुटेको देखिँदैन । फेरि पनि तिम्री छोरीलाई बाहिर लैजान भन्न आएको भन्दा पनि ज्ञानमानको बोली फुटेको देखिँदैन । सीमान्त पात्र ज्ञानमानले कुनै उत्तर दिन सकेको छैन । आफूभित्रको प्रतिरोध क्षमतालाई दबाएर राखेको देखिन्छ । ज्ञानमानले धेरै बिन्तीभाउ गरे पछि हुन्छ, त म बिन्ती चढाउँला भन्दै उसलाई तिरस्कार र करुणाको भावले हेरेको पाइन्छ । यहाँ ज्ञानमानको प्रतिरोध क्षमता निकै कमजोर छ । सीमान्तहरू आफ्नो कुरा खुलेर प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष राख्न सक्दैन । उनीहरूका लागि अरूले नै बोलिदिनु पर्ने देखिन्छ ।

यस कथामा पनि ज्ञानमानले प्रतक्ष्य रूपमा बोल्न सकेको छैन । आफूभित्रको प्रतिरोध क्षमतालाई दबाएर राखेको देखिन्छ । रोजेटले खाफूलाई रिजाएको कुरा ज्ञानमानलाई सुनाउँदै यो जान मान्छे र ? भन्दै आफ्नो कुरा राखेको छ । बाबुसाहेबले आफ्नो गाला रोजेटको गुलाबी गालामा जोड्दै दरबारको सुख, सयल र खानन्द छोडेर जान सकिदैन भन्ने कुरा व्यक्त गर्दछन् । रोजेटले पनि पुतलीको ओठ मुस्काए भैं मुस्काएर, आँखा नचाए भैं नचाएर नाइँ भने जस्तो गरी टाउको हल्लाएको देखिन्छ । रोजेटले पनि दरबारकै बाबुसाहेबकी त्यारी भएर बस्ने निधो गर्दै नाइँ भने भैं टाउको हल्काएको देखिन्छ । रोजेट पनि दरबार कै सुखभोगमा लिप्त भै सकेको छ । उसलाई फेरि फर्केर त्यो गरिबी, भोकमरी र पीडा सहनु छैन । त्यसैले उसले बाबुको चाहना र मायालाई लत्याएर दरबारमै बाबुसाहेबकी प्यारी भएर बस्ने निधो गर्दै 'नाइँ' जान्न भन्ने संकेत दिएकी देखिन्छ । बाबुसाहेबले पनि बुझ्यौ यो मेरो मन परेकी भन्दै रोजेटलाई आलिङ्गनमा बाँधेको देखिन्छ । रोजेटमा आएको परिवर्तनका कारण ज्ञानमायाले पनि यो मेरी छोरी हुनै सकिदैन भन्दै त्यो दृश्य हेरिरहेको देखिन्छ ।

यसरी यस कथामा ज्ञानमानकी छोरी रोजेट प्रभुत्वशाली दरबारिया बाबुसाहेबसँग आनन्दसँग बसेको छ र आफ्ना बुवासँग घर फर्कन नचाहेको देखिन्छ । पैसाले सबै कुरालाई बदल्ने र सबै कुरालाई किन्न सक्ने कुरालाई यहाँ देखाएको छ । उसरी ज्ञानमान प्रभुत्वशाली वर्गको अन्याय एवं अत्याचार विरुद्ध निडर भएर अगाडि बढ्न सकेको देखिँदैन ।

४.३.११ 'इतिहासले बिसैको घटना' कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको आवाज र चेतना

गोविन्द गोठालेको *बाह्र कथा* सङ्ग्रहमा प्रस्तुत कथा सङ्गृहीत रहेको छ । कथाभित्र प्रतिनिधित्व गराइएको सीमान्त पात्र कसरी बोलेको छ ? ऊ आफैं बोलेको छ वा उसका लागि अरू कसैले बोलिदिएको छ ? सीमान्तीयताको अध्ययनका लागि यी प्रश्नहरू महत्वपूर्ण मानिन्छन् । कुनै पनि साहित्यिक कृतिभित्र सीमान्तहरूको अध्ययनका लागि उसको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको खोजी गर्नु पर्छ । प्रस्तुत कथामा सीमान्त पात्र षोडशी हुन् । नारी सीमान्त पात्र षोडशीमा प्रतिरोध चेतना शून्य रहेको पाइन्छ । आफू अन्यायमा पर्दा पनि जड भएर चुपचाप सहेर बसेको देखिन्छ । प्रभुत्वशाली पात्र राजाको खुलेर प्रतिकार वा विरोध गर्न नसकेकाले सीमान्त पात्र षोडशी अधीनस्थताको स्थितिमा पुगेको देखिन्छ । लैङ्गिक रूपमा सीमान्तीकृत हुनेमा नारीहरू पर्दछन् । नारीहरूलाई कमजोर ठानी सदियौंदेखि किनारीकृत गरेको छ । यहाँ षोडशीलाई बाध्य बनाएर दरबारमा राजाको कक्षमा लगिएको छ । षोडशीको रूप र जवानी देखेर राजा मोहित भएको देखिन्छ र उसलाई अधीनस्थ बनाएर मनोरञ्जन लिन चाहेको छ । प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष प्रतिरोध गर्न नसक्ने हुँदा ऊ जड भई राजाको सामु उभिएको देखिन्छ । उक्त कुरालाई निम्नलिखित उदाहरणद्वारा व्यक्त गर्न सकिन्छ :

राजा अकेला थिए । त्यहाँ कक्षमा षोडशी पनि अकेली थिई । राजाले रित्तिएको सुराको प्यालालाई एकछिन निहारे र युवतीलाई हेरे । युवती जड हो कि त्यसै उभिरहेकी थिई, त्यस्तै उसको दृष्टि जड हो कि चेतन राजाको सेताम्य जुँगा र चाउरिएको गालामा अवस्थित थियो । राजाले नजिक आउन युवतीलाई इसारा गरे, तर युवतीले इसाराको अर्थ बुझिन । राजा सुस्तरी उभिए । भुकेको जर्जर कमरमा दुवै हातले थिचे । शरीरमा हुनुपर्ने जति स्फुर्ति थिएन, खालि आँखा मात्र लोलुप थियो । युग न युगको भोगको अतृप्ति समाएको थियो (पृ. ९०-९१) ।

प्रस्तुत उदाहरणमा राजाले प्रभुत्वशाली वर्गको नेतृत्व गरेको देखिन्छ । पुरुषले नारीलाई मनोरञ्जनको साधन मानी, भोग्या वस्तुका रूपमा लिई, उनीहरूमाथि हैकम चलाएको छ । सामाजिक संरचनामा उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई शोषणका जालझेलभित्र बन्धक बनाएर शोषण गरिरहेको देखिन्छ । उच्च वर्गले गरेको शोषणका कारण निम्नवर्गीय समुदाय सीमान्तीकृत बन्दछ भने कुरा यस कथाले व्यक्त गरेको छ । यहाँ षोडशीको रूप र

यौवनलाई देखेर राजा लोभिएको देखिन्छ र उसलाई अधीनस्थ बनाउनतर्फ लागेको पाइन्छ । राजाले षोडशीलाई नजिक आउन इसारा गरे पनि उनी राजासामु गएको पाइँदैन । उसले आत्म रक्षाका लागि आफूभित्रको आवाज र प्रतिरोध क्षमतालाई उजागर गरेको देखिँदैन । राजाले षोडशीको यौवन देखेर युगौयुगदेखिको अतृप्त भोग मेट्ने हेतुले उसलाई समाएको देखिन्छ । आफ्नो मनोरञ्जनमा लागि राजाले सीमान्त युवतीहरूको प्रयोग गरेको छ ।

नारीहरू सदियौंदेखि कमजोर र भोग्या वस्तुका रूपमा प्रयोग भएका छन् । पुरुषको केन्द्रीय उपस्थिति र प्रभुत्वले विपन्न समुदायका नारीहरूलाई किनारीकृत गरेको देखिन्छ । नारीहरूको अस्मिताको ख्याल नगरीकन यौनभोक मेट्ने खोज्ने पुरुषप्रदान समाजमा नारीहरू सीमान्तीकृत बन्नु परेको देखिन्छ । यहाँ षोडशी लगायत अन्य युवतीहरूले आफूलाई गरेको शोषण र दमनमा विषयमा बोल्न सकेका छैनन् । षोडशीको समिप पुगेका राजाको अचानक मृत्यु भएको हुँदा निर्दोष षोडशी पनि अन्य रानीहरू भैं पछि पछि लागेर सती जानु परेको बाध्यात्मक परिस्थितिलाई यहाँ देखाइएको छ । उक्त प्रसङ्गलाई निम्नलिखित उदाहरणद्वारा देखाउन सकिन्छ :

प्रलयकारी शब्द विशब्दसँग बाजा बज्यो । त्यस्तै महानादसँग ब्राह्मणहरूको स्वस्तिवाचन व्याप्त भयो । अझ त्यसलाई पनि स्पर्धा गरेर दर्शकहरूको चिच्याहट दिगदिगन्त व्याप्त भयो । हिजै मात्रै फरफराएको राजाको ओठमा युवराजले अग्निको स्पर्श गराइसकेका थिए । त्यो अग्नि पलभरमै यथावत् कोलाहलसँगै महारानी, पटरानी, रानी र युवतीहरूमाथि फैलियो र त्यो अग्निले षोडशीलाई छोप्यो । क्षणभरमै धूवाँको मुस्लो चिता र चितातिर व्याप्त भयो तर चारैतिरको कोलाहललाई चिदैफादै प्रहरी स्तम्भित पनि हुन नपाउँदै बिजुली चम्केभैं, भट्यां खसेभैं अधिको त्यो पुरुष दनदनाएको चितामाथि झर्न पुग्यो । (पृ. ९२)

माथिको उदाहरणमा राजाको मृत्यु पश्चात महारानी, पटरानी, युवती लगायत षोडशी पनि सती गएका छन् । अन्य सीमान्तीकृतहरूको दाजोमा नारी सीमान्तीकृतको अवस्था भिन्न प्रकारको रहेको देखिन्छ । यहाँ उच्च जात र वर्गका नारीहरू पनि सीमान्तीकृत बन्नु परेको देखाइएको छ । यहाँ नेपाली समाजमा प्रचलित परम्परादेखि चल्दै आएको नेपाली रहनसहन, चालचलन, रितिरिवाज र संस्कारका कारण नारीले पुरुषका लागि ज्युदै जल्नु परेको देखिन्छ । सती प्रथाजस्तो कुसंस्कारलाई आत्मसाथ गरी लोग्नेको चितासँगै

आफूलाई जलाउनु पर्ने यहाँ देखाइएको छ । पितृसत्तात्मक सामन्ती व्यवहार र संस्कृतिलाई आफ्नै नियतिको रूपमा लिने महिलाहरू उक्त व्यवहारलाई सहर्ष स्वीकार गर्दछन् । यहाँ राजाको पार्थिव देहलाई श्रीखण्डको चितामाथि राखेर रानी, पटरानी लगायत युवतीहरू सती जाने सकैले लगाएका आभूषण खोलेर राजालाई काखमा राखेको देखिन्छ ।

राजाको पार्थिव शरीरलाई काखमा राखेर महारानी दायाँ कुम समाएर पटरानी र बायाँ कुम समाएर रानी बसेको र दुई घुँडा समाएर पाँच जना युवतीहरू लहरै बसेको र सबभन्दा तल राजाको पैताला समाएर षोडशी बसेको देखिन्छ । यसरी राजाले जीवित हुदाँ पनि भोगविलासका लागि धेरै वटी विवाह गरेको र साथै राम्री राम्री युवती साथमा राखेको देखिन्छ । षोडशीको चाह विपरित राजाको अधीनस्थ बन्न आएकी उनलाई भोग गर्ने नपाई राजाको मृत्यु भएको र मृत्यु पश्चात उनी पनि सती जानु परेको कारुणिक अवस्था यहाँ देख्न सकिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा नारी भएकै कारण अकाल मृत्यु वरण गर्नुपर्ने, सती प्रथा जस्ता कठोर, अमानवीय संस्कारलाई स्वीकार गर्नु पर्ने देखिन्छ । नारीले पुरुषका हरेक आज्ञालाई पूरा गर्नुपर्ने, पुरुषकै सेवा गर्नु पर्ने र उनीहरूलाई भोग्या वस्तुको रूपमा प्रयोग गर्नुका साथै नारीको अस्मितामाथि चोट पुऱ्याई उनीहरूलाई किनारातर्फ पुर्याउने गरेको देखिन्छ । समाजमा पुरुषले नारीलाई मनोरञ्जनका रूपमा लिने र आफ्नो स्वार्थपूर्तीका लागि प्रयोग गर्ने गरेको छ । यहाँ षोडशी लगायत अन्य नारीहरूले आत्म रक्षाका लागि अलिकति पनि आवाज उठाएको पाइँदैन । आफ्नो हक, अधिकारका र स्वतन्त्रताका लागि ती युवतीहरूले पनि आवाज नउठाउँदा प्रभुत्वशाली वर्गले थप अधीनस्थ बनाएको देखिन्छ । यस कथामा सामाजिक परम्परालाई प्रमुख रूपमा स्वीकार गरेको देखिन्छ । यसर्थ सीमान्त वर्गको प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले प्रस्तुत कथा निराशाजनक रहेको देखिन्छ ।

४.३.१२ 'बुबू' कथामा लैङ्गिक सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना

गोठालेका कथाहरूमध्ये 'बुबू' कथामा लैङ्गिक सीमान्तीयता पाउन सकिन्छ । प्रस्तुत कथा गोठालेको *बाह्र कथा* सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ । सामाजिक शासन व्यवस्थामा प्रभुत्वशाली वर्गले निम्न वर्गमाथि थिचोमिचो गर्ने र अधीनस्थ वर्गले आत्म रक्षाका लागि प्रतिकार गर्न नसकेको यस कथामा देख्न सकिन्छ । 'बुबू' कथामा रहेका पात्रहरूले केन्द्रमा आसिन प्रभुत्वशाली समक्ष प्रतिरोध गर्न सकेको देखिँदैन । वर्गीय रूपमा पछि परेका बुबूको परिवारको अवस्था निकै दयनीय रहेको दूधे छोरोलाई छोडेर दरबारमा धाई बुबू बन्नका लागि जानु परेको देखिन्छ । उनले आफूभित्रका सारा इच्छा र चाहना मनभिन्नै दबाएर अरुकै

इसारामा चलनु परेको देखिन्छ । नारी सीमान्त पात्र बुबूले आफूभित्रको आवाजलाई दबाएर चुपचाप हरेक कुरा मानेकी देखिन्छ । उनीहरूका आवाज उठ्नुपूर्व नै दबाइन्छ र उनीहरूको अस्तित्वलाई मेटाएको पाइन्छ । बुबू र बुबूको परिवार सीमान्त भएकाले उनीहरूलाई समाजले गनेको पाइँदैन । यी पात्रहरू सीमान्तकृत श्रमिकको प्रतिनिधित्व र पहिचान भएका, प्रतिरोध शुन्य एवं शक्ति र सत्ता दुबैबाट वञ्चित रहेको देख्न सकिन्छ । आफ्नो परिवारमा विद्यमान गरिबीलाई हटाउन र आर्थिक अवस्था सुधार गर्न बाध्य भएर बुबू दरबार पसेको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

बुबू त्यही बहिदारको साथ लागेर त्यहाँ ढोकाभित्र पसेकी थिई । “दूध मनग्य आउँछ हगि ?”

बुबूको मुटु एकछिन थामिएको जस्तो भएको थियो । उसले रानीसाहेबलाई हेरि मात्र रहेकी थिई । “के हेरेको ?” रानीसाहेबले मुस्काएर मर्जी भएको थियो । बुबू अहि‘ले सचेत भएकी थिई ।

“रोज, ए रोज !” रानी साहेबको स्वर थियो । “गरी प्रभु ! रोज ढोकामा देखा परेकी थिई । रोजले बुबूलाई अचम्म मानेर हेरिरहेकी थिई ।

जाऊ चित्र । रानीसाहेबले बुबूलाई मर्जी भएको थियो “यही हो धाई ?”

प्रभु अब रोजले मुस्काएर बुबूलाई हेरेकी थिई ।

हिडनुस् बुबू रोजले भनेकी थिई । बुबू धाई बुबूले अब एकदम अचम्म मानेर रोजलाई हेरेको हेर्यौं उभिरहेकी थिई । हिडनुस् न । रोजको स्वर उसले सुनेकी थिई (पृ. ६०) ।

माथिको उदाहरणका आधारमा दरबारमा राजकुमारलाई दूध खुवाउनका लागि बुबूलाई लगाएको छ । बुबूको वास्तविक नाम समेत रहेको छैन । कठपुतलि भैं अरुको इसारामा चलनु पर्ने बाध्यता बुबूलाई रहेको छ । आफ्नो छुट्टै पहिचान स्थापना गर्न नसक्नु बुबूको कमजोरी रहेको देखिन्छ । आफ्नो मूल्य र मान्यताका लागि, आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन नसक्नाले नारीलाई सधैं किनारामा पार्ने अनि अधीनस्त बनाएको देखिन्छ । दरबारमा रानीसाहेबले जन्माएको राजकुमारलाई बुबू खुवाउन धाई बुबूको खोजीका क्रममा बुबूलाई दरबारमा ल्याएको पाइन्छ ।

राजकुमारलाई दूध खाउदा आफ्नो शरीर बिग्रने भएकाले बुबूलाई स्याएको देखिन्छ । बुबू बहिदारको साथ लागेर ढोकाभित्र पसेकी छ । रानी साहेबले दूध मनग्य आउँछ भनि प्रश्न गर्दा बुबूले जवाफ फर्काउन सकेकी छैन । बुबूले रानीसाहेबलाई हेरिमात्र रहेको देखिन्छ । बुबूले केही जवाफ नदिए पछि रानीसाहेबले रोजलाई के यही भाई बुबू हो भनी प्रश्न गरेको देखिन्छ । बुबूले आफूमाथि भएको अन्याय, अत्याचार र शोषणको खुलेर प्रतिकार गर्न सकेको देखिँदैन । सीमान्त नारीहरूभित्र विद्रोहको भाव रहे पनि शक्ति र ज्ञानको अभावमा उनीहरूलाई आवाजविहीन बनाइएको हुन्छ । यहाँ धाई बुबूका रूपमा काम गर्न आएकी धाई बुबूमा प्रतिरोध चेतनाको विकास भएको देखिँदैन । दरबार पसेकी बुबूले नयाँ नाम पाएको देखिन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गले सीमान्त वर्गमाथि अत्याचार गर्दा पनि आफूभित्रको आवाजलाई उठाउन सकेको छैन । दूधे बालकलाई सासूको हातमा राखेर दरबारी धाई बुबू बन्न आएकी बुबूले छोरोलाई आफ्नो छातीमा च्यापेर माया गर्न खोज्दा छोरो नमानेर काखबाट फुट्कन खोजेको देखिन्छ । आफूले जन्माएको छोरोले आफूलाई भुलिसकेको र नचिनेको देखेर बुबू निरास भएर फर्केको देखिन्छ । यस सम्बन्धमा निम्नलिखित उदाहरण प्रस्तुत गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छ :

कतिबेर लगाएको राजा कति रोइबक्स्यो । मानिबक्सेकै होइन । मुमाको काखमा लगेर राखेँ । रोएको रोयै । दूधदानीको मुन्टो मुखमा राखिबक्सन मानेकै होइन । बल्ल दूध ज्यूनार गराएर सुकला गराएकी थिएँ । त्यस्तो अवेर किन भएको ?

बुबूले केही बोल्न सकेकी थिइन । उसको भट्ट राजालाई बोकी । त्यस्तै भट्ट चोलीको तुना फुकाली । दूधको मुन्टो राजाको मुखभित्र राखी । राजा दूध चुसिरहिबक्सेको, बुबूको आँखामा आँस् छचल्किरहेको थियो । एकछिनपछि सानो राजाले तृप्त भएर दूधको मुन्टो छाडिबक्स्यो र बुबूलाई हेरेर मुसुक्क हाँसिबक्स्यो । तर बुबू हाँस्न नसकेर आँसुले टलपलाएको आँखाले सानो राजालाई हेरि मात्रै रही (पृ. ६८) ।

माथिको उदाहरणका अनुसार बुबू एक सीमान्त पात्र हुन् । सीमान्त भएकै कारण उसले अन्याय र अत्याचारविरुद्ध आवाज उठाउन सकेको छैन । पितृसत्तात्मक संरचनाबाट संरचित समाजले नारीलाई मनोरञ्जनको साधन, बच्चा जन्माउने मेसिन, दासी र भोग्या बस्तुको रूपमा हेरेको पाइन्छ । गरिबीका कारण आड ढाक्ने कपडा समेत नभएका कारण दरबारमा धाई बुबू बन्न आएको देखिन्छ । आफ्नो नाबालक दूधे बालकलाई छोडी, धेरै

समयपछि भेट्न जाँदा पनि छोराले आमाको मुख नहेरेको हुँदा बुबूमा एकप्रकारको चिसोपना पसेको देखिन्छ । बुबूभित्रको स्नेह, आशा र खुसी क्षणभरमै विलिन हुन पुगेको देखिन्छ र दरबारमा आई कसैसँग केही नबोली राजालाई दूध ख्वाएको देखिन्छ । यो बुबूले देखाएको मौन प्रतिरोध हो । बुबूलाई दासी र भोग्या रूपमा प्रयोग गरेको छ । यो समाजले नारीको मूल्य र महत्त्व बुझ्न सकेको देखिँदैन । यहाँ बुबूले आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन नसक्नाले सधैं किनारीकृत र अधीनस्थ भएर भएर बाच्नु परेको देखिन्छ । समग्रमा भन्नु पर्दा प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले प्रस्तुत कथा निराशाजनक रहेको देखिन्छ ।

४.५ निष्कर्ष

‘गोठालेका कथामा सीमान्तीयता’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा शोध समस्यामा उल्लेखित प्रतिरोध चेतनाका विषयमा विश्लेषण गरिएको छ । गोठालेद्वारा रचित चार वटा कथा सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत बाह्र वटा कथाहरूमा निहित सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व र पहिचानसम्बन्धी यहाँ अध्ययन गरिएको छ । उनका बाह्र वटा कथाहरूमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तीयताको आवाज र प्रतिरोध चेतना के कस्तो रहेको छ ? भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ ।

गोठालेको ‘लक्ष्मीपूजा’, ‘त्यो क्रान्तिको प्रतीक’, ‘मालिकको कुकुर’, ‘भाँडो’ र ‘साठी रुपियाँ’ कथाहरूमा वर्गीय सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना केही सन्तोषजनक र केही निराशाजनक रहेको देखिन्छ । प्रभुत्वशाली वर्ग समक्ष अन्याय र अत्याचार विरुद्ध आवाज उठाउन नसक्नाले सीमान्त वर्ग सधैं किनारामा रहनु परेको कथामा देखाइएको छ । उनका ‘बाढी’ र ‘के गरेकी शोभा’ कथामा पनि जातीय सीमान्तहरूको आवाज र प्रतिरोध चेतना रहेको पाइन्छ । उच्च जातकाले निम्न जातकालाई हेर्ने दृष्टिकोण फरक रहेको यहाँ देख्न सकिन्छ । सानो जातका भएकाले उच्च जातका घरमा दास सरह बस्नु पर्ने र आफ्नो अस्तित्व समेत नभएको कुरा ‘बाढी’ कथामा देख्न सकिन्छ । गरिबी र सानो जात भएकै कारण प्रभुत्वशाली वर्गले साना जातकालाई नोकर बनाएर आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्ने गरेको देखिन्छ । त्यसैगरी लैङ्गिक सीमान्तीयताका आधारमा ‘निन्द्रा आएन’, ‘कृष्ण र खुकुरी’, ‘छोरीको बाबु’ ‘बुबू’ र ‘इतिहासले बिर्सेको घटना’ लाई लिएको छ । यी कथाहरूमा प्रभुत्वशाली पुरुष वर्ग समक्ष नारीहरूले आवाज उठाउन नसकेको देखिँदैन । नारीहरूले आत्म रक्षाका लागि आवाज उठाइहाले पनि त्यो आवाजलाई दबाउने, अधीनस्थ बनाउने गर्दछन् । सीमान्तीयताको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले प्रस्तुत कथाहरू कुनै सामान्य रहेका छन् भने कुनै सन्तोषजनक रहेका छन् ।

पाँचौँ परिच्छेद

सारांश र निष्कर्ष

५.१ सारांश

प्रस्तुत 'गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्तीयता' शीर्षकको शोधप्रबन्धको परिच्छेद एकमा शोधपरिचय प्रस्तुत गरिएको छ । यस शोधपरिचय अन्तर्गत क्रमशः विषयपरिचय, समस्याकथन, शोधको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, सामग्री सङ्कलन कार्य, विश्लेषण विधि तथा सैद्धान्तिक पर्याधार, शोधको औचित्य र महत्त्व, शोधको सीमाङ्कन र शोधप्रबन्धको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएका छन् । यस क्रममा शोध शीर्षकलाई विषय परिचयमा परिभाषित गरी शीर्षक र पूर्वकार्यको समीक्षाका आधारमा शोध समस्याको निरूपण गरिएको छ । त्यस पछि निरूपित समस्याका आधारमा शोध उद्देश्यको निर्माण, सीमाङ्कन, विधि र ढाँचाको चयन गरिएको छ । पूर्वकार्यको अध्ययनबाट प्रमाणित शोध समस्याको महत्त्वलाई प्रस्तुत गरी शोधकार्यको औचित्य स्थापित गरिएको छ । शोधविधिलाई पनि सामग्री सङ्कलन कार्य र सैद्धान्तिक पर्याधार अन्तर्गत चर्चा गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको दोस्रो परिच्छेदमा 'सीमान्तीयता अध्ययनमा प्रतिनिधित्व र पहिचान'सम्बन्धी अवधारणाको परिचय प्रस्तुत गरी त्यसैको आधारमा गोविन्द गोठालेका चार वटा कथा सङ्ग्रहहरूमा सङ्गृहीत ४३ वटा कथाहरूमध्येबाट सबाल्टर्नमैत्री १२ वटा कथाहरूको मात्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र पहिचानको विश्लेषण गरिएको छ । यस अन्तर्गत सीमान्तीय अध्ययनको परिचय, सीमान्तीय अध्ययनमा प्रतिनिधित्व र पहिचान सम्बन्धी मान्यताका साथै वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तहरूको प्रतिनिधित्व र पहिचान जस्ता उपशीर्षकमा विभाजन गरी कथा विश्लेषणको ढाँचा तयार पारिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको तेस्रो परिच्छेदमा गोविन्द गोठालेका चार वटा कथा सङ्ग्रहहरूमा सङ्गृहीत ४३ वटा कथाहरूमध्येबाट सबाल्टर्न मैत्री १२ वटा कथाहरूको मात्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा प्रभुत्व अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाको विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत कथाहरूमा प्रभुत्व र अधीनस्थताको स्थिति तथा सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ । कथामा सीमान्तहरूको प्रभुत्व रहेको छ/छैन, उनीहरू प्रभुत्वशाली समक्ष अधीनस्थ भई आफ्नो हक र अधिकारबाट वञ्चित भएका छन् कि भन्ने कुराहरूको खोजी यहाँ गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधप्रबन्धको चौथो परिच्छेद गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । उच्च वा प्रभुत्वशाली वर्गले कसरी शक्तिको आडमा ज्ञानको निर्माण गरी सीमान्त वर्गलाई शोषण, दमन गरी उनीहरूलाई किनारामा पारिएको कुरा यस परिच्छेदमा चर्चा गरिएको छ । शक्तिको आडमा केन्द्रमा बसेकाहरूले सीमान्त वर्गमाथि हैकम चलाउने, बल र सहमतिका आधारमा उत्पीडन गर्ने गरेको विभिन्न साक्ष्यद्वारा प्रस्तुत पारेको छ । गोठालेका कथामा पात्रहरूमा के कस्तो सीमान्तीय आवाज एवम् सीमान्तीय प्रतिरोध चेतना पाइन्छ सो कुराको अध्ययन विश्लेषण यहाँ गरिएको छ । यस परिच्छेदमा सीमान्त पात्रहरू आफैले आफ्ना अधिकारका विषयमा वा अन्यायविरुद्ध आवाज उठाएका छन् कि छैनन् ? उनीहरूको आवाज प्रभुत्वशाली वर्गले सुनेको छ कि छैन ? सीमान्तहरूका लागि अरू कसैले बोलि दिएको छ कि ? सीमान्तहरूले उठाएको आवाज वा प्रतिरोध चेतना उत्साहजनक, सन्तोषजनक वा निराशाजनक के कस्तो रहेको छ भन्ने बारेमा अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

शोधप्रबन्धको पाँचौँ परिच्छेदमा सबै परिच्छेदको सारांश र निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ निष्कर्ष

‘गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्तीयता’ शीर्षकको प्रस्तुत शोधप्रबन्धमा शोधसमस्यामा उल्लिखित तीन वटा शोधप्रश्नहरूसँग सम्बद्ध सामग्रीको विश्लेषण दोस्रो, तेस्रो र चौथो परिच्छेदमा गरिएको छ । ती विश्लेषणबाट प्राप्त समाधानलाई तल निष्कर्षका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

गोविन्द गोठालेका कथाहरूमा वर्गीय, जातीय, र लैङ्गिक आधारमा सीमान्तीय प्रतिनिधित्व र पहिचानका बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । उनका बाह्र वटा कथाहरूमध्ये पाँच वटा कथाहरूमा मात्र वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक सीमान्तीय प्रतिनिधित्व र पहिचानको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । उक्त अध्ययन पश्चात निम्नलिखित निष्कर्षहरू प्राप्त भएका छन् :

- १ गोविन्द गोठालेद्वारा लिखित *कथा संग्रह*, *कथैकथा*, *प्रेम र मृत्यु* र *बाह्र कथा* संग्रह अन्तर्गतका लक्ष्मीपूजा, निन्द्रा आएन, कृष्ण र खुकुरी, साठी रुपियाँ, त्यो क्रान्तिको प्रतीक, के गरेकी शोभा, मालिकको कुरुर, भाँडो, छोरीको बाबु, बाढी, बुबू र इतिहासले बिर्सेको घटना गरी जम्मा बाह्र वटा कथाहरूलाई मात्र सवाल्टर्न सिद्धान्तका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत बाह्र वटा कथाहरूमध्ये पाँच वटा कथामा वर्गीय, दुई वटा कथामा जातीय र पाँच वटा कथामा लैङ्गिक सीमान्तीयता पाइएको छ ।

वर्गीय रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएका कथाहरूमा लक्ष्मीपूजा, त्यो क्रान्तिको प्रतीक, साठी रुपियाँ, भाँडो र मालिकको कुकुर कथामा वर्गीय सीमान्तीयताको स्थिति रहेको छ । उत्पादनको ठूलो हिस्सा प्रशासनिक एवम् शक्तिकेन्द्रको उच्च ओहदामा रहेका कारण उच्च वर्गको तुलनामा मध्यम र निम्न वर्गको आर्थिक सामाजिक र राजनीतिक पहुँच ज्यादै कम रहेको छ । सीमान्त वर्गले प्रभुत्वशाली वर्गको सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, पुरुषकेन्द्री राजनीतिक र वर्गीय प्रभुत्वलाई स्वीकार गरेकै कारण उनीहरू सधैं किनारामा परेको वास्तविक यथार्थ कथामा प्रस्तुत गरिएको छ । आर्थिक रूपमा कमजोर गरिब र किसानहरूको अवस्था अत्यन्त दयनीय रहेको छ । सीमान्त समुदायका पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गबाट अत्यन्त प्रताडित भएर बाचिरहेको कुरा प्रस्तुत कथाहरूमा देखाइएको छ ।

२ गोठालेका कथामा जातीय सीमान्तीयताको स्थिति भएका कथा न्यून रहेका छन् । उनको 'बाढी' र 'के गरेकी शोभा' कथामा मात्र जातीय सीमान्तीयता पाइन्छ । समाजमा कथित उच्च जातले आफू अनुकूल निर्माण गरेको सामाजिक, सांस्कृतिक मूल्य मान्यताका आडमा माथिल्लो जातले तल्लो जातकालाई हेप्ने गरेको छ । माथिल्लो जातकाले तल्लो जातका लाई अमानवीय व्यवहार गर्ने, सँगै बस्न नदिने, घरभित्र नपसाउने र नछुने प्रवृत्ति विद्यमान रहेको देखिन्छ । 'बाढी' कथामा धनिया चमार तल्लो जातका भएकाले मालिकको घरमा काम गर्दा पनि मालिकलाई छोएको देखिँदैन । तल्लो जातका भएकाले प्राय मालिकका घरमा दास भएर बस्नु पर्ने र तल्लो जातकाले राम्रो काम नपाउने, अलग्गै बस्नु परेको देखिन्छ ।

३ लैङ्गिक रूपमा सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व भएका कथाहरूमा निन्द्रा आएन, कृष्ण र खुकुरी, छोरीको बाबु, बुबू र इतिहासले बिर्सको घटना गरी पाँच वटा कथाहरू रहेका छन् । प्रस्तुत कथाहरूमा लैङ्गिक सीमान्तीयताको स्थिति पाइन्छ । नारी भएर जन्मिएकै कारण सांस्कृतिक, सामाजिक मूल्य मान्यता, अन्धविश्वास र अन्य विविध कारणले उनीहरू सीमान्त बन्न बाध्य भएका छन् । पुरुषले आफ्नो स्वार्थ पूर्ति गर्नका लागि नारीलाई प्रयोग गरेको छ । पुरुषले आफ्नो मनोरञ्जनका लागि नारीको उपयोग गरेको र उनीहरूलाई नियन्त्रणमा लिएको यहाँ देखाइएको छ । कथामा नारीलाई हरेक कोणबाट शोषण गरेको छ र हरेक ठाउँका नारीहरू सामाजिक, सांस्कृतिक कुप्रथाबाट सीमान्त बन्न पुगेको तथ्य यहाँ व्यक्त गरेको छ ।

‘निन्द्रा आएन’ कथामा ग्यानी एक लैङ्गिक सीमान्त पात्र हुन् । उनलाई आफ्नै दाजु धनले हेपेको देखिन्छ । नारी भएकै कारण उनलाई बुबा टोक्ने, राँडी, फुँडी जस्ता अपशब्द बोलेर अनेक आरोप लगाएको पाइन्छ । ‘कृष्ण र खुकुरी’ कथामा पनि कृष्णले आफ्नो इच्छा पूर्ति गर्नका लागि आफ्नै स्वास्नीलाई खुकुरीले हानेको देखिन्छ । यहाँ पनि पुरुषले नारीलाई नै सीमान्त बनाएर आफ्नो इच्छा पूरा गरेको देखिन्छ । ‘छोरीको बाबु’ कथामा बाबुसाहेबले षोडशीलाई मनोरञ्जनका लागि प्रयोग गरेको छ । नारीलाई भोग्या वस्तुको रूपमा लिई उनीहरूको अस्मिता माथि खेलेको पाइन्छ । ‘बुबू’ कथामा पनि एउटी नारीले आफ्नो दूध छोरालाई छोडेर दरबारमा राजकुमारलाई दूध खुवाउनका लागि धाई बुबू बनेर जानु परेको दयनीय अवस्थाको चित्रण गरिएको छ । त्यसै गरी ‘इतिहासले बिर्सेको घटना’ कथामा पनि राजाको मृत्यु पछि मृत लाससँगै सती जानु पर्ने सांस्कृतिक कुप्रथाको सिकार पनि नारीहरू नै हुनु परेको देखिन्छ ।

गोविन्द गोठालेका कथाहरूमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक आधारमा अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाका बारेका विश्लेषण गरिएको छ । उनका बाह्र वटा कथाहरूमध्ये पाँच वटा कथाहरूमा मात्र वर्गीय अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । त्यसै गरी जातीय रूपमा दुई वटा कथाका साथै लैङ्गिक रूपमा पाँच वटा कथाहरूमा अधीनस्थताको स्थिति र सीमान्तहरूको भूमिकाको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । कथामा सीमान्तहरू प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनस्त भएका छन् वा छैनन् ? उनीहरू कुन अवस्थामा कसरी बाचेका छन् ? आर्थिक स्थिति कमजोर भएकाहरूले आफ्नो स्तर उकास्नका लागि कस्तो भूमिका खेलेका छन् ? र सीमान्तहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ ।

- १ वर्गीय रूपमा कथामा सीमान्तहरू अधीनस्थ नै रहेको देखिन्छ । अभावका कारण समाजमा सीमान्तहरू केन्द्रमा आसिन प्रभुत्वशाली वर्गकै मुख ताकेर बस्नु परेको देखिन्छ । सम्पत्ति नै शक्ति भएकोले त्यसैको अभावमा सीमान्तहरू पछाडि परेका छन् । उनीहरूले समाजमा ठूलो भूमिका खेलेका हुन्छन् तर शक्तिशाली वर्गले उनीहरूको कार्यको कदर गरेको देखिँदैन । सीमान्तहरू सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक भौगोलिक, लैङ्गिक र पेसागत रूपमा पछि परेका हुनाले प्रभुत्वशाली वर्गले यस्ता

सीमान्तहरूलाई अधीनस्थ बनाएर हैकम चलाउने गरेका छन् । समाजमा ठूला सानालाई, माथिल्लो जातले तल्लो जातलाई, धनीले गरिबलाई, पुरुषले महिलालाई र प्रभुत्वशालीले शक्तिहीनलाई अधीनस्थ बनाउने गरेको देखिन्छ ।

२ जातीय रूपमा पनि यहाँ सीमान्तहरू प्रभुत्वशाली वर्गको अधीनस्थ भएका छन् । समाजमा प्रचलित जात विशेषले गर्दा छुवाछुटको अवस्था सृजना भई असमानता बढेको देख्न सकिन्छ । केन्द्रमा रहेको जातले किनारामा रहेको जातलाई अधीनस्थ बनाउने र मूलधारमा रहेका जातले परिधिमा रहेका जातलाई अधीनस्थ बनाउने हेप्ने र दबाउने गरेको देखिन्छ ।

३ लैङ्गिक रूपमा नारीहरूलाई अधीनस्थ बनाई किनारीकृत गरेको देखिन्छ । नारीहरूलाई सदियौंदेखि पितृसत्तात्मक नेपाली समाजले सधैं स्वार्थका लागि मात्र प्रयोग गरेको देखिन्छ । नारीलाई घरकै काममा लगाउने, पढ्न लेख्न हुन्न भन्ने मान्यताको विकास गराई चुलो र चौका समाल्न दिने, बच्चा पाउने साधनका रूपमा लिनुका साथै मनोरञ्जन प्राप्त गर्ने थलोको रूपमा लिएका हुन्छन् ।

गोविन्द गोठालेका कथाहरूमा वर्गीय, जातीय, र लैङ्गिक आधारमा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका बारेका विश्लेषण गरिएको छ । गोविन्द गोठालेका कथामा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतना के कसरी प्रस्तुत गरिएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ र त्यस विश्लेषणबाट प्राप्त निष्कर्ष यस प्रकार छन् :

१ गोठालेका बाह्र वटै कथामा प्रभुत्वशाली वर्गले शक्तिको आडमा निर्माण गरेको ज्ञानलाई सत्य मानी सीमान्त वर्गले स्वीकारेको पाइन्छ । उनका कथामा प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको अन्याय अत्याचार विरुद्ध सीमान्त वर्गले प्रतिकार गरेको देखिँदैन भने कुनै कथामा मौन विरोध गरेको पाइन्छ । उनका कथामा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक रूपमा सीमान्त वर्गको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ । प्रभुत्वशाली वर्गले गरेको दमनका विरुद्ध सानुले मौन रूपमा आफूभित्रको आवाज र प्रतिरोध चेतनाको विकास गरेको देखिन्छ । सीमान्तहरूको आवाजलाई उठ्न नदिनका लागि प्रभुत्वशाली वर्गले त्यस्तै प्रकारको समाजको निर्माण गरेर सीमान्तहरूलाई आवाजविहीन हुन बाध्य पारेको हुन्छ । प्रभुत्वशाली वर्गको खुलेर प्रतिकार गर्न नसक्दा गरिब र निमुखाहरूले उत्पीडन सहनु पर्ने देखिन्छ ।

- २ त्यसैगरी बाढी र के गरेकी शोभा कथामा जातीय रूपमा सीमान्त पात्रहरूको कथा र व्यथालाई प्रस्तुत गरेको छ । समाजमा उपल्ला जातले तल्ला जातलाई नछुने, आफ्नो घरमा नछिराउने, उनीहरूले छोएको पानी नपिउने र घृणा गर्ने गरेको देखिन्छ । कथित तल्लो जातका सीमान्तहरू वर्गीय रूपमा निम्न रहेका छन् । गरिबीका कारण मालिकको घरको भाँडा माभ्ने, मालिकको वस्तुभाउ चराउने र दासदासीका रूपमा रहनु पर्ने कुरा यहाँ व्यक्त गरिएको छ ।
- ३ लैङ्गिक सीमान्त समुदायको आवाज र प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिकोणले निन्द्रा लागेन, कृष्ण र खुकुरी बुबू, छोरीको बाबु र इतिहासले बिर्सेको घटना जस्ता कथाहरू आर्थिक, सामाजिक, भौतिक र राजनैतिक रूपले विपन्न मात्र नभई सम्पन्न वर्ग पनि सीमान्त हुनु परेको कथामा देख्न सकिन्छ । परम्परागत रूपमा प्रचलित सती प्रथालाई यहाँ नारीहरूले लत्याउन सकेको देखिँदैन । यहाँ मृत देहसँगै नारीहरूले आफूलाई पनि जलाउनु परेको छ । यसरी नारीहरूले आफ्नो हक र अधिकारका लागि आवाज उठाउन नसक्दा प्रभुत्वशाली वर्गले किनारामा पारेको देखिन्छ ।

समग्रमा गोविन्द गोठालेका कथाहरूको अध्ययन गर्दा उनका कथाहरूमा सीमान्त वर्गको प्रतिनिधित्व सघन रूपमा रहेको देखिन्छ । उनका कथामा उच्च वर्गले निम्न वर्गलाई, उच्च जातिले निम्न जातिलाई तथा पुरुषले महिलालाई विभिन्न प्रकारले शोषण, अन्याय र अत्याचार गरी सीमान्त अवस्थामा पुर्याएका छन् । सीमान्त अवस्थामा रहेका पात्रहरूमा अधीनस्थताको स्थिति विद्यमान रहेको छ । गरिब र श्रमिकहरूलाई प्रभुत्वशाली वर्गले आफ्नो अनुकूल नीति र नियम निर्माण गरी अधीनस्थ बनाएको छ । सीमान्तहरूलाई अधीनस्थताको स्थितिमा पुर्याई उनीहरूबाट फाइदा लिएको कुरा यहाँ देखिन्छ । कुनै कथामा सीमान्त पात्रहरूको प्रतिरोध र चेतना सामान्य रहेको पाइन्छ भने कुनै कथामा आवाजविहीन र अधिकारविहीन रहेको पाइन्छ । कथामा धेरै जसो सीमान्त पात्रहरू प्रभुत्वशाली वर्गको शोषण र दमन सहेर पहिचानविहीन अवस्थामा बाँच्न बाध्य भएका छन् । सीमान्त समुदायको प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतनाका कोणबाट हेर्दा समाजमा वर्गीय, जातीय र लैङ्गिक विभेद रहेको र उक्त विभेदको अन्त्यका लागि एकाध कथाहरूमा सीमान्त पात्रहरूले आफूभित्रको प्रतिरोध चेतनाको विकास गरी प्रभुत्वशाली वर्गको विरोध गरेको देखिन्छ । यस आधारमा हेर्दा गोविन्द गोठाले सीमान्त वर्गको जीवनको चित्रण गर्ने सीमान्तमैत्री सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन् भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अधिकारी, शैलेन्द्र (२०७०), 'अमर न्यौपानेका कथामा सबाल्टर्न', अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- कोइराला, श्रीकृष्णप्रसाद (२०७३), 'भवानी भिक्षुका कथामा सीमान्तीयता', अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।
- गिरी, अमर (२०७०), 'सांस्कृतिक अध्ययनका सैद्धान्तिक आधार र अवधारणा', *भृकुटी*, (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पूर्णाङ्क १९, पृ. १२ – ४६ ।
- गोठाले, गोविन्दबहादुर (२०१३, *कथा-संग्रह*, भक्तबहादुर (विश्व नेपाली-भाषा-भक्त पुस्तक भण्डार : काठमाडौं ।
- गोठाले, गोविन्दबहादुर (२०१६), *कथै-कथा*, काठमाडौं : नेपाल एकेडेमी साहित्य विभाग ।
- गोठाले, गोविन्दबहादुर (२०३६), *प्रेम र मृत्यु*, कमला,दी : काठमाडौं ।
- गोठाले, गोविन्दबहादुर (२०५२), *बाह्र कथा*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।
- चैतन्य (२०७०), 'समकालीन बुर्जुवा दर्शन र सांस्कृतिक अध्ययन', *भृकुटी*, (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पूर्णाङ्क १९, पृ. १५८-१५९ ।
- ढकाल, रजनी (२०७०), 'सांस्कृतिक अध्ययनमा लैङ्गिकता', *भृकुटी*, (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पूर्णाङ्क १९, पृ. ३२६-३३३ ।
- दुङ्गेल, माधव (२०७०), 'सत्ता र सिनेमा', *भृकुटी*, (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पूर्णाङ्क १९, पृ. २४९-२५७ ।
- थापा, शमशेर (२०७१), 'इरफान अली कथामा सबाल्टर्न', *विशेष प्रायोगिक समालोचना*, (सम्पा.) गोकुल पोखरेल, सिरहा : शमशेर थापा ।
- दास, चतुर्भुजलाल (२०७०), "राजन मुकारुङका उपन्यासमा प्रतिनिधित्व, पहिचान, प्रतिरोध र सीमान्तीयता", दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७०), 'संस्कृति, सांस्कृतिक अध्ययन र मार्क्सवाद', *भृकुटी*, (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क), पूर्णाङ्क १९, पृ. १७२-१९२ ।
- पाण्डेय, ताराकान्त (२०७३), *मार्क्सवाद, सांस्कृतिक अध्ययन र साहित्यको समाजशास्त्र*, ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

- पाण्डे, सावित्रा (२०७६), “पद्मावती सिंहका उपन्यासमा शरीर राजनीति”, अप्रकाशित, दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- पोखेल, गोकुल (२०७१), ‘सङ्ग्राम बहादुर सार्कीका कथामा सबाल्टर्न’, *विशेष प्रायोगिक समालोचना*, (सम्पा.) गोकुल पोखेल, सिरहा : शमशेर थापा ।
- पौडेल, शान्ति (२०७७), “पारिजातका उपन्यासमा शरीर राजनीति”, दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- बराल, प्रभाकुमारी (२०७४), “प्रदीप नेपालका कथामा सीमान्तीयता”, दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, काठमाडौं ।
- भट्टराई, रमेशप्रसाद (२०७७), *सांस्कृतिक (वर्गीय, लैङ्गिक र जातीय) अध्ययनको सिद्धान्त र नेपालीसन्दर्भ*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।
- वाग्ले, मेनका (२०७७), “मनु बाज्राकीका कथामा सीमान्तीयता”, दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभाग ।
- शर्मा, कृष्णचन्द्र (२०७२), *मार्क्सवादी साहित्य सिद्धान्तका प्रतिनिधिमूलक विचारहरू*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- शर्मा, मोहनराज (२०७०), ‘अवरजन अध्ययन र साहित्य’, *भृकुटी*, (सांस्कृतिक अध्ययन विशेषाङ्क) पूर्णाङ्क १९, पृ. ३१४–३२५ ।
- शिवाकोटी, सीता (२०७१), ‘फुटपाथ मिनिस्टर कथामा सबाल्टर्न’, *विशेष प्रायोगिक समालोचना*, (सम्पा.) गोकुल पोखेल, सिरहा : शमशेर थापा ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा र सबाल्टर्न*, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।
- श्रेष्ठ, राजेन्द्र (२०७३), “इस्मालीका कथामा सीमान्तीयता”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- सापकोटा, शान्ति (२०७५), “लैनसिंह बाङ्देलका उपन्यासमा सीमान्तीयता”, अप्रकाशित, दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर ।
- सुवेदी, राजेन्द्र (२०७३), *सांस्कृतिक अध्ययन र नेपाली साहित्य*, काठमाडौं : पाठ्यसामग्री प्रकाशन ।